ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ
УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

ТОМ II.

У ЛЬВОВІ

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарского
1893

НЕЗАБУТНІЙ ПАМЯТИ

Д[ра] УЛЯНА ЦЕЛЕВИЧА

Наукове Товариство імени Шевченка.

Стародавні грецькі кольонії боспорські

в межах теперішньої Кубанської області та суміжних з нею місць

(з картою давної прибоспорської области.)

ПЕРЕДМОВА.

Що до історичних обставин, то відомо, який цікавий калейдоскоп народів з їх звичаями, норовами, культурою та цивілїзациею видає з себе Кубанська область і що сї народи в протязї сливе двох з половиною тисячів років оден за одним перебували по західних спадах гір кавказських та по долинах ріки Кубани аж до Азовського моря, і лишили після себе безлїч монументальних памяток.

Належачи до останньої етноґрафічпої ґрупи, що нинї мешкає по місцях сего чудового огнища, — я вже давно покладав собі в голові, вистежити поспільно усе історичне життє отих наших попередників, на величність та славу цивілїзациї, які вказують ті памятки, що вони нам залишили в нащадку. Я не певен, що вчиню оту працю так, щоб усїх задовольнити, але-ж покладаю собі, що вона все-ж таки не даремною буде: ut desint vires, tamen est laudanda voluntas, faciant meliora potentes.

Постановивши собі за мету, зазнаємитись з історнею рідного краю й не гадаючи в первих студиювати се питаннє специяльно з давних джерел, я попереду взяв ся за власних письменників, що працювали над історнєю, ґеоґрафією та археольоґією і цїлого полудня Росії, і властиво східної половини нашого південного краю, се-б то теперешньої Кубанської области.

Студиюючи материяли в поспільности їх, я перво на перво зупинив ся на тих межи ними, що дотикали ся до стародавних історичних часів моєї батьківщини, — се-б то до периоду грецьких кольоній, а на останку, до царства боспорського. Розміркувавшись отак, я почав студи-

ювати краєвих письменників і мав на меті скласти собі більш-менш докладне і всебічне обображеннє про сей період, але, на превеликий жаль, почав помічати, що чим більше працював, тим менше просьвітлялась справа. З кожним новим письменником виступали нові виводи, нові об'яснювання, і на останку так запутав ся, що стратив навіть надію вже розпутати справу! Пропала праця даремно, а досяг одного, що мав спроможність перелічити тих стародавних авторів, якими користували ся наші письменники та на яких обпирали ся. Така спроможність однакже стала мені в пригоді і вказувала стежку, по якій простувати в дальшій праці. Не допитавшись нічого від власних письменників, мені стало на думку, спитати силу на тих клясиках, на яких здавались по перекладах російських або латинських, наші письменники. Вміючи наперед перелічити клясиків та обмеживши, так мовлячи, ті центри, до яких хилили ся усї російські письменники, — я вже анї гадки собі розділив клясиків на два гурти — більше знаних: як ото Страбон, Птольомей, Діодор, Аппіян, та менше значних, але також потрібних: Скимн, Безіменний, Арриян, Демостен. Тоді я взяв ся студиювати їх і наважив ся розчовпати усе мені потрібне, а зуздрівши, що Страбон найбільше докладний та стислий письменник, я, так як і інші, надав єму перевагу і до єго вказівок додавав вже останнї.

Для заспокоєння себе та вияснення, чи маємо ми право покладати ся на Страбона, я поклав собі більш-менш з подробицями вистудиювати єго твори і висьвітлити собі питаннє про компетентність Страбона, про єго наукову осьвіту, про єго погляди, потяги та мети, і таким робом я склав собі невеличкий біоґрафічний нарис Страбонів, де особистість єго відмальована стільки, скільки для того давали спроможности єго твори та моя особиста вдатність і вбачність а також вмілість, поратись коло материялу.

Питаннє, що я обрав собі для відповіди, не було таке безнадійне, як здавалось відразу, коли вже простудиював оригінали, поробив потрібні переклади та ще був підтриманий автопсиєю місцевостий, що зацікавлювали мене. Тоді я спостеріг, що маю спроможність обпертись на доволї міцні підвалини, хоть вони часом не припадають як раз до виводів, пороблених російськими відомими менї письменниками, і задоволений отими моїми виводами, я зважив ся скласти власні вияснювання в системі та покласти їх на осуд вченого сьвіту. Я не лещу себе надією, що усї згожувати муть ся зі мною; — нї! але гадаю, що поки суд та право, то й моя л е п т а буде незайва в загальній скарбонї досьлїдів, що до питання про стародавну історию нашого південного краю.

I.

Життєпись Страбона та риси єго праці.

Страбонові предки походили з міста Кносса; найдавнійші, про яких памятає наш ґеоґраф — були два брати: Фiлетар та Дорилой. Доля їм щастила: Дорилой, дякуючи вдатности своїй в воєнному ділї, пішов в люди зпосеред прибічників Мітридата Еверґета і став правою рукою Понтийського царя, що вже почав злучати під свою власть розмаїті володіння Малої Азиї. Щоб виявити свою прихильність до Дорилоя, Мітридат Еверґет приняв до свого двору небожа сего — Дорилоя, на імя також Дорилоя, сина Фiлетарового і виховував єго вкупі з власним сином Мітридатом, якого потім прозвано Евпатором

Мітридат Евпатор після батькової смерти зістав ся хлопцем одинадцяти років, і, не вважаючи на свою молодість, мусив взяти до рук уряд. Сей відразу вчинив чимале добродійство цілій родинї свого друга та товариша Дорилоя, повикликав всїх єго родичів з Кносса до свого двору, і підніс їх високо; межи ними був брат у перших Дорилоїв — Лаґет на імя а дочка єго доводилась бабою Страбонови, значить Лаґет був прадідом. Коли потім Рим зітнув ся з Понтом, то супроти Мітридата вислано Лукулла і сей дука-воєвода, бажаючи придбати собі слави побідника, зважив ся на перекупство, а в тій меті обернув ся до друга царського, Дорилоя, що вже зроблений був першим чоловіком в царстві. Не вважаючи на се, він загадав собі віддячити Мітридатови тим, що замислив передати єго Римлянам, але се не вдалось, бо Мітридат довідав ся і покарав Дорилоя. Через такий вчинок Мітридата відвернуло від усего роду Дорилоєвого і вся єго родина впала в немилість. Через якийсь час потім небож Дорилоя Моаферн знов придбав собі прихильність Мітридатову і він зробив єго правителем Кольхиди; тодї саме дід Страбонів, помщаючись над Мітридатом за смерть свого брата в перших Тибія та єго сина, перекинувсь до Лукулла і віддав сему 15 фортець, маючи надію на милости римського воєводи, але Лукулла замінив Помпей на той час, що ворогував з першим і для того усї, кого лестив Лукулл, а в тій лїчбі й дід Страбонів, були запехаяні Помпеєм. От яка була доля Страбонового роду. Сам він був онуком по матери того чоловіка, що зрадив Мітридата; він не споминає нї дїда, нї батька, як вони були на йменя. Як можна гадати, родив ся Страбон в містї Амизунтї, року 66. до Різдва Христового, а помер 24. вже після Різдва, в Амизунтї-ж почав виховувати ся а за вчителя мав граматика Тирапіона.

Взагалі, міркуючи по відомостях, які подає сам Страбон, треба гадати, що вів як на той час, був чоловіком дуже осьвіченим; Бог не обідив єго вдатностю до всего, бо вже він вчив ся у Аристодема — фільозофа відомого з міста Нісси, як ще був „νέος παντελῶς“ се-б то „дуже молодим“. Крім того в Селєвкиї Страбон прослухав відомого Ксенарха, що потім осів ся в Римі та звернув на себе увагу Августа. За приводом Боета Сидонського Страбон пройшов Аристотеля. Не беручи на увагу сего специяльного виховання, він набиравсь ще відомостий, користуючись послугами приятелів, а між ними були все особи, що через свої вдатности придбали собі імя. Период найміцнійшої вчености Страбона припадає саме на самі блискучі часи Августового правління. Яким робом Страбон опинив ся в Римі, легко зрозуміти: Мітридата не стало, Страбонів рід стратив дома вагу і нічого не придбав собі у нових господарів; тим часом осередком усякого життя та вчености став Рим, через що все линуло сюди шукати щастя, а приклад вчителя Ксенарха був на очах; от і вдатного учня потягло за вчителем і в Римі Страбон знайшов, чого шукав.

Страбон твір свій „Τὰ γεωγραφικὰ“ загадав утворити ще тоді, як Август не був царем; він хтів зробити се дуже широко, бо в одному місці ось що він каже про свою працю „αὐτὴ κολοσσουργία τίς ἐστι“ се-б то, що сей твір, „щось на лад кольоса“. Призначав єго Страбон на загальну користь, особливо-ж людям, що держать уряд „Ἐν τοῖς ὑπηρέταις“. Ото поклавши собі утворити кольосальний ґеоґрафічний утвір, Страбон ладнаєть ся до своєї праці, а що зробити здолав, те доводить нам той твір, що зістав сь нам. Опріч відомостий, що дав особистий досьвід, він користав ще й з материялу літературного на пр. з Ератостена і усе, що він добув з чужих джерел, він розібрав критично і безсторонне, а то часто ще перевірив особисто, на свої очи. Тим то головна вага єго праці в тому й є, що він про більшість країн пише, як про такі, що бачив на свої очи; і тілько як описує самі західні, то дає перевагу джерелам, кажучи: „Тутечки, може інші і більше від нас подали відомостий.“

Ось як Страбон мовить у своїх „Προλεγόμενα“: „Усе отсе описали ми або так, як спостерегли на власні очи, їздячи по країнах морем чи суходолом, або добувши звісток від людий, яким мали причину няти віри. Ми сами відвідали краї усі межи сходом і заходом — від Вірменії аж до Етрурії, що супротилежна з Сардинією; з півночи-ж на південь — від Евксину аж до краю Етиопії. Гадаємо ми, що поперед нас ще ніхто не подав більше широкого опису; про західні краї може й промовив хто-небудь і більш від нас, але про східні він не дав таких звісток, як здолали подати ми. Багато де про що, так як і інші, і ми переказали

з чужих слів; таким побитом намагали ся подати відомости про характер та обшир кожної країни, а також обобразили загальний характер місцевостий, порівнюючи їх вкупі з сим з іншими; і все отсе чинили, маючи на' меті, за помогою такого оповідання скласти в душі читача сьвітлу тяму та обображеннє країни". Оті слова автора лінше над що інше характеризують нашого ґеоґрафа: він бачив сливе усе на власні очи, а чого сам не бачив, те оповідає „зі слів тих людий, яким має причину няти віри", а такі причини у Страбона були завсїгди важні та щирі і він сам визнає свою компетентність, коли оповідає про східні країни, бо родив ся там, а останнє тим більше має вагу, коли взяти на увагу наше питаннє; здатись на Страбона можно, а коли вже раз здати ся, то й тримати ся єго треба й швидче намагати ся виясувати єго, ніж доводити помильність єго поглядів по тих місцях, де сучасні нам умови не припадають як раз до єго вказівок.

Інше, каже Страбон, він переказує, почувши від таких людий, яким мусив няти віри, а між ними було бачити тубольців; ото про Гіори він розпитував у рибалок, що мешкали по сих островах тоді, як він там був; про Африканські країни, про Сахару розпитував у Ккея Пізона, а до границь Етиопії ходив з Еллїєм Ґаллом, також бачив ся з крамарями, що їздили до Індиї.

Страбон часто критикує думки других письменників, а тоді він тілько покладаєть ся на факти безперечні і нїколи, як я помічав, нічого не гадає. Він не приймає нічого чудовного або схожого з байкою, от як наприклад істнованнє мітичних Амазонок і думає, що вони не що інше, як народний переказ; він силкуєть ся явища чудовні зрозуміти натурально, коли на те стає у него знаття а коли нї, то тоді з усіми подробицями оповідає про найдрібнїйші обставини явища, додаючи на останку: „οὐκ ἔχω διισχυρίσασθαι" або „οὐκ ἴσμεν" се-б то „не можу сперечатись", „не відаю". Що-ж до ясности викладу, звичайности складу, то тутечки нічого лїпшого не можна бажати. Описуючи ту або іншу країну, Страбон вживає незвичайно простої та практичної методи: він нїби веде вас за собою та наче досьвідчений поводир, повагом ілюструє усе, що спіткає; завсїгди він зазначає те місце, з якого, так кажучи, рушає і зазначає загальний напрям, по якому йде в своєму оповіданнї, а коли характер місцевости робить ся складеним, то Страбон зараз поясняє, в який бік треба шукати те або інше місце, на яке він вказує і тутечки завсїди додає: „εἰσπλέοντι ἐν ἀριστερᾷ" або „ἐν δεξιᾷ" се-б то „для того, що впливає ліворуч", „на право". Страбонові товмачі, оповідаючи про наш Боспор, наробили безліч помилок, не звернувши уваги потрібної, на оті коротенькі, нїби так собі промовлені вказівки, що однакже мали в описах

Страбонових чималу ваґу. Дякуючи докладности та ясности, „Τὰ γεωγραφικὰ“ має не вчений, важко специяльний характер, а єсть цікаве популярне оповіданнє.

Беручи на увагу відомости, що подає Страбон, справджують ся слова его, — „ми намагали ся, щоб у души читача склала ся ясна тяма та обображеннє країни“, бо він, по змозї, завсїди подає відомости про місцевість країни, і межі, про загальну будівлю поверхнї, про климат, ґрунт, добутки, обводненнє, про промисловість, людність, її розвиток, релїґійні вірування, про національні відзнаки, про лад адміністрацийний і про правителїв. Ґеографічні его вказування завсїди вияснюють ся історичними передмовами, окремі явища та речи оповідають ся по просту та обмежно, зайвих та кучерявих речень не має. Тубольнї назви подані як сьлїд, а призвища часто переложені на грецьку мову. — Більше над усе доводять авторитет письменника з тим, про що він оповідає, его знаємість з назвами осіб і особливо з призвищами.

Тут декілька слів треба промовити про фільозофічний погляд Страбонів на сьвіт. Він приймає два фактори за створюючу силу сьвітову: перше натуральні сили материяльної природи, а подруге чинність створителя. Перші, як дивилась тодї ґео- і антропоцентрична фільозофія, кермують усю свою чинність для створення того, що складає осередок сьвіту та на те, що огортає сей осередок се-б то на витвір (усего ядра земного) усеї твердої землї та води, що істнує навкруги земного ядра, але меньше твердої ніж саме ядро. Сї обидва елєменти, злучуючись, приняли форму кулї (σφαῖρα). Таким робом земельне ядро складає кулю з твердої маси: „σφαῖρα ἡ μὲν στερεά; вода теж складає кулю, але піби-то в середині порожну, а в тій порожнетї вложене земельне ядро: „ἡ δὲ κοίλη ἐντός ἔχουσα τὴν γῆν.“

Другий фактор — створитель — маючи творчу силу, силу оздобляти землю, створив розмаїтих зьвірів і те, що вище над усїх зьвірів — се-б то богів та людий і для сїх останнїх усе властиво й назначено:[1]) богам — небо, людям — земля. Але через те, що створена земля була уся в водї, а чоловік така істота, що може жити тільки на суходолї і має потребу в повітрі та сьвітлї, ото сей другий фактор так вчинив, що багато де по яких місцях створеної кулї повисував на верх з води суходіл, а по інших — земна кора спустилась та повтягала в себе зайву воду.

По Страбону головний закон, по якому все чинить ся в природї — безуговна зміннїсть. Такий погляд само по собі повинен нагадувати нам

[1]) Тутечки Страбон у фільозофії йде за Плятоном.

відоме фільозофське „Πάντα ρεῖ καὶ οὐδὲν μένει“; вияснюючи своє покладаннє, Страбон каже: „οὐ γὰρ οἷόν τε ἄλλως τὰ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα ἐν τῷ κόσμῳ διοικεῖσθαι“. Для того, покладає він, не можно гадати, як би не було безуговної змінности речий. Для того, покладає він, не треба гадати, що земля така встійна, що до віку може бути однакова, або що вода має все однакову кількість; так само не певно й те, щоб обидві займали завсїди теж саме і становище й просторонище, особливо вважаючи на те, що вони мають вдатність раз у раз змінятись, вдатність притомна їх самій фізичній природї. Треба навпаки покладати, що на землї все мінить ся: або вода затоплює велике просторонище суходолу, або великі просторониця води обсихають та перероблюють ся на суходіл. „І що єсть дивного в тому покладаннї, що країни, по яких тепер живуть люди, колись то були під водою, а навпаки по тих місцях, де жили люди колись, тепер під водою?“ У Страбона велику вагу має те, що він обображує собі землю не плоскою, а кулястою і тут він був поборником правди, що починала виявлювати ся скрізь темряву рутини, він поруч ішов з таким додатним мислителем, яким був Птольомей; ще більш виявила ся в сему єго заслуга, коли придивимось до життя того-часного, коли наприклад відомий Лукреций висьміював оті погляди, та взивав їх нїсенїтницею.

Страбон думку свою вимовляв двічи; вперше в „Προλεγόμενα“, а вдруге в самому своєму творі. Свою думку в першому він доводить, користуючись усякому відомим фактом тепер, що кораблїв на чистому морі не цїлком видати, а стають видні повагом наближаючись і каже, що така ява можлива тільки тодї, коли земля куляста; дальш для прикладу Страбон бере побережні міста, острови, гори, де буває теж саме. Вдруге Страбон нагадує свою думку, яко фільозофічну свою ідею. Отак то доводить ся жалувати, що варварська доба складання нових европейських держав понищила стародавні проблиски справжньої науки і довело ся молодій Европі потратити багато сили, щоб наново відшукати те, що відомо було здавна.

Само по собі, що для нас головним та найцїкавійшим питаннєм буде те, чи сам Страбон був в Боспорському царстві, чи він оповів про него по казнї інших. На те ясних доводів не має, але от як стоїть діло: Страбон родом з Малої Азиї, виховував ся він в містах сеї сторони і для того, коли сам і не був у Боспорі Кимерийському, то певно вже користував ся певними відомостями від людий, які були там, а таких було чимало безперечно. Він сам каже, що відвідав краї від Вірменії до Етрурії, від Евксина до краю Етиопії, значить питаннє тілько в тому, чи Страбон відвідав північний беріг Евксину. Здаєть ся, чудним було-б

бачити сливе цілий тодішній сьвіт, а не бачити як порівняти, малої єго частини, хоть само по собі і се річ можлива; але на те треба звернути увагу, що країна, цікава для нас, була поруч з єго батьківщиною, була під боком! і певно Страбонови випадало більше випадків відвідати Боспор, ніж самий край Етиопії. Вважаючи на те, як обображена Страбоном Боспорська країна, звернувши увагу на докладність, як він зазначив місце, де були на Боспорі, розмаїті заселення і відлеглість їх одно д'одного, я схиляю ся до думки, що Страбон був там. Чи так, чи не так однакже стане питаннє, але все-ж ми маємо опис Боспору зовсім докладний, хоть може й не зовсім викінчений. Якось ніяково стає, коли гадати, що Страбон ніби то з перехвалки промовив, що ніхто не подав таких певних відомостий про схід, які подає він; в другому випадку хвалько не здержавсь би, кажучи наприклад про свої відомости що до заходу, де він просто каже, що певно інші там більше тямлять.

Списавши оту скорочену біоґрафію нашого ґеоґрафа та розглядівши утвір єго з боку ваги єго для зрозуміння ґеоґрафії стародавної і в загалї усїх країн усего сьвіту вдавні. і особливо для вияснювання країни, що цікавить мене — Боспорського царства, що потім склало князївство Тмутораканське, а тепереньки Кубанську область, що цілком входить в межі сего царства, я скінчу сю частину свого начерку тим, що може далїй я й непевно обвинувачую поважних вчених в помилках, але не можу не вимовити свого задиву, вбачаючи помилки, яких не можна вибачити; не можна вибачити, кажу, вважаючи на ту докладність, з якою Страбон викладає своє оповіданнє; не зрозуміти єго, се все одно, що не — звернути на него уваги! Проте багато деяких помилок можна зрозуміти, коли завважити, що розправи свої про Боспор вчені писали у себе по хатах, по столицях, далеко дуже від огнища Боспорського царства, а поновляючи єго обличе, користували ся сучасними ґеоґрафічними картами, тим часом, коли сучасні ґеоґрафічні умови країни сеї зовсім стали не ті, які були попереду, та ще, як на гріх в тому саме місцї, яке треба брати за вихід, щоб описувати ґеоґрафію Боспору. Таким робом саме лишень самовольне хазяйнованнє хазяйки-природи сприяло з'яві многоглаголивих та многотомних коментариїв до Страбона. Але коли вже вибачати помилки письменників, що працювали віддалїк від Боспорського царства та ще колись-то, то не можно сего зробити, що до людий, які писали свої розправи не давно та ще й вказували, що відвідали місце, про яке пишуть.

II.

Місцевісць та поверхня Боспорського царства. Острови.

В нарисї ґеоґрафічному Боспорського царства, опріч вказівок Страбонових, я подавати му звістки й інших письменників, а також і написи, де буде спроможність користувати ся ними.

Я мушу наперед усего промовити про те, яку місцевість займало Боспорське царство. Що до сего, то взагалї письменники, не звертаючи уваги на те, щоб стисло обмежити границї, під назвою Боспорського царства вбачають країну по над Керченським проливом, що за давних давен звав ся Боспором Кимерийським. Ото для того, щоб стислїйше обмежити границї царства, ми повинні скористати з написів по розмаїтих намятниках, що вже археольоґія добула. Багато де по яких між ними єсть згадка про те, над якими народами держав уряд то той, то інший цар, і як би ми відали, по яких місцях проживали оті народи, то легко-б довідались і про просторонище. Ось наприклад напис N. 5. (Атин. Т. I.):

„....у той час, як Перисад, Левконів син, був за архонта Боспору та Теодозиї та царем над Синдами, Торетами й Дандарийцями";

або напис N. 2: „....і в часї царювання єго (Левкона) над Синдами, Торетами, Дандарийцями й Псессиями".

Напис N. 7: ....архонта Боспору, Теодозиї, царя Синдів та всїх Меотів".

Ото як би ми мали докладнї відомости про те, де перебували всї ті Синди, Торети, Дандарийцї, Меоти і легко було-б обобразити місцевість Боспорського царства; а то з сих написів тільки й можно гадати, що володїння Боспорських царів були геть розлогі, коли вони мали стільки підлеглих їм народів.

А ось ще напис, що належить до царя Перисада I., який жив в другій половині IV. в. до Різдва; цікава для нас частина N. 6. (Атин. Т. I.):

„....Παιρισάδεος ἄρχοντος ὅσην χθονατέρμονες ἄκροι Ταύρων Καυκάσιος τ'ἐντὸς ἔχουσι ὅροι", се-б то у той час, коли Перисад правив усею країною, що протягалась до шпилїв Тавру та доходила до Кавказьких гір як раз". — Значить царство за Перисада I. сягало на сходї до гір Кавказу, — на заходї до гір Тавриї.

Вважаючи на те, що оті усї написи належать до одного часу, треба-б гадати, що усї перелїчені племена мешкали в тих межах, що вказує напис N. 6. В Тавриї за часів близьких до Страбонового життя границї Боспорського царства сягали від так званого Асандрового валу,

що й досі єсть між озером Актам-Алтчин та Азовським морем, з півдня на північ — до Сивашу. В Азиї-ж, се-б то біля Кавказу границя доходила тоді до меж Ахейців, значить більш-меньш до теперішньої Анапи, звідкіль ішла вдовж пасма гір, потім звернувши на північ, кінчала ся на нижній течиї Дону-Танаісу; так було за Фарнака, Асандра, Палетона. Зі сходу в загалї границя не обмежена і се залежало від характеру племін, що жили по тих місцях — вони раз у раз воювали, переходили з місця на місце; але вважаючи на межи, де знаходять археольоґічні памятки греко-боспорського типу, можно бути певним, що ота граница була справжньою.

Західну границю складали Меотида — Азовське море, південну Евксин — Чорне море.

Таким чином під назвою Боспорського царства треба лїчити просторонище обмежене тільки що згаданими границями. Місцевість єго, як кажуть досьлїди Д-ра Ф. Ф. Ланда, а також вказівки К. Герца, має подвійний характер: від Дону до річки Куркай, — се гладка низина, хоть се не зовсім правда; від Дону до р. Бейсуга — се широка рівна площина, піднесена доволї високо над ровень морську, де високість часом по інших місцях сягає близько 100 сяжнів; ся площина від Бейсуга, круто спустившись до річки, ширить ся великою низиною аж до річки Куркай, але в центрі тої низини здіймаєть ся горб, острів справжнього рівного степу, але не плавнї. Усе оте просторонище, межуючи від південного сходу з річкою Кубаню, збігає від неї до Азовського моря злегка спадом, що звільна хилить ся до моря.

Від річки Куркай до Чорного моря та Керченського проливу і по той бік останнього місцевість виявлює ряд хвилястих горбів, що мають де збільша напрям вздовж моря; сї горби — то перехід від гір Кавказу до гір Тавриї.

Сї горби очивидячи тут постали насьлїдком діяльности підземної сили, що хвилями понадувала земельну кору; такий погляд справджуєть ся скрізь по багатьох розтинах товщі горбів; робота підземної сили й досі не утихла і для того уся місцевість вкрита рядом вульканів-сопок, що вже по части погасли, а по части ще й тепер чинні. Дякуючи отакій хвилястій будові місцевости, усї низкі місця між горбів повні води або з мор, або з Кубани, а через се уся прибоспорська частина від Кавказу створює декільки островів, а межи нами пробили собі дорогу ріжні рукави Кубани.

Таким робом в лиманї Кубанському за давних часів істнувала цїла полінезия і ще за часів Страбонових тут було декілька островів, а між ними він споминає Фанаґорию. Інші письменники, от як Теопомп ранїйше,

Степан Візантийський пізнїйше, згадують ще острів Гермонассу. Таке складаннє суходолу з островів засобляло швидкому розвиткови краю, бо з него користували великі носителї культури давнини, Греки, сї Агличане поганства, що по всїх кінцях сьвіта розносили розумне життє. Для маленьких з початку кольонїй Греків така дрібність місцевости була з руки, бо се сприяло оборонї від нападів окільних ворогів, де збільша кочовників, та ще крім того давало змогу, з усїх боків під'їжджати до островів і життя припливало з усїх боків, підносячи швидко центр; через се тутешнї кольонії так швидко сливе неімовірно розвинули ся.

Озираючи поверхню Боспорського царства, треба звернути увагу опріч сего й на те, що між річками Куркай та Протокою, а також з окола сеї останньої попрорізувана великою лїчбою ровів, покопаних до ладу, само по собі, щоб було куди стікати воді в часї розливу Кубани; нинї сї рови стали карою для людности сих місць, бо вони засьмічені позаростали очеретом, а то й позавалювані землею, щоб переїжджати через них, а за те Кубань ніби пімщаєть ся за недогляд недбалїй людности.

Опріч сих ровів, для стеку води, — був ще оден великий канал, по якім судна випливали з Таманської саги просто до Азовського моря; він з північно-східного кутка сеї саги йшов до південно-західного. Паралельно єму тягнеть ся високий вал, що ще добре тримаєть ся, так званий, в лїтературі сего питання, Кимерийський; сей вал відділяв теперішнїй північний півострів Фонтан від решти твердої землї і через се в давнину Фонтан був островом, а тепер рів засьмічено, а лишила ся тільки невеличка лощовина та вал.

Що до кількости натуральних островів, з яких складала ся азийська частина над-Боспоря, то вважаючи на сучасну будівлю місцевости, ось що треба покладати: перший острів, який можна було бачити докладно, тяг ся від р. Куркаю до Темрюку, се-б то до одного рукава Кубани; другий звідсїль до давного уйстя Кубани, до так званого тепереньки Пересипу; сей і доси зветь ся Островом укупі з місточком на нему; як розїллєть ся Кубань, то він стає справжнїм островом, бо вода з Кубани переходить через Пересип та поновляє стародавне уйстє Кубани. Третїй від Пересипу до Таманської саги укупі з Фонтаном Страбон називав Фанаґориєю. На південь від сего четвертий, за Таманською сагою, — се теперішнїй південний півострів; в старовину іменував ся він то Германессою, то Синдикою. Проміж Фанаґориєю та Синдикою в старовину проходила Кубань, відділяючи їх одно від одного; тепер сего нема, а через се увесь півострів Таманський — єсть справжнїй острів в лиманї Кубанському. Дехто між вченими, от як колись-то Дюбуа, в те-

перішньому Фонтані вбачали справжній острів; але звернувши увагу на склад площовини, якою Фонтан мусив відділяти ся від цілого острова Фанаґориї, треба мовити, що тутечки тих характерних умов, які істнують по других місцях, а значить коли й був Фонтан — острів, то штучним тільки, та й то за давних давен, не з чого й вал тутечки зветь ся Кимерийським. Таким робом, дякуючи ґеольоґічній будівлї та сусїдним водозборам, усе над-Боспорє в давнину складало ся з 4-х переважно островів. Тепер 3 межи ними склали оден Таманський півострів в лимані Кубанськім, а перший долучив ся до загальної низини, що на північ від него, дякуючи тому, що зникла р. Куркай вже на наших очах.

Де були давні рукави Кубани, що дїлили острови оден від одного, тепер вже тільки глинисто-піскувата низина, що звуть ся пересипи; деиеде сї пересипи попрорізувані вузкими гирлами, що ледве нагадують стародавні проливи; тільки коли Кубань розливає, то й пересипи никнуть у водї і на той час знов постає стародавна полїнезия.

III.

Ріки Боспорського царства.

Після нарису місцевости Боспорського царства — переходжу до опису водного єго басейну.

Перша річка, яку називає Страбон — се Танаіс; вона, як він каже, вливаєть ся у північного кінця Меотиди, впливаючи сюди двома (рукавами) гирлами, відлеглими оден від одного на 70 стадиїв; в лимані Танаісовому єсть оден невеликий острів. До Танаісу від уйсть Меотиди се-б то від Кимерийського Боспору, як лічить Страбон 2000 стадий; покладаю на нашу верству 5 стадиїв (при такій лїчбі ми робимо невеличку помилку, що можно не брати на увагу дла круглої лїчби), ми побачимо, що та відлеглість, яку приймає Страбон сливе припадає до теперішньої між Керченським проливом та рікою Доном, а проте, що Страбон Танаісом взивав теперішній Дон, однаково як і інші письменники, сего доводити не має потреби, бо се всїм відомо.

Зараз за Танаісом треба зачислити до меж царства ту річку, про яку згадує Птольомей — се р. Марабій „Μαράβιος“; ся річка таж сама, що теперішній Ельбуздон. За Марабієм і Страбон і Птольомей, вказують річку Великий Ромбіт „Ρομβίτης μέγας“; щоб впевнитись, за яку ріку треба лїчити В. Ромбіт нинька, треба звернути увагу на відлеглість, яку приймає Страбон від Танаіса до тої ріки; сю відлеглість він становить 800 стадиїв се-б то близько 160 верстов, а в такій відлеглости

від Дону як раз впаде р. Ея і далій побачимо, що се справджують ся багато деякими вказівками. За В. Ромбітом далій Птольомей називає р. Теофаній „Θεοφάνιος“, про яку зовсім не згадує Страбон і її лічать за нашу Челбаси. Сучасно ся ріка видаєть ся рікою тільки у вершині, а на низу вона не скрізь має течию, а складаєть ся з плавнів, серед яких розміщені дрібні озера і де по яких осідає сіль, а на останку утворюєть ся велике солене озеро ханське. Певно задля такої незвичайности течиї Теофанія Страбон і не залічав єго до рік.

Далій, вже і Страбон і Птольомей згідно вказують на р. Малий Ромбіт „Ρομβίτης μικρός“; вважаючи на відлеглість, що приймає Страбон, від В. Ромбіта до Малого 800 стадиїв, треба останній лічити сучасною рікою Бейсугом, бо від Еї, як обходити так звану Косу Довгу берегом моря, як раз буде 160 верстов. Обидві річки, як бачимо, і Ею й Бейсуг взивали на одно ймення і справді вони походять де в чому одна на другу; прямованнє, довжина, характер течиї, а переважно одностайність уйстя — широкі продовгуваті лимани — змусили надати їм однакову назву; опріч того імя їх сьвідчить, що по них живе багато камбали — ромба, через що і обізвано їх Ромбіт, тільки Ея на відзнаку від Бейсуга взиваєть ся Великим, а Бейсуг — Малим Ромбітом. І тепер тутечки можно зустрінути оттакі назви, от як де-кілька річок, що спливаючись до купи складають р. Бейсуг, мають назвища Бейсужків.

За малим Ромбітом дальш на південь аж до самого Антикитеса не згадують ні про яку ріку ні Птольомей, ні Страбон. На се треба звернути увагу. От яка річ на увазї: на південь від Бейсугу увесь беріг складаєть ся з безлїчи лиманів, озер, гирлів, та болот; тутечки розлога плавня і се тепер, як вже не має стільки води, як було за стародавних часів, про що сьвідчить широкість старих течий, от як Бейсуги. Коли й тепер не розбереш, де і як протїкає ріка, то ще труднійше було се вчинити за стародавних часів. Можно з певностю мовити, що усе побереже геть в глиб країни, починаючи від Бейсугу й аж до р. Куркай за давних часів складало широку й розлогу низину, а про певну течию вже нїчого було й гадати, її не можна було вбачити; от що ще треба додати — на всему сему просторонищі ніде не видати могил, а тимчасом по других місцях Кубанської области їх геть багато, а се вказує, що та місцевість для житла не годилась.

Річка, про яку згадують і Страбон і Птольомей за останню, єсть Антикитес „Ἀντικίτης“. Щоб довідатись, яку теперішню річку вони так взивають, треба розміркуватись по лябіринту думок, виясповань та гадок, бо сї гадки та думки письменників, що працювали над сим питаннєм, дуже перечать одна одній. Поруч з назвою р. Антикитес Страбон згадує ще й

Тирамба і сю назву звичайно надають містови. Описуючи оті місця, звичайно Страбон становить попереду, назву Тирамба, а за нею вже йде Антикитес і до того ще мовить, що й до першого і до другого відлеглости від М. Ромбіта буде 600 стадиїв; ото з опису й виходить, що коли Тирамба місто, то воно повинно містити ся більше на північ від Антикитеса — се-б то з правого берегу М. Ромбіту, бо річка вливаєть ся до Меотиди зі сходу до заходу, а при описї ведеть ся річ починаючи від Танаїсу, се-б то з півночи на південь. Страбон каже: „Від М. Ромбіта до Тирамби та р. Антикитеса 600 стадиїв, а звідсіль 120 стадиїв до села Кимерикон; звідсіль вже ідуть до Меотиди. (Кн. XI., гол. II., §. 4.)

Перш ніж вимовити свою думку про становище Антикитесу, я подам думки ріжних письменників що до сего питання. Отак Киперт картоґраф в Антикитесї вбачає сучасний правий рукав р. Кубани — т. з. Протоку, що впливає в Азовське море трошки більш на південь від Ачуєвскої коси біля Ачуєва; а Тирамбу він містить на північному правому березї її — се оден. Дюбуа знов тулить Тирамбу на місце сучасного селища Острова, покладаючи, що Антикитес се пересип між Темрюком та сим селищем. Герц знов гадає, що Антикитес впливав з теперішнього Керчанського лиману, проводячи по течиї р. Куркай, Тирамба-ж була на північному березї де небудь, про що не вчинено досьлїду ще. Кляпрот знов залїчує р. Кирталї за Антикитес. Таким робом істнує чотири письменники з чотирма ріжними думками. Але що-ж гадати про те, що вимовив Страбон? Каже він, що від М. Ромбіта до Тирамби і Антикитесу 600 стадиїв або 120 верстов, від Антикитеса-ж до села Кимерикону 120 стадиїв — 24 верстов. Тепер питанє: чи згожують ся оті відлеглости з тими, які мати мемо, приймаючи думки отих письменників за справжнї? Якби няти віри Кипертови, що Протока — се стародавнїй Антикитес, то від Малого Ромбіту від неї всего на всего 60 верстов — 300 стадиїв, значить вказївка Страбонова зовсїм не певна, а єго потяг подати докладний опис — сама чванливість! Приймаючи Протоку за Антикитес — до Кимерикону буде вже не 120 стадиїв, а 420! — бо Кимерикон вже, річ певна, добре зазначена при виїздї з Боспору до Меотиди й пересувати єго не приходить ся. Яка-ж би була нїсенїтниця у Страбона, якби няти віри покладанню Кипертовому! Коли тримати ся думки Кляпротової, тодї Антикитес присунув ся-б близче до М. Ромбіту нїж Протока, бо ще річка Кирталї межи ними, та вона безпосередне не досягає до моря, зникаючи по плавнях та лиманах. Тепер що до думки Герца, то вона зовсїм не до ладу, хоть Герц і лїпший товмач топоґрафії Боспору припамнї через те, що обачний; він тїлько тримаєть ся думок Страбонових, гудить самовольні пояснення єго тексту, але про те і він часом пояснює як хоче і дечого не доглядає.

Він каже, що Антикитес впливав до теперішнього Керчанського лиману, але якби було так, то до Антикитесу від М. Ромбіту повинно-б було бути 500 стадиїв — 100 верстов, від Антикитесу-ж до Кимерикону 2.200 стадиїв — 44 верстви, а Страбон говорить про 600 стадиїв — або 120 верстов. Найближче до правди — Дюбуа, бо він містить Антикитес біля теперішнього Темрюка як раз там, де згаданий пересип, що межи першим і другим островами по нашій лічбі, а Тирамбу становить на місце Острова — села на лівому березї Антикитеса. Але уся річ в тому, що й Страбон і Птольомей — обидва попереду вказують на Тирамбу, а потім на Антикитес, значить Тирамбу на лівому березї, а до того ще й відлеглости до сего місця не припадають до Страбонових.

Отепер я промовлю, як се питаннє здаєть ся менї. Щоб певнїйше зрозуміти, де припадає бути Антикитесови, я переважно здаю ся на розполог села Кимерикон, ось для чого. Страбон говорить в одному місцї таке: „...після сего (від Кимерикону) до села Ахиллєону 20 стадиїв, ...далїй біля Ахиллєона істнує найвузший переїзд з сего (Азийського) берегу Меотиди на супротилежний“ (Кн. XI. гол. II. §. 6.). З сего виходить так: Ахиллєон містив ся біля найвузшого місця Боспору Кимерийського (Керченського проливу), з боку Азовського моря — се була північна брама з Азовського до Чорного моря; а з досьлїдів, що вже зроблені та зі звісток відомо, що оте село було коло початку теперішньої північної Коси — Чушки; місце се дійсно припадає до вказівок Страбонових; Ахиллєон, що містив ся тут, складав вкупі в Портміоном, що був супротилежно безперечно найвужший проїзд з Азовського моря до проливу — се була справжня брама, сутки Меотиди, — се був „στηνότατος πορθμός“. А як се правда, то село Кимерикон, що було за 20 стадиїв перед Ахиллєоном, мусило бути за 4 верстви на північний схід на азовському березї півострова Фонтану; місце, де було се село, відомо докладно і поставлено на археольоґічних картах, от як на археол. карті Герцевій Кубанської области 1882 року, видання Е. Д. Феліцина.

Відаючи про становище Кимерикону зовсїм докладно, тепереньки можно без помилок покласти, де був Антикитес з Тирамбою; вже попереду само по собі можно зрозуміти, що уйстя Антикитеса повинно було припадати на який-небудь оден пересип, з трех, що тут істнують: Керчанський, або Темрюкський, або так званий Пересипський. Отже, щоб обмежно зупинити ся на якому небудь, згадаємо, що від Кимерикону до Антикитесу було 120 стадиїв — 24 верстви, а від місця, що було найвужше в Боспорі 110 стадиїв 28 верстов; а в такій відлеглости як раз припадає властиво наш Пересип, а не який інший межи трема низинами. Відлеглости, що визначив Страбон від Антикитесу з одного боку до Ки-

мерикону, а з другого до М. Ромбіту, як раз ті-ж самі, що й тепер межи отими місцями. Так то безперечно Антикитес істнував в тому місці, де тепер Пересип, а значить Тирамба повинна була міститп ся з правого берегу єго, себ то на західному кінці другого, по нашій лічбі, острова, а не на східному, на думку Дюбуа, що вказував на городи — ще коло села Острів, хоть вважаючи на невелике просторонище другого острову можно згоджуватись і з думкою Дюбуа, бо й від сеї Тирамби до Антикитесу невеличка відлеглість і Страбонови можно було на обидва місця вказувати, як на одно. Однакже стисло міркуючи, треба покладати, що Тирамба як раз була біля Антикитесу, гаразд коло берегу есть і руїни, вали, рови, але меньші ніж біля с. Острова, а се змушує злучити отсї два місця в одно. Ще можна додати указку Страбона опріч отих доводів на користь тожсамости Антикитесу, але з ним ми познаємимо ся пізнійше. Тепереньк тілько зробимо деяку антиципацию. Страбон каже, що Антикитес становив східну межу острова Фанаґориї, а сей острів ясно видно обмежений зі сходу Пересипом, значить і виходить, що Пересип та течия Антикитесу — те-ж саме! Міркуючи тілько так про Антикитес, не перечити мемо Страбоновим вказівкам, а перечачи повинні вбачати скрізь помилки у Страбона; тоді ні одна відлеглість не припаде як раз з указками єго; але такої помилки у Страбона не має приключки вбачати! Що до назви р. Антикитеса, то треба взяти на увагу, що надана вона їй через велике множество островів, що творили ся в річці. Осетер по грецьки (у Геродота) „ἀντακαῖος“, а (у Страбона) „ἀντίκαιος“; і Геродот, і Страбон запевняють, що по річках, які впливають до Евксина та Меотиди, безліч переважно риби безкостої. Треба додати, що Антикитес се просто рукав Кубани, що впливав в Азовське море.

Оберну ся тепер до опису рукава р. Антикитесу, що становить теж саме, що й сага, до якої він впливав. Се сага Корокондамська „λίμνη κοροκονδαμῖς“ а рукав Гіпаніса; від рукава і вся ріка звалась Гіпанісом.

Багато є путанини і в сему питанню, коли роздивитись по думках письменників, що до сего питання, так само як про Антикитес та Тирамбу; але тутечка помилка що до місцевости Гіпаніса та саги Корокондамської тягне за собою зовсім нісенітницю, що цілком запутує і те невеличке, що переховала давнина про Боспорське царство, одна ота помилка зовсім понівечить обображеннє усеї ґеоґрафії Боспора.

Зберегаючи послідовність, мушу насамперед обмежити місцевість Корокондамської саги, а вже потім рукаву Гіпаніса, що впливає до саги. Як каже Страбон, сага ота одержала свою назву від села Корокондами, що містило ся сливе на впаді сеї саги до Евксинського Понту;

значить, коли відшукаємо місце отого села, то мати мемо й саму сагу, де вона була.

І тутечки попереду роздивім погляди вчені на оте питаннє. В розправі „Боспор Кимерийський“, Спаский каже: „Страбон містить город Корокондаму як раз на південному кінці Кимерийського Боспору за 10 стадиїв від уйстя саги (λίμνη), що звала ся на его імя, та супроти Пантикапейського села Акри, де оден рукав р. Антикейта, себ то Гіпаніса, впливаючи до саги, становить вкупі з нею та Меотидою острів. По его вказівці на правому боцї від острова, за Гіпанісом на Синдику, містять ся: Гормиия, Гермонасса та храм Венери Анатурийської, а на ліво — місто Фанаґория та Кипос. А се, здаєть ся, ясно вказує, що місто Корокондама істнувало на березї сучасної Кубанської саги, а Акра доволї далеко на південь від теперішньої Керчи“.

Дюбуа тулить Корокондаму до теперішньої Тамани і теж робить також Кемер. Добродїй Забєлін так само як Спаский відсунув его до Кубанського лиману, а тільки самий Атик одводив єму місце доволі вірно — біля Тузли, але з сего він нїчого не випровадив.

Князеви Сибірському здаєть ся, що Корокондама була за 10 верстов на захід від Кубанського лиману. Так же само вимовляють Де-Брюкс та Бларамберґ.

Все оте нїби-то відповідає вказівкам Страбоновим!? А що-ж справдї каже отой сфінкс — Страбон? А ось-що: „Недалеко (від памятника Сатира) стоїть село Патрея, а звідсіль до с. Корокондами 130 стадиїв. Ото кінець, так званого — Кимерийського Боспору; так прозвано пролив, що містить ся біля уйстя Меотиди та тягнеть ся від вузини, що між Ахиллєоном та Портміоном, до Корокондами й супротилежної Акри, заселення з Пантикапеї; віддеглість від Акри до Корокондами 70 стадиїв; до них у зимку, як замерзає Меотида та ховаєть ся під ледом й Боспор, можно пішки переходити з одного берегу на другий“ (Кн. XI. гл. II. §. 8.). Досить сего місця, щоб перекинути усї думки отих письменників, що вже згадані.

Значить, Страбон каже, що Корокондама се крайний, південний пункт Кимерийського Боспору, що містить ся на березї азийському, то єсть від Кавказу. З боку Евксину Корокондама та Акра теж саме для Боспору, що з боку Меотиди для него Ахиллєон з Портміоном; велику увагу треба звернути на те, що Страбон поміщає Корокондаму на південному краю Кимерийського Боспору себ то проливу, а не Боспорського царства, як про те досї дехто міркував. Страбон так виразне мовить, що прозиваєть ся Боспором Кимерийським той пролив, що з пів-

ночи, від Меотиди, замкнений вузинами, між Ахиллеоном та Портміоном, а з півдня від Евксину проходом межи Акрою і Корокондамою. Він сьвідчить, що до Корокондами та Акри Боспор замерзав, що між Акрою й Корокондамою відлеглости 70 стадиїв. Маючи такі виразні вказівки та й чимало, ніяк не можемо не розуміти, де повинна була бути ота Корокондама. Зі слів Страбона видати виразно, що Корокондама повинна містити ся в тому місці проливу, де він кінчить ся, виходячи в море та де по черзі починає ся те море! Се місце повинно бути на Таманському півострові і як раз над проливом! Часом не ймеш віри, міркуючи про думки письменників, що не давало їм розчовпати розум слів Страбонових! А коли ще й тих фактів не доволї, щоб спекатись від помилок, що й до сего часу ще путають ся по мозках, то я ще вкажу на одно місце, де Страбон каже: „Як раз („εὐθύς“) за Корокондамою мусиш плисти на схід“. (Кн. XI. гол. II. §. 14.). Тут вже він наче в рот кладе питанне про становище Корокондами! Адже він оповідає ніби прямуючи з Меотиди; він в'їжджає до Боспору, їде по нему, на останку в'їжджає до Евксину та й прямує вздовж Кавказького берегу. Само по собі ледве тутечки проминеш західний конець теперішнього Таманського півострова, минеш Тузлу та Панаґію, — тут тобі й треба звернути на схід, щоб прямувати вздовж Кавказу! Хто з Керчи їздив пароходом до Кавказу, певно той се зауважав! Треба однакже вияснити, з якої речи Спаский і інші, от як д. Забелїн, поклали собі в голову, що Корокондама містила ся біля Кубанського лиману. Страбон вказує, що до Корокондамської саги вливає оден з рукавів р. Антикитесу „ἀπορρώξ τις 'Αντικείτου ποταμοῦ“; от і почали письменники розшукувати таку сагу, до якої-б вливав рукав Антикитесу тай напали на Кубанський; вважаючи, що він не біля проливу, відразу вимовили, що Страбон помилив ся — він поклав, що Кубанський лиман біля проливу: отак Корокондама опинила ся на Кубанському лимані; а про те, що таке її становище перечило вказівці, що до неї сягає пролив, що на другий беріг всего на всего 70 стадиїв — 14 верстов — про се байдуже, се здалось їм помилкою Страбоновою та ще через те, що тепер біля Керченського проливу нема такої саги, в яку-б вливав рукав Кубани, а навпаки сага з такою відзнакою — се сага Кубанська! До него й вливає нинї чорноморський рукав Кубани — отсе й єсть той самий рукав, тутечки-ж і Корокондамська сага, а ось тутечка де-небудь сховала ся Корокондама, що, як каже сам Спаский, повинна „містити ся біля південного кінця Боспору“! Се вже не що інше, як sancta simplicitas! Такого-ж маху дали й князь Сибірський, Бларамберґ і де-Брюкс. Добре їм відомо було, що Страбон злучає Корокондаму з Боспором, але й те лихо: коло Боспору нема такої саги,

ДАВНЕ ПРИБОСПОРЕ
в теперішности,
з означеннем
місць давних осель.

МЕОТИДА
КИМЕРИКОН
АХИЛЛЕОН
ПОРТМІОН
ПАНТИКАПЕЯ
МІРМІКІОН
НІМФЕОН
ЧУШКА
ПАТРЕЙ
Г. КУКУ = ОБО
6 МРАМОРНИХ КОЛЬОН
ФОНТАН
ПЕРЕСИП
КИМЕР. ВАЛ
ТИРАМБА
КЕПИ
ОСТРІВ
З. ШНМАРА
З. ТАМАНСЬКА
ТУЗЛА
З. КИМЕРИЙСЬКА
ФАНАГОРИЯ
СТІНИ
ЯНОВСЬКИЙ Л.
Л. АХТАНАЗІВСЬКИЙ
Р. ТЕМРЮК
Л. КЕРЧАНСЬКИЙ
ГЕРМОНАССА
АПАТУРОН
ДУБОВИЙ РИНОК
КОРОКОНДАМА
ПР. ТУЗЛА
БЛИЗНЯТА
ТАМАН
ЦУКУР
ОЗ. БУГАЗСКЕ
Л. КУБАНСЬКИЙ
АДЖИГА
КУБАНЬ
СТ. ВАРЕНИКОВСЬКА
ПР. ПАГІЯ
АКРА
СИНДИКА
БУГАЗ
ПР. ТАКИЛЬ-БУРУН
ОЗ. ЕЛЬКЕН
ГОРА ОПУК
КИМЕРИОН
КОРАБЕЛЬ = КАМІНЬ
ДЖИМЕТЕЙСЬКА КОСА
Л. ВИТЯЗІВСЬКИЙ
ГОРОДИЩЕ (ГОРГИППІЯ ?)
ЕВКСИН
ОЗ. АБРАУ
ЦЕМЕС
БАТА
БАТА
МИЗ-ХАКО

ЛІТ. А. ПРИШЛЯК, ЛЬВІВ.

до якої-б вливав рукав Антикитесу! Ото кожен між ними й поклав собі вмістити Корокондаму сливе по середині між Кубанським лиманом та проливом, недалечко від обидвох — через те і Страбона виправдять, і себе заспокоять! Але добре вбачали вони в такому покладанні щось непевне з одного боку, а з другого не можно було складати всего і на Страбона: аджеж він зазначив багато місць біля Корокондамської саги, всіх їх розпизано біля Таманської саги, а через се довело ся Корокондамську сагу присунути по змозї до Таманської, щоб було імовірнійше! От перенесли Корокондамську сагу на оден лиман біля Кубанської, що був в сусїдстві — се на Цукур, а сей останнїй ближше — пак до проливу, ніж Кубанська. Але от біда, — Страбон просто каже: „В гору від Корокондами єсть доволї значна сага, що зветь ся Корокондамською, і вона за 10 стадиїв від села впливає в море. До сеї саги впливає рукав р. Антикигесу, і створює острів, що обтїкає єго з одного боку ся сага, а з інших Меотида та ріка. Дехто прозиває її ще й Гіпанїсом, так само як ту, що протїкає коло Бористену“ (Кн. XI., гол. II., §. 9.). Значить Корокондамська сага була біля Корокондами, а за 2 верстві від неї впливала у Чорне море, а Цукур геть-геть де від їх Корокондами, та ще й впливає в Чорне море, а на додаток до Цукури нїякого рукава Кубани не впливає! Бач які думки письменників!

Треба тепер, здаючись на Страбона, виясвити, де була Корокондама та тої назви сага. З усего, що вже написано досї, виходить, що Корокондама не могла містити ся коло Кубанського лиману, або лїпше кажучи не могла бути Цукурою. Місце її біля Боспору — Керченського проливу — там, де пролив входить в море; і справдї біля м. Тузли, як раз саме, де кінчить ся пролив, видати і досї місце стародавного селища, а біля него розкидані геть з усїх боків могили (кургани), звичайні прикмети селищ стародавних Боспорських. Се саме місце й єсть Корокондама, як на мене, — а супроти него на другому березї проливу, що Бларамберґ розшукав городище — се Акра. Значить те, що казав Страбон, не помилка і при такому становищі Корокондами ми анї на крихту не розходили ся з сьвідчаннєм нашого ґеоґрафа! І справдї як раз супроти сего місця містить ся Акра, — тут між ними 70 стадиїв — 14 верстов, звідсіль буде до с. Патрай 130 стадиїв — 26 верстов; Патрай же знов таки не біля Тузли, як гадають усї, що тулять Корокондаму до Кубанського лиману — а на північному півострові — Фонтанї; від місця, що вказане для Корокондами до моря — до другого пригірка Панаґії дві верстви 10 стадиїв, де й кінець справжнього Боспору. Звідсіль як раз треба плисти вздовж Кавказу на схід, з а р а з ж е після виходу з проливу. Те-ж місце, де на думку Страбонову Корокондамська сага впливає

в море —, се біля пригірка Панаґії і вже звідсіль починаєть ся справжній — отвертий Евксин „θάλασσα“. Що Воспор міг замерзати до Корокондами в той час, а тепер сего не буває, про се скажемо далій, коли річ заведемо про рукав, що вплівав до Корокондамської саги.

Так значить Корокондама мусила містити ся на південь від пригірка Тузли. Тепер вже легко буде розпутати все, що написане про Корокондамську сагу та рукав, який вплівав до неї.

Яку же справді сагу треба лічьти за Корокондамську? Безперечно сучасну Таманську! Та й справді ся сага і вище (ὑπέρκειται) від Корокондами, себ то місце біля Тузли; і дотикаєть ся до Евксину супроти пригірка Панаґії — значить за 2 верстви або 10 стадиїв від Корокондами, як і Страбон каже; треба само по собі вважати, що за давних давен коси Тузли не було, і не було її ще навіть років за 100—150, а постала вона пізнійше і вже обернена на стрілку тоді, як споруджено фортеци біля Керченського проливу, щоб знищити прохід далеко від фортеци, що містила ся на Тавріцькому березї. За давних часів хід з моря до проливу був вільний на всю ширину Боспору — від Корокондами до Акри.

Тепер треба з нашим покладаннєм погодити вказівки Страбонові, що рукав ріки Антикитесу або теж Гіпаніса впливає до Корокондамської саги; такий рукав нинї не істнує — таку суперечність можуть закинути менї усї ті, що шукають Корокондаму біля Кубанського лиману, а лиман сей залічують за колишній Корокондамський. Але де-ж повинен бути рукав Антикитесу? Почуємо, що кажуть про се письменники! Не одного вже разу багато дехто між практичних письменників та археольоґів і інших не відали, що подіяти з отсїм питаннєм; допитування від карти, треба мовити, сучасної, — не давали відповіди згідної з описом Страбоновим, а через се більше прості між письменників поклали собі, не довго думаючи, скласти собі опис Боспору власний, беручи від Страбона самі назви, а те, що подає Страбон, лїчити омильним та насьлїдком несьвідомости місцевости. Але більше обачні розуми та на додаток методичні поняли ся ще поспитати велику книгу природи та зробити досьлїди на місцї. Так то давно вже попередила нас Парижська академія, що вирядила для сего специяльно вченого Дюбуа, а вже потім і наші археольоґи вдіяли теж саме, от як Тизенгавзен та К. Герц. Всї оті учені покладають, що той рукав, про який згадує Страбон, годить ся вбачати в тій лощовинї, що тягнеть ся від одного між західними сагами Ахтанизівського лиману до Таманської саги, стислїйше до Шимарданської затоки, що містить ся трошки на захід більше від відомої в археольоґії стациї Сїнної. У тому і є вся правда. І справді: від середньої між трема за-

хідними довгими сагами Ахтаназівського лиману на захід аж до Шимарданської затоки, на протязї 6 верстов, йде стисло обмежена берегами лощовина суха; часом вона й тепер заростає по місцях рослинностю, а в часї великої води, коли в лимані Ахтаназівському повно води геть, ся лощовина теж повна аж до Шимарданської затоки, що доводилось і менї самому бачити. Крім сего ось що ще треба нагадати: затока Шимарданська сучасно єсть невелика сага Таманської саги; її береги сливе сторч впирають ся в береги Таманської саги, а все те дїєть ся на рівному місцї а не серед вузини, де-б мав спроможність фйорд скласти ся; береги затоки круті, й досї сторчові до верхів води; супроти неї в затоцї вже нанесений пісковий насип на лад підкови; цїла затока обображує довгасту сагу, лїпше мовити губу, що відразу й глибоко врізала ся до суходолу і вона витяглась подовж тої-ж лощовини до Ахтаназівського лиману. Тому, хто спостерегає сю затоку, не відаючи, в чому тут дїло, дивним здаєть ся, що вона єсть — бо вона врізуєть ся до суходолу зневечевя, так і здаєть ся нїби то єму, що се або Deus ex machina, або чоловіча рука вирізала її! Й мінї самому на се питаннє відповів тільки Страбон. Таке становище Антикитесу без усякого усиловування вияснює всї вказівки Страбонові, а се ще більше цїкаво, коли завважити, що цїлі школи вчених, бажаючи зрозуміти справу як сьлїд, ламали собі голову, а тільки й вдїяли, що поперекручували та відкинули Страбона! А все через те тільки походило, що справа оглядала ся по картї, без огляду самої країни, або зирнувши тільки без уваги, маючи на метї, тільки впевнити те, що вже покладено за правду. Ото й складені цїлі томи вияснювань, що до останку поперекручували оригінал, а від Страбона лишила ся сама тільки номенклятура! — Цїкаво, що таке дуже недавно вже раз було пророблено. Пісдя сего я мушу оповісти, яким робом постало оте засьміченнє сего рукава. Деякі між учених, от як Дюбуа, Жиль, гадають, що се скоїло ся насьлїдком викидів з сопок, що по горі Асеодалу містять ся вподовж її. Дюбуа покладає, що грязь, яку викидала сопка, чимало й засьмітила рукав; але, здаєть ся, такого покладання не можна взяти за правдиве, бо усї наші сопки не такі важкі вже, щоб достачити таку спацию грязи, та ще й те треба взяти на увагу, що через викиди вони сами побільшують ся. Асеодал сим не відзначаєть ся та ще й містить ся як раз супроти самого уйстя рукава, де й міг би такого накоїти; але як же се стало ся вижче?! А на мій погляд рукав Антикитесу біля Шимарданського заливу зник насьлїдком підвисшення через вульканїчну силу усеї окільної місцевости, а з нею укупі й дна річки; через се постав поперек ріки біля Шимарданської затоки, наче міст земельний, а частина, що вище сего місця, засьмітила

ся от як: після того, як стала ся перепона біля затоки, усе, що було вище, склало вузьку сагу Ахтаназівського лиману, губу, що витягла ся зі сходу на захід; ся сага при вітрі зі сходу засьмічувала ся насьлідком хвилї Ахтаназівського лиману, а через те постало замісць саги озеро, що заросло травою та занесене пісками з окільних місць; а що се стало ся так, а не інакше, те доводить таке-ж засьміченнє, ще й за наших часів сеї-ж течиї, та ще й другої саги сего-ж лиману, що йде паралєльно з нашим рукавом, трошки на північ; і та і ся сага перепинені за наших часів вузькими пісчаними перекопами, постали озера, що позаростали очеретом та осокою. Озеро, що постало замісць нашого рукава, зветь ся, чи ліпше кажучи, звало ся озером Яновським; ще за 40 років воно було глибоке й старі козаки ловили тутечки рибу, викидаючи все з волоків непотрібне у воду; тепер Яновське озеро в часї засушливих років обображує луг зарослий травою, годуючи замісць осетрів та карасів табуни коний та скоту! Але коли води багато, тоді все місце затоплює вода до самісенької сливе затоки! Уся лощовина зветь ся Сїнною балкою, а се доволї відрізняє її. От як зник сей рукав. Цїкаве те, що ще не дуже давно, коли в Кубанському війску зайшла справа про пароходство по р. Кубанї, знято питаннє, щоб поновити отой старий рукав, щоб Тамань зробити переднім портом для Кубани. Вже була визначена й комісия, щоб досьлїдити усї умови на місцї; прислано інженера Жаранцева, що змусив викопати де-кільки ям біля Шимарданської затоки, та не знайшовши мулу річного, що повинно було відповідати старим течиям, звістив, що там, де Сїнна балка, нїколи не істнувало нїякої стародавної течиї! А все дїло в тому, що на тому місцї, де рив ся Жаранцев (се місце навіть у декого з наших письменників, от як у Забєлїна, визначено й на картї і єго досьвідом скористували нїби-то доводом ті, хто шукав Корокондами біля Кубанського лиману й не можно було знайти мулу, бо течия зникла не від мулу, а від піднесення дна річного, як надулась уся околиця біля сего місця; а що така ява стала ся тутечка, се сьвідчить те, що ввесь некрополь міста великого, що було колись тут, має навкруги себе багато сопок, які викидають грязь; вони усї постали недавно, а то-б то се змусило Греків серед грязи, серед сїрого ґрунту солончаків висипати чудові могили?)!

За боспорських часів не має жадної звістки про сопки і на перший викид одної між сопками біля Азовського моря, що викинув могилу з домовиною та кістками величезного зьвіря (часом чи не слоня боєвого, що був похований з убитим чоловіком), що став ся геть після Різдва, подивили ся як на якесь пророкованнє чогось грізного! Відати, що Боспорська країна, після довгого спокою наче прокинулась зі сну, і наново

почала ся доісторична діяльність вульканічної сили, що ще й досї не втихає. Через те задивляють часто нас випадки появлювання боспорських чудових могил по самих сопках; отак постало з'явленнє одної стародавної домовини; очевидячки Греки скористували для похорону могилою, що вже була готова, щоб не висипати нової, але ся мертва могила прокинулась та й викинула укупі з грязюкою та водою усе, що в нїй було закопане: викинуло цїлу домовину, цїнні амфори, камїннє — усе повикидало з місця, що природа визначила для вжитку! Сей випадок сьвідчить, коли почала ся нова дїяльність сопок і з якої речи некропіль біля Сїнної серед них засновано; бо якби сопки і тодї були чинні, то серед них Греки-б не ховали своїх померших — місця і деінде було доволї для тих величезних могил, і більше гарного і більше вгодного. Але Жаранцев розшукував мулу і само по собі не знайшов єго; а треба було пійти трошки вище вздовж Сїнної балки, до Ахтаназівського лиману, щоб зрозуміти, в чому річ — може-б і мул знайшов ся, але не хопило тями, й звістка пішла відразу! А тим часом, якби йти від Шимарданської затоки балкою, то зараз за земляним нїбито мостом можна вбачати обидва сторчові береги стародавної течиї, а між ними тягнеть ся лугова рівна лещовина, а на нїй і озеро Яновського; рівень лощовини повагом здіймаєть ся у гору до Шимарданської затоки се так і повинно бути, а там, само по собі, й обидва стародавні береги все низшають, та низшають, наближаючись до тої-ж затоки, а лощовина все мільчає, та мільчає, аж поки зовсїм не зникне біля місця, що надулось.

На превеликий жаль Жаранцев такої недалекої подорожи не зробив; а тодї, може бути і не постало такого поважного досьвіду, на який здають ся, як на ту камяну гору, Страбонові товмачі, щоб переіначити усю єго ґеоґрафію Боспору та виясити, нїби-то він помилив ся, кажучи, що оден рукав Антикитесу — Кубани вливаєть ся до Короконцамської саги — Таманської, що свої води злучає біля Короконцами з Боспором! Надто ще те кажуть нам оті, що по правдї „dansons sur le volkan“; часто густо бачимо ми й чуємо, як здихає грізно наша місцевість, як ламлять ся крокви по наших будівлях, розвалюють ся цегляні комини, тріскає земля, а то серед моря з'являєть ся раптом острів, що тільки що уродив ся; він пригодить ся для морських птиць, та стане притулком рибалкам, а то і зникне часом у прирві і сьлїду після себе не кине! Й тепер, як схочете, наші старі козаки по Сїнній балцї вкажуть на місця, де, „за царя Миколи“, була яка глибиня, а тепер пасуть свої табуни.

Роздивившн ся таким робом, де був справді рукав Антикитесу, що вплнвав до Корокондамської саги, сьлід тепер звернути увагу й на те, що тільки таке становище сего рукаву справдить всї вказівки Страбонові; але Спаский, а з ним Забєлін і інших багато декого, впевняючи, що Антикитес — се Чорноморський рукав Кубани, — перекривили усі вказівки Страбонові, що й не пізнати їх! Ото Страбон каже: „До сеї (Корокондамської) саги впливає рукав р. Антикитесу та творить острів, що межує з сагою, Меотидою та сею річкою („τῷ ποταμῷ“). Тут річ іде про острів Фанаґорию і від єго вказівок залежить, що таке треба розуміти за острів Фанаґорию.

Ото Спаский, Забєлін та інші за Фанаґорию залічили увесь острів, що містить ся в Кубанській дельтї, Корокондаму на Кубанському лимані, а все, що вязало ся до неї, відсунули відповідно до Кавказу. Але Страбон, кажучи про острів, покладає єму й межи, зовсїм не згадуючи про Евксин, що мусив би згадати, яко південну границю, бо він її і складає від самого Боспору аж до Кубанського лиману; Страбон же, перелічуючи границї острову й не згадує Евксину; та воно так і є: він не про той острів говорить, про який міркують Спаский та Забєлін.

За Антикитесом йде, як каже Птольомей рукав Псатис, а за сим Вардан. Багато дехто зміж письменників, зможуючи становище Псатису, пересунули єго навіть до Таврицької части Боспорського царства.

Але звернувши увагу на те, як звалась у Черкесів ріка Кубань, яку вони звуть Псише та завваживши, що Черкеси сливе тут тубольцї, бо й Страбон знає їх тутечки під назвою Керкетів, так само як і інші, можемо ми покласти, що те, що зве Птольомей — Псатис, єсть черкеське Псише. В кожному разї р. Псатис була не що інше, як наша Кубань, а се стане ще більше зрозумілим, коли звернемо увагу на те, що вимовляє Диодор Сицилїйський, кажучи, що як вбито одного Боспорського царя при облозї міста Горгази біля кавказької частини царства, то єго перевезено до столицї Пантикапеї — до Керчи вниз річкою Тхапсисом; але доїхати до Пантикапеї — Керчи річкою була змога тільки самою Кубаню, їдучи по рукаву до Корокондамської — Таманської саги, а звідтіль просто до Пантикапеї. Очевидячки Тхапсис або Тапсис Диодорів єсть тільки змінений Псатис Птольомеїв Се справджуєть ся ще й вказівкою Арияновою, що каже, що від Пантикапеї до Тхапсису 60 стадиїв, а се відлеглість очевидячки згадана до Кубани, що тодї проходила через Корокондамську — Таманську сагу. Одно слово — виходить, що Птольомеїв Псатис єсть тойже рукав Антикитесу, що впливав до Корокондамської саги; Страбон прозиває єго йменням Греко-Боспорським — Гіпаніс, Птольомей тубільним — Псатис. Що до Вардану, про який

згадує Птольомей, то гадають, що се той, який і нині впливає до Чорного моря через Кубанський лиман, і що зветь ся тепер Джига; про него Страбон зовсім не згадує.

От тепер я роздивлюсь, з якої речи Страбон говорить, що в зимі Боспор замерзає аж до Акри й Корокондами. Вневнили ся ми, що Гіпаніс, рукав Антикитесу, впливав до нашої Таманської саги, а се значить, що вода і у саві Корокондамській і в Боспорі була меньше солона, ніж тепер; не таку солону воду дальше несло і в Чорне море, як і тепер буває біля Бугазського горла, де виходить у море Чорноморський рукав Кубани. А солодша вода і замерзає легше і для того аж до Евксину, Акри й Корокондами замерзав весь Боспор; тепер же як зник рукав, замерзає тільки до коси Тузли та Петропавловської фортеци, бо Тузли стала відділяти воду Чорного від Азовського моря а через те в першому вода зовсім солона, а по сей бік Тузли більше солодка, що відповідає воді Азовського моря. На сему й скінчимо про ріки.

IV.

Міста від азийського боку Боспорського царства.

Вважаючи, що Боспорське царство ширило ся по обидва боки Керченського проливу, я, оглядаючи міста, з початку оповім про ті, що були по сучасній Кубанській области та поміж з нею, себ то так як ділили за давних давен, — міста азийські прикавказські, а опісля в европейській частині царства — в Тавриді.

Перше місто, яке згадує Страбон в азийській частині Боспорського царства — се місто Танаіс; воно містило ся біля уйстя ріки Танаісу. По вказівці Страбоновій засноване воно було від Греків, що заселяли Боспор. Се місто було значне через крамарство Греків з варварами — Греки привозили до него „вино, та багато інших речий, що були потрібні в щоденному життю", а останні — невільників, футра і інші добутки кочовників. Взагалі Танаіс займав значне місце в крамарстві тодішньої Европи з розлогим сходом. В нему було дві пристані — Навбарис та Екзополіс; гадають, що ся остання на тому місці течиї Дону, де сей найближче підходить до Волги, але здаєть ся, що тутечки єсть непорозуміннє: єсть справді городище на визначеному місці, але воно може належати і до хозарського Саркелю, до Білої вежи літописів — і швидче воно й єсть ся остання, бо Страбон описуючи Дон, вважає, що ся течия відома не далеко зовсім через лютість Савроматів, що мордують усякого,

хто зважить ся поплисти далеко від уйстя ріки; через се трудно згодити ся на становище, яке надають Екзополїсу, а певно, що й Навбарис і Екзополїс були на самому Танаїсї.

Далїй і Страбон і Птольомей нагадують про Тирамбу; про неї вже доводилось говорити. Посуваючись на південь від Танаїсу за Тирамбою, Страбон вже згадує назви сїл: Кимерикону та Ахиллєону. Я вже вказав, де містили ся оті села. Про Кимерикон Страбон каже, що з сего міста рушали усї, хто їхав з Боспору до Меотиди, звідсіль теж їхали у Азовське море; через се можно покласти і те, що мешканцї Кимерикону перевозили берегом по морю проїзжих. Треба й на те звернути увагу, що село звесть ся на ймення народу, що, як каже переказ, володів Боспором ще до Греків.

Оповідаючи про село Кимерикон, Страбон завважив, що єсть ще й місто Кимерикон „в Херсонесї“, се-б то на півострові, „що обороняє півострів ровом та валом“; багато дехто вбачає в сему згадку про місто, яке вже за Страбона не істнувало, та було на нашому півострові — Фонтанї, а в згаданому валї вбачають той, про який я ранїйше нагадував, звідки той вал на Фонтанї у археольоґів звесть ся Кимерийським; але тут очивидячки помилка. Страбон згадує рів та місто, які були у Тавридї, про Кимерикон европейський; він каже, що місто іменно „в Херсонесї“: „ἐπὶ Χερρονήσου ἱδρυμένη“. Тутечки постало непорозуміннє, що до слова „Χερρονήσου“; перекладають єго словом півострів, се-б то який би він не був півострів, а розуміють іменно півострів Фонтан; все-ж діло в тому, що сам Страбон, мовлячи про острів Фанаґорию, називає так усе просторонище нашого Фонтана: у слові „Χερρόνησος“ треба бачити власне імя — Херсонес або Херсонес Тавриський, що справдї і був і єсть півострів, а що до міста Кимерикону, то се Кимерикон европейський, про який річ буде ще. Що-ж до рову та валу, про який згадує Страбон, то се так званий Асандрів вал з ровом, що за давних давен істнував на Боспорі та поновляв ся Боспорянами, для оборони від скитських нападів з заходу від Тавриди. Сей вал видати ще й до сего часу від гори Онук, значить Страбон казав правду, мовлячи, що рів з валом замикають півострів.

Досягши Кимерикону, Страбон каже: „На сему березї єсть декільки башт“; товмачі гадають, що й башти були в серединї півострова Фонтана і навіть вздовж так званого псевдо-Кимерийського валу; але Страбон докладно говорить, що вони „на березї“. Нїчого невідомо. длячого і як звались були сї башти, а менї здаєть ся, що вони стояли вздовж берегу Меотиди, щоб обороняти побережних мешканців від нападів морських розбишак. Сам Страбон сьвідчить, що ся клясична праця істнувала

до пізнійших часів. Ще починаючи від Гомера, починають ся звістки про се лицарське ремесло, яке так ширило ся, що єго не лічили за нікчемне, а навіть за почотне. Тукидид подає про нею доволї багато подробиць се була ява звичайна.

Боспорські царі: Перисад I., Евмен, Левкон I. запобігали яко мога супроти сего лиха. Страбон каже, що мешканцї зпонад берегів Кавказу на своїх човнах — „кимарах“ грабували корабельників та міста понад морем, та анї гадки собі спродували здобич навіть по столицях Боспорського царства. Се було страшенним лихом для підданків Риму, каже Страбон. Борикали ся з ним навіть царі останньої династиї. Мешканцї великого Ромбіту тілько те й робили, що грабували. А для того велика певність в тому єсть, що оті башти істнували для оборони побережа та захистом для крамарських кораблїв, що не важили ся від'їзджати далеко від берегу в море. А що до місць, по яких були оті башти, то про се докладно розміркувати не легко, але треба звернути увагу на ті величезні баштареї, що істнують понад Азовським берегом нашого Фонтану; між ними лїпші та типічнійші біля Кучугур на тому-ж Фонтанї; на оті баштареї я ладен дивити ся, яко на руїни отих башт!

Тепер сьлїд дещо промовити про Ахиллеон, про якого доводилось вже говорити дещо ранїйше. На Бларамберґову думку згадане Страбоном сьвятище Ахиллеве, що було в Ахиллеонї, містило ся на так званій косї Чушцї, а саме село Ахиллеон вище було, як раз на початку сеї коси. Се також доводить положене в тому місцї городище, на якому не раз викопувано розмаїті остатки стародавних будівель: каміння, пилястрів, акротерпів, базів і т. ін.; звідсіль з початку коси скрізь косою тягнуть ся руїни. А що й саме сьвятище було на косї, се певно через саме призначеннє єго, а також деякі слова Страбонові запевняють оте.

Взагалї Греки присьвячували усї коси Ахиллеви та взивали їх вестигами; ото ми бачимо у Геродота, що коса Тендра була присьвячена сему героєви, через що звали її Дромос Ахиллїв; там істнував жертовник та чинила ся служба героєви. У Геродота про сей Дромос здіймаєть ся річ в 4. книзї голови 55, як він описує Скитию. З такої-ж самої речи й наша коса була присьвячена Ахиллеви, село прозвано Ахиллеон, а на косї споруджено особливий храм-сьвятище епонїма. На таку думку вказує й те, що по серединї коси Чушки, як вода спадає, можна бачити було шість стовпів з мрамору і одну між ними спитували витягти, та не вдалось. Певно, що сї стовпи були приналежні сему сьвятищу, на яке натякають навіть і Страбонові слова; він каже, що пролив в сему місцї 20 стадиїв — 4 верстви; але при початку коси від Параміону, що був там, де тепер Єникальский маяк — повинно бути 30 стадиїв — 6 вер-

стов; покладаючи навіть, що завширшки стало більше віддеглости через те, що берег розмило, але-ж не на дві верстви, а Страбон мовить про те місце, де пролив найвужчий, а се як раз на середині коси, де познахожувано й стовпи. Звертаючи-ж увагу на текст Страбонів, мені здаєть ся, треба покласти, що він відрізняє сьвятище Ахиллеве від села Ахиллеону, а відлегліcть подає до сьвятища. Він каже: „Εἶτα ἐπὶ τὴν Ἀχίλλειον κώμην εἴκοσιν, — ἐν ᾗ τὸ Ἀχιλλέως ἱερὸν ἐνταῦθα δέ ἐστι ὁ στενώτατος πορθμὸς τοῦ στόματος τῆς Μαιώτιδος, ὅσον εἴκοσι σταδίων ἢ πλειόνων.

Се ἐνταῦθα δὲ = там-то, промовлене після згадки про сьвятище Ахиллеве сьвідчить, що річ іде як раз про відлеглість межи сьвятищем та супротилежним берегом. Таким робом треба гадати, що сьвятище Ахиллеве було на косі Чушці, а село Ахиллеон тягло ся вздовж коси біля початку її. Промовлю ще дещо про се сьвятище. Видати з усего, що храм Ахиллїв загинув під водою; збудований він був, конешне, не в воді, але тут постала цікава ґеольоґічна ява — вода залила просторонища, де мешкали люди; увага вже звернена на се, й покладаю, що в проливі дно й околиця єго понижаєть ся, а вода затоплює береги, але мені здаєть ся, що се не так; тутечки єсть багато місць, що перечать сему покладанню; ото біля міста Керчи стародавна гата загинула, як і все гине, що не вічне, але він не спустив ся у землю, а сливе увесь зверху, а таке-б не склалось, якби було пониженнє місцевости. Здаєть ся те, що сьвятище Ахиллеве увійшло у землю, єсть місцева ява, а не загальна, навпаки-ж піднесеннє біля Шимарданської затоки теж поодиноке, але незагальне. В тому-ж єсть і причина опущення сьвятища. Сталось ось що: в тій саві, що слала ся поза Чушкою у бік Фонтану, посеред води здіймаєть ся чорна, непривітна сопка, що викидає багато грязи; істнованнє її тутечки вказує, з яким непевним ерунтом тутечки маємо діло. Завваживши, що навкруги усеї нашої затоки скрізь були селища стародавні, треба покласти, що люди, які мешкали тут коло затоки, повинні були мати діло з плаваннєм і навпаки затока мусила бути здібною для плавання; тепереныка зовсім інше ми бачимо — затока не здібна навіть для малого човна, її занесло мулом з сопки, заросла очеретом та баговиннєм, що росте тут, прогалини чорні, сумні; болотна чорна сопка те й робить, що викидає серед сего лиману течію грязюки, що смердить мокрим порохом; а се сьвідчить, що в грязюці єсть сірка. Усі спостереження сеї місцевости доводять, що вона змінила ся від вульканічної сили: середина запала і затопило водою храм Аполльонів, а на місце єго виткнулась з води насуплена сопка. Можлива річ, що тутечки біля Шимарданського заливу земля піднялась — принаймні отак, буває, коять підземні сили на основі закону вульканічних коливань.

Зараз за Ахиллеоном Страбон нагадує про памятник Сатирови. Се місце досить загадкове. До него Страбон від Ахиллеону налічує 90 стадиів — 18 верстов, і каже, що він складав ся з гарного горба, що був насипаний на виданому пригірку „Ἄκρα"; се слово можна перекласти й словом верх, а тоді буде, що могилу висипано на якомусь версі. Висипано її на спомин Сатирови, архонтови Боспору, що славно держав тутечки уряд. Де була ся могила, теж єсть ріжні думки, а деякі навіть ладні шукати єго на европейському березї Боспору! Декотрі містять її поблизу Тузли. там саме, де повинна бути Корокондама, а сю останню відсовують до Кубанського лиману! Забєлїн вбачає Сатирову могилу в Васюринському горбі, що супроти Шимарданської затоки. Страбон каже, що поблизу Сатирової могили стоїть село Патрей, звідкіль до Корокондами 130 стадиів. Вважаючи, що Корокондама містила ся біля м. Тузли на Таманському півострові, значить і Патрей і могилу Сатирову треба шукати денебуть на кόлї, коли описати єго з Корокондами, беручи її за осередок, радиюсом на 130 стадиів — 28 верств; проте вони повинні містити ся на березї. Таке коло як раз пройде коло могили Васюринського, але се місце впаде біля самої Фанаґорії, столиції царства, про що річ потім; та й Страбон не так би визначив могилу Сатирову, а просто-б сказав, що вона біля столиції, а він сего не робить; тоді-б ся могила була за Корокондамською сагою, значить доступитись до неї можна було-б минувши сагу. Однак Страбон про сагу сю оповідає після згадки про Сатирову могилу та Патрей, починаючи мову про сагу, промовляє про те, що вбачає мандрівник, в'їжджаючи до саги, не згадаючи тутечки нї про Патрей, нї про могилу, згадує-ж інші речи, які вбачають ся мандрівцеви: значить, що на Таманї не повинні були бути нї могила нї Патрей. Д. Забєлїн помиляєть ся ще й в тому, що не так подає слова Страбонові: там де Забєлїн становить Патрей — біля Тузли, від Васюринської могили цїлих 28 верстов; не вже-б же Страбон сказав, що таки й Патрей поблизу від могили Сатирової?! Знов кажу, що він би промовив, що поблизу могили стоїть Фанаґория.

З того, що промовлено досї, видати, що тільки й є місця для Патрея та могили, що задовольняють, — се місцевість на Фонтанї — на заходї єго. Коло, яке згадано, повинно пройти тутечки біля красної та величної гори на 385 футів заввишки, що зветь ся Куку-Обо. На північ від неї справдї єсть городище. Уся ота місцевість залягає в околиції Ахиллеону та спереду Корокондамської саги; тільки на версї сеї гори, що велично здіймаєть ся на лад конусу докола, та панує над усею місцевостю, кидаючись у вічи, звідкіль би не під'їхав її мандрівник, повинно було бути місце обране могилї великого воєвника, що прилучив до

европейської частини царства й азийську, відомого по всїй Грециї Сатира. Він підбив під себе й азийську частину царства, визначив собі за столицю місто Фанаґорию, а як помер, то єго й поховано у підбитій країнї, а на могилу обрано верх гори, звідкіль була спромога душі покійниковій оглядати усї достатки — і се була гора Куку-Обо, що зветь ся тепер Горілою горою, а прозвано таким імям від вибуху, який постав знечевя в сему віку вже. Горіла гора — се стародавний вулькан, що істнував ще в часах доісторичних, на лад конусу — схожий, коли хочете, з штучною могилою і на нему певно й споруджено могилу Сатирови, що перший сливе володїв царством, а через що й цїла гора за часів Страбона вже звалась Сатировою. Само по собі Страбон переказує загальну думку про сю могилу й прозиває її величезним горбом, що висипано на спомин чоловікови, який державу уряд в царстві славетне „ἀνδρὸς τῶν ἐπιφανῶς δυναστευσάντων τοῦ Βοσπόρου“.

На превеликий жаль за наших часів не змога відшукати докладно, де містила ся могила; як прокинув ся старий вулькан, то зовсім знищив навіть познаки штучної будівлї і самі тільки міркування, про які була річ, дозволяють містити могилу на отій горі.

Селище Патрей, як я вже казав, треба шукати в околиці Горілої гори, себ то на тому півострові. Воно найдавнїйше селище на Боспорі, бо вже Гекатей (близько 560 років до Різдва) згадує про него. До городища, що єсть трошки на північ від Горілої гори, як раз випадає 130 стадиїв від Корокондами — пригірок Тузли — віддеглість, що як раз згоджує ся з тим, що вимовив Страбон й через те місце се можно лїчити за остатки Патрея.

Оповівши про Патрей та памятник Сатирови, Страбон далїй веде річ про Корокондамську сагу та про міста понад нею: про Фанаґорию, Кепах, Гермонассу та Апатурон. Що до того, де вона містила ся, то всї учені міркували відповідно з тим, де на їх думку була Корокондамська сага та Корокондама, й один гурток письменників, посунувши Корокондаму до Кубанського лиману, шукає поспіль усї ті 4 міста біля сего лиману, — другий же хоть сагу Корокондамську вбачає в Кубанському лиманї, або де небудь суміжно — от як Цукур — але міста оті шукає біля Таманської саги, бажаючи своє непорозумїннє помирити з указкою Страбоновою. Ото Спаский й гадав знайти Фанаґорию біля сучасного Бугазу; але не осягнувши нїчого тамечки, зауважив, що опріч болота там нема нїчого і що певно було щось особливе, що стародавна Фанаґория помістила ся там.

Атик тулив Фанаґорию до лиману Цукури, поблизу нашої станциї Стеблїєвської, але додавав, що вона певно захована під водою сеї затоки!

Сумароків вбачав її навіть в околиці Темрюка!

Д. Забєлін вбачає Корокондаму та її затоку біля Бугазу в Кубанському лимані, а Фанаґорию біля Таманської затоки, де вона була й справді, тільки не подібно зрозуміти, через що Страбон бачив її на березї Корокондамської саги?!

Щоб зрозуміти, хто тут каже правду, а хто помиляєть ся, обернемо ся до тексту самого Страбона. „Тому, хто опинив ся в Корокондамській затоці, впадає на очи Фанаґория, місто значне; Кепи, Гермонасса та Апатурон — сьвятище Афродити; той, хто в'їздить до затоки — побачить Фанаґорию та Кепи ліворуч „ἐν ἀριστερᾷ", на острові, що ми згадали, а останні праворуч, поза Гіпанісом — в Синдиці."

Відаю вже, де була Корокондамська сага, про який острів нагадує Страбон, а також те, з якого боку він в'їздить до затоки — легко зрозуміти, де треба шукати усіх отих міст. Виходить, що Фанаґория та Кепи мусили бути ліворуч, як в'їздити до Таманської затоки з проливу та прямувати до уйстя Гіпанісу; Гермонасса та Апатурон — на право, хто в'їздив, у бік Тамани. Страбон дуже докладно списав, де містили ся оті міста, ніби почуваючи, що постане стільки суперечок за них! Він аж два рази товмачить, що читаючи єго оповіданнє, треба собі вважати, що ніби в'їздом до Корокондамської затоки, себ то Таманської сучасної, але не дивлячись на се, оте питаннє ще досі як сьлїд не вирозумлене до останку! Промовимо, де-ж оті міста.

Фанаґория, знаменита столиця азийського Боспору, що з VI. в. до Різдва істнувала аж до VII. після Р. Х., стояла біля уйстя Гіпанїсу, коло вже відомої нам Шимарданської затоки та теперішньої стациї Сїнної. Се зовсїм згожуєть ся з усїма указками Страбоновими, інших колишнїх письменників, а навіть більш пізних після Р. Х. Страбон каже, що вона повинна бути ліворуч, для того, хто їде до Корокондамської затоки; та воно так і єсть, бо вона стоїть на правому березї Гіпаніса на пригірку, що межує з півночи з сагою, а з півдня з течиєю Гіпанїсу і на тому острові, на який вказує Страбон. Розглядаючись по тому місцеви, побачимо, що величезне просторонище, починаючи від Шимарданської затоки до стациї Сїнної сливе на пять верстов — се величезне городище, а навкруги єго скрізь могили та ще й чималі і тягнуть ся простолегло рядами, то у ріжні боки купками — на північ, південь, схід та захід. Ніде на Таманському півострові, ба навіть скрізь по Тавридї, скільки менї відомо, не видати такого скуплянния могил. Тутечки вони одна до одної так і тулять ся, складаючи зовсїм лябіринт. Єсть доволї ймовірні відомости, що, зовсїм недавно, супроти городища у водї видати було щось схоже з гатою, що утворювала пристань біля міста в затоці. З материялу,

який здобуто в тому городищі, вибудовано цілу фортецю Фанаґорию біля Тамани, що потім повернена на нафтяний завод Новосильцова, що тепер вже занехаяно! Д. К. Герц одного року почав на сему городищі не дуже велике розкопуваннє й добув відразу дуже цікаві речи: 2 мраморні підставки, капітелї штучно зроблені, багато дрібних речий, шматки амфор; по підставках були написи й одна вказувала на царя Ремешалка, друга на царицю Динаміду. З каміння, що добуто зпід руїн на сему городищі, ті, що орудували землею тутечки, побудували собі цілі будівлї, огорожі і т. ін. А скільки то каміння, черепків, цегли та штибу повнорувано з землї — цілі шари єго тутечки було. Дорога, що йде тутечки стовпова, раз у раз крутить ся проміж могил, або через самі могили та по камінню! Самому менї довело-ся надибати цілу купу незворушену ще каміння, а з неї вивернути два шматки мрамору, та трошки понсовану кулю з вапняного каміня, що певно оздобляла колись стовп.

З усего отого можно зауважити, яке то було місто, що тепер загинуло, коли ще й досї, півтора тисячи років, здобуває єго нащадки, а що стане отих нащадків на цілі поколїння! Приймаючи на увагу кількість могил, можно гадати, що тутечки річ йде про трохи не перші за давних часів, що до ваги, селища, а додати до сего те, що кажуть Страбон та інші, треба згодитись, що се була Фанаґория. Фанаґория була пристань для тих, що приїздили з Меотиди, а також для країн варварів, що були вище. Варто звернути увагу на вираз: країни варварів, що були вище; се значить Страбон розуміє ті країни, що були в горі по ріцї Гіпанїсу, звідкіль варвари й приїздили до Фанаґориї, а се підтримує нашу думку, що Гіпаніс впливав біля Фанаґориї а се доводить знов, що Таманська затока єсть колишня затока Корокондамська. Фанаґория також була пристань для цілої Меотиди, а значить повинна була мати більше догоди для злучення, більше нїж скрізь вужчини біля Ахиллєону, і се повинен був бути Гіпаніс, рукав Антикитесу, що впливав до затоки біля Фанаґориї. Ще треба звернути увагу на слова Страбонові, коли він каже, що ті, що їхали до Меотиди, рушали з Кимерикону, а назад з Меотиди прибували в Фанаґорию. А се можно витовмачити легко й воно дуже цікаво! бо їдучи до Меотиди з Кимерикону, через се не треба було плисти супроти течиї Гіпанїсу, до в'їзду з него через Антикитес до Меотиди; з Меотиди-ж й легче й швидче було плинути Гіпанїсом за течиєю, впливувши до него через Антикитес. Таке міркованнє доводить, що біля Фанаґориї в затоку впадав Гіпаніс, а через се й наша Таманська затока не що інше, як Корокондамська. Згадуючи, який звичай був за давних часів пливати — ся маленька Страбонова вказка про Кимерикон з Фанаґориєю та їх ролї повинна переконати

нас, що наші вияснювання як раз доладні; судно рушало ся або веслами або на парусі, значить яка-б не була перепона, а вона повинна була братись на увагу; бо коли оден раз була вигода плинути не течиєю, то вдруге течиєю було лекше плинути, а через се до Меотиди з Кимерикону їхали, з Меотиди-ж їхали до Фанаґориї — в сему була подвійна вигода ще й через те, що з Меотиди простували звичайно налаштовані судна всяким добром.

Що до ваги Фанаґориї, то перша її вага була та, що вона була столицею царства; друга — се було крамарське місце і для цілої Меотиди й для народів, які мешкали понад Гіпанїсом. Риба, сіль, збіже, ліс, коні, скот, овочі, невільники, усякі необроблені добутки — все плинуло сюди, а звідсіль до Грециї, звідсіль уже вертались проміняні на речи розкоши, дорогі тканини, гарну посуду, гроші, зброю.

В Фанаґориї так само як і в Пантикапеї раз у раз мешкали аристократи-дуки й меотийські й скитські. Звідсіль розходив ся на мешканців площовини Гіпанїсу культурний вплив, а за довід сего служить те, що в самих далеких місцях Кубанської течиї знаходять то гроші, то грецьку посуду. Найліпше думку сю доводить те, що року 1888 на весні біля станиці Кримської відшукана багата домовина в могилї; безліч дорогоцїнних золотих речий, намиста золоті пороблені на лад тульпанів та рож, що ще не порозпукувались, оздоби на шию з стрілок, ланцюхи, сережки, наручники, каблучки, зеркала, роги для вина срібні, ложки, кадильниці, віз, шестеро коний, зброя в золотій оправі, золоті суцільні гривни, обручі на шию — все отсе вказує, що воно вироблене в Грециї і відбиває на собі грецький смак; а дивнійше й цікавійше над усе — се те, що се вже такі самі знаходки вдруге відкопані у відомій Куль-Обі біля Керчи. Усе як єсть і як раз так само зроблене на причуд! Отсе і єсть найлїпший доказ міцного впливу Боспору на мешканців Боспору! Навіть і могила споружена була на лад і на зразок Боспорських — все споружено з величезного каміння, вимазано й розмальовано на різні фіґури; на превеликий жаль її спродано на те, щоб розломати!

Що в Фанаґориї перебувало багато гостий — тубольців — се видати з розкопувань. Опріч доводів річевих, єсть ще літературні звістки, що тубольці підпадали під грецький вплив. Наприклад відомо, що Демостенів батько був одружений з скитською жінкою з Боспору; хоть таке може постати насьлїдком власної вигоди, а вже-ж і треба визнати, що коли такий тендітний Грек не мав собі за зле, беручи жінку варварського роду, значить гадати треба, що вона не багато відрізняла ся від Грекині. Сам Страбон сьвідчить, що Меоти, які живуть в сусїдстві з Боспором звичайнійші й сумирнійші від своїх земляків, що перебувають

дальше від Боспору, і ближче до Танаїсу. Перші обробляють землю, а останні тілько те й роблять, що грабують.

Покладаючись на Страбонову вказку, Фанаґория була збудована дуже гарно, а се доводять й розкопування.

В Фанаґориї указує Страбон на храм Афродити Апатури і зве єго дуже гарним. Знаходки великої кількости мрамору, що викопують скрізь, доводять, яке було багатство та розкіш у Фанаґориї громадян; треба-ж було мрамор привозити з далекого півдня. На останку гата для спорудження пристани єсть доказ ваги Фанаґориї та працьовитости її мешканців. Звісток докладних про час заснования Фанаґориї не має, а покладають, що її споруджено близько половини VI. віку. Велика єсть певність, що й Фанаґория і инші міста Боспору заселені Греками Малої Азиї тоді, як перські царі рушали на захід, щоб підбити Грецию під себе. Людність більш енерґічна, маючи для того засоби, не згоджуючись підлягати варварам, рушала далеко на захід цілими громадами та оселяла міста торговельні далеко геть на північ. Єсть вказки деякі про кольонізацию Боспору з Ольвії, але річ про се потім. А що в Фанаґориї осіла одна суцільна громада, а не волоцюги які небудь, що посходили ся з усіх боків шукати долї — се сьвідчить храм Афродити — Апатурон, що очевидячки став осередком визнання спомину колишньої вітчини того-ж самого культу.

Безіменний каже, нїби Фанаґорию заснували мешканці Теосу, Йонїйського міста, а се підтримує думку нашу про заселеннє, бо відомо з історії про облогу та захоп Теосу перським ватажком, а потім втеки мешканців. Скилякс Кариандський й Гекатей за осадчого міста Фанаґориї звуть якогось Фанаґора, але здаєть ся, що то проба виясувати річ епонїмом. Тепер перейдемо до міста Кепи. Воно, здаючись на Страбона, мусило бути на тому-ж острові, де й Фанаґория, себ то на Фонтанї нашому понад берегом Таманської затоки. Багато єсть місць, на які вказували письменники, яко на поміщеннє Кепи. Дюбуа таким робом вбачає єго, де тепер станиця Ахтаназівська, але тоді-б Страбон не казав, що Кепи з'являєть ся, як виїхати до Корокондамської саги! Забєлїн становить на місце станиці Тамань, насьлїдком того, що Кепи означає с а д и, а в Тамані було багато садів. Та хоть би й так було, а все-ж таки Кепи Страбонови подавали ся-б праворуч, а не лїворуч! Герцеви Кепи здавали ся трошки більше на північ від Фанаґориї, де тепер хуторі Півнїва, та Артихова; та воно здаєть ся так і повинно бути, бо на сему місці істнує городище з кладовищем, з могилами, по яких викопувано нераз безліч дорогоцїнних речий. Таке покладаннє не перечить вказівці Страбоновій і воно на ліво для того, хто в'їздить до затоки й на острові вкупі з Фа-

наґориєю. Здаєть ся навіть, чи не єсть Кепи передмістє Фанаґориї, де містили ся вілї Фанаґорийців, побудовані посеред садів; на се натякає і назва сама Кепи = сади, і те, що звичайно такі назви надавано скрізь частині міста, що призначена була на сади. Міркуючи, як близько від Фанаґориї оте городище, на якому мусили бути Кепи, воно певно так і було, як я кажу.

Треба звернути увагу, що оті городища, де стояли й Фанаґория і Кепи, чим дальш, тим більш все зникають та зникають, бо вода, що бє з заходу, все обвалює беріг та змиває у затоку. Багато могил наче висять над берегом, а інші вже і попадали у саду, ще інші от-от попадають. Само по собі понасипувано їх не попад самою водою, а через се саме городище Фанаґорийське, порівнюючи єго з акрополем, не величке, більшість єго розмила вода, що котить ся з заходу, де хвилї, після того як зникла гата, найміцнійше напирають на беріг.

Відомости, які подають: Безіменний, Плїній, Кепи заселили Мілєтапи, певно після того, як Перси захопили та зруйнували Мілєт.

Тепер обернемо ся до 3-го міста понад Корокондамською сагою, яке Страбон зве Гермонассою. Про неї відомости маємо найрозмаїтші: Атик містить її в нашій станиці Варениковій, що зовсїм річ не можлива, бо від Таманської саги до Варениковоі 55 верстов, яким же робом побачив би Гермонассу Страбон на такій віддеглости?! Забєлїн шукає її на східному боцї Кубанського лиману, біля лиману так званого Витязівського, а винувата в тому Корокондама знов. Інші знов тулять її недалеко від пригірка Дубовий ринок, біля ст. Титарівської, і хоть оте місце й за Гіпанїсом для того, хто в'їздить до затоки, але таке далеке від затоки, що казати, що Гермонассу з іншими містами видати тому, хто в'їздить до затоки, зовсїм неподібно.

Дубовий ринок навіть від Фанаґориї колишнього самого східного місця Корокондамскої саги, за 20 верстов на схід; така Гермонасса не повинна була зустрічатись для того, хто в'їздить до затоки, та ще й на право, бо Дубовий ринок далеко на перед для того, хто в'їздить. Спаский покладає Гермонассу тамже, де й Забєлїн. Герц містить її на південному березї лиману Цукур, де буто село Кормусса, а на се наводить єго назва, що похожа ніби на Гермонассу; тільки от що якось ніяково. Бачив Страбон отаку Гермонассу, коли вона від Корокондамської затоки відлучена ланцюгом горбів заввишки 518 футів, або сказати, що її видко тому, хто в'їздить до затоки! Тутечки доказ, як насьлідок схожости назв розбиваєть ся об ланцюги горбів! Ось які думки наших письменників. Нічого казати, що місце, де була Гермонасса, не легко відшукати, але коли тримати ся за Страбона, то єго треба шукати на березї Таманської

саги. Змежуючи ступнями місця, де були Боспорські міста, Птольомей віддеглість між Корокондамою та Гермонассою покладає невелику, бо для першої 64°15′ -47°30′, для другої 65°—47°30′, а звідти видати, що Гермонасса дуже недалеко від Корокондами. Ось що каже Плїнїй: „Oppida in aditu Bospori: primo Hermonassa, dein Cepae Milesiorum, mox Stratoclia et Phanagoria et paene desertum Apaturos", а се значить: міста в Боспорському проливі: попереду Гермонасса, потім Кепи мілєтийські, далїй Стратоклїя і Фанаґория та майже запехаяний Апатурон". Ото й Плїнїй усї міста вказує біля проливу, а на першому місцї становить Гермонассу. Скільки я зрозумів, де були міста сї, менї здаєть ся, що Гермонасса була там, де тепер Тамань, де була колишня Тмуторокань! Розлеглє городище, що тутечки є, сьвідчить, що, за давних часів, було тут велике селище, товща штибу тут величезна, бо по інших місцях сягає аж на 5 сяжнів, а се можно вбачити, оглядаючи проваллє, що зависло понад берегом. Гермонасса було головне місце над Боспором за часів Археанактидів; на її ймення прозвано й острів, на якому вона містила ся. Теопомп (380 р. до Р. Х.) прозиває Гермонассою „маленький острів біля Кимерийського Боспору", він ще каже, що Гермонасса була кольонїя Йонів.

Боязко менї тільки, щоб мій погляд, що я сам та вперше вимовляю, не здав ся омильним; але що-ж робити, коли він згоден з указками і Теопомта, і Страбона, і Плїнїя і Птольомея, а вони вказують, що Гермонасса поза Гіпанїсом праворуч для того, хто в'їздить до затоки, її видати, як тільки в'їдеш біля Корокондами й містить ся вона на острові Боспору.

Пильно й багато розкопувано в протязї довгого часу Гермонассу, нашу Тамань, і вона наче фенїкс з'явила ся на огнищі стародавного міста. Багато дечого вже викопано в протязї сего віку, та й зараз, аби почав копати навіть не глибоко, можна мати надію дещо відшукати. По улицях скрізь стирчать до верху груди каміння; скрізь розкидані величезні шматки мрамору, що складають спільне добро. Познахожувано чимало гарних з білого мрамору фіґур львів. Сама церква Покрови, що ще при кінцї пройшлого віку вибудував військовий суддя Головатий, споруджена з остатків стародавних будинків; церква ся вже згоріла й тепер поновлена, тільки менша, і від старої лишило ся багато зайвого материялу, от й тепер біля церкви валяють ся величезні шматки мрамору, 4 великі стовпи з сїропасистого мрамору, а у вівтарі пішли в дїло чудова мраморна капітель стилю йонїйського, і все оге відшукано тут же і вжито до дїла. І досї серед Тамани істнує чималий басейн — озеро, як кажуть виложене каменем; тепер вже він зовсїм засьмічений, а все-ж таки й досї

навкруги его скрізь зпід земії бе ключем вода. Цікаво, що понад берегом есть ще досі дві криниці, оброблені каменем, і не дивлячись на те, що опинились серед солоної води, а дають солодку; одна криниця вже закипена й попсована, а з другої й досі вживають воду, не звертаючи уваги на те, в якім вона стані. Камінне навкруги розтаскано, а морські хвилї так і біжать до криниці. Оті дві криниці впевняють, що вони колись-то стояли не біля самої води та що перед ними був майдан, про що переказують і відомости ще з недавних часів, за часів турецького тут володіння. Ото відзнаки колишнього міста, що було на місті Тамани.

Перейдемо тепер до Апатурону. Що до сего міста, то багато дехто не вважае его за місто, не дивлячись на те, що і Страбон, і Плїнїй так і кажуть, що воно було в лїчбі 4-ох міст. Непорозумінне постае тутечки само по собі насьлїдком того, що дві речи зовсїм не однакові стулюють до одної: храм Афродити Апатури в містї Фанаґориї й місто Апатурон, місце сьвяткованя Афродити. За часів Плїнїєвих Апатурон був невеличким місточком; він прозивае его „paene desertum". Де стояло се місто, теж різнять ся і кожен каже свое. Д. Забелїн тягне его до Джиметейської коси, але таке покладанне его непевне, хоть і справжнього місця не можна вказати. Певно тільки ось що: повинен був Апатурон містити ся біля Корокондамської затоки, як каже Страбон, і біля Боспору по Плїнїєвій вказцї. Беручи на увагу усе здобуте археольоґією та историею Боспору, я покладаю собі, чи не шукати Апатурону біля так званих могил „Близнят"? А через що се — зараз оповім.

Могили „Близнята" містять ся поверх ланцюгу, що йде від Дубового торгу до самої Тамани; тому, хто дивить ся з сїх „Близнят", кидаеть ся у вічі зараз Таманська затока, Керченський пролив, берег Таврії, Кавказські гори й Чорне море. Сї кургани, особливо Великий, розкопувано, через що останнїй зовсїм попсовано, а цїлий він був 7 сяжнів заввишки, та 160 с. навкруги, і в нему відкопано 5 величезних склепів і деякі між ними вражають тим, як вони величезно збудовані. По чотирох склепах поховано жінок, а крім того на камяному жертовнику одну спалено, що видати з оздіб, які не попсував огонь. В першому склепі знайшли ся: попіл з жінки та ще от які оздоби: ланцюжок на шию зроблений з фіґурок корів та баранів, а до сьтїн склепу примоцьовані голівки ґрифонів та ще 30 болванчиків з теракоти, що зображали фіґури жіночі й чоловічі, характеру вакхично-еротичного; вони були розмальовані. З другого склепу все хтось покрав, а лишили ся самі малюнки по сьтїнах та на перекопі склепу бляг (плита) а на нїм жіноча голова в квітках та колосах. В третьому, самому багатшому, була до-

мовина, а в ній жіночий попіл. Всїх розкошів одежи не можна майже списати! Усї оздоби золоті, а се були двоє головних убрань, 4 серги, 2 ожереля, 2 браслети, лавровий вінок, 4 перснї, 303 штуки уборів для одежи, що мали розмаїтний вид та призначеннє і безліч трикутників, а по них голови Геркуля, богів, богинь грецьких — сих більше над 400, потім 12 з дівчатами. що танцюють, та 12 зі Скитами. 103 з жінками з крилами; а то ще багато з ґрифонами, з головами биків, оленів, та зі жінками. Крім сего останки черевиків шкуратяних, бронзове зеркало, 4 кінські збруї, 8 удил, каблучки, двінки та півмісяцї. В головах у покійницї стояла ваза, оздоблена образом Геркуля, що обороняє дівчину від Центавра, тут же і Ерот.

На жертовнику були: остатки лаврового вінка, перстень, фіґура жінки, що танцювала. сливе нова монета Олександра Македонського, 18 фіґурок сфінксів, голівка Медузина, ґрифони, що борикають ся з барсом, розетки, трикутники і все оте пороблене з золота; опріч сего ще й кругле зеркало з бронзи.

Треба ще тутечки промовити де-що про культ Афродити на Боспорі. Як міркувати по написах, її почитали під двома назвами, — звучи раз Уранїєю, а вдруге Апатурос; часом сих назв нема, а йменують богиню „θεὰ 'Αφροδίτη“.

Афродита се була богиня любови, всяких усолодів, вірности подружа, щастя, шлюбних звязків, краси, жалю по милому, богиня, що мала силу плодючу, що сприяла усім стадним зьвірям, благословляючи їх плідність. В останньому вона наближаєть ся до Матери Фраґійської й Боспор почитав її під сею назвою під впливом східним. Яко богиню любови та невинности тут Афродиту прозвали особним імям на перший погляд Апатура, яке Боспор товмачив, що се значить шахрайка. А через що так її прозвано, се вияснює Страбон: „Се призвище вияснюють ось якою леґендою: як велитнї зробили напад на Афродиту, то вона покликала для запомоги Геркуля тай сховала его в печері; тоді приймаючи велетнів по одинцї, дякуючи сему, віддавала їх Геркулеви, а він вбивав одного по другім“. Ото поясненнє слова Апатури, як розумів его Боспор. Само по собі се тільки етимольоґічний міт; але він увійшов у сьвітогляд Боспору і відбив ся в ритуалї культу богинї.

Справжнє значіннє синоніму Апатура для Боспору очевидячки стало вже незрозумілим і незнаємим, от він і створив собі місцеве поясненнє, на що напутила его схожість епітету зі словом ошукання — ἀπάτη. Само по собі просте значіннє Апатура вказує на почесть спомину про першу вітчину, виїзд з неї і - може — залежність з початку від старої вітчини. Але Боспор став з давна незалежним, а для того й забув

про першу вітчину та й змінив певно значіннє богині покрівниці на інше — нове. Сьвято Апатурии довго тримало ся в Атинах, але єго значіннє не було ясне для тих, що сьвяткували єго; так само буле і у Боспорі.

Розглядімо тепер на що переважно вказують сливе усї речи, що знайдено по домовинах. На вазї, що стояла у головах покійниці, зображені докладнїсенько слова Страбонові і Геркуль обороняє Афродиту проти Центавра; Ерот, що на інших речах завсїди поруч сливе з Афродитою, притомний і тут, Афродита завсїди в супроводї єго, бо вона богиня любови.

На першому зеркалї з бронзи обображена Афродита, що сидить, а її обіймає Ерот — се дуже гарна картина!

На одному персні теж Афродита і знов з Еротом; сей перстень зовсїм новий.

На браслєтах зображені леви, що біжать — а сї зьвіри відомо — се символи Афродити — богинї любови.

Теракотові болванчики еротичного характеру належать, само по собі, до культу тоЇ-ж Афродити.

Гурт дївчат, що танцюють, та Скитів промовляють теж саме.

До того-ж самого належить і Геркуль — оборонця Афродитин.

Фіґури та зображення корів, овечок, коний, оленїв вказують на власть Афродити в царстві зьвірів.

Жінки з крилами — се ґенії любови і таке зображеннє не одного разу можна побачити на Боспорських вазах!

На останку зображення Гелїоса, Атини, Артеміди, Деметри, Медузи, що безліч оздобляють покійних, здаєть ся менї, сьвідчать найлїпше, до якого фаху належали вони і коли розміркувати як сьлїд усе, то треба згодитись, що Близнята — се гробовище Афродитиних жриць.

А коли так, як я кажу, то й місто Апатурон повинно було бути десь близько біля Близнят, але з умовою, щоб єго було видати як в'їздити до затоки. І справдї — зараз же на північ від Близнят, трошки нижче, ближче до Таманської затоки, на спадї того-ж ланьцюгу — єсть городище, оточене валами, а се на мою думку і єсть місто Апатурон Страбонів, бо і єго вказкам і Плїнієвим воно як раз відповідає: біля Короковдамської затоки, за Гіпанїсом поруч з Фанаґориєю тай й біля Боспору. Опріч сих міст зустрічаємо ще у Плїнія назву Стратоклеї, і вона на єго вказку містила ся біля Боспору вкупі з найменованими в горі містами, але де, на се нема жадного натяку.

По черзї тепер треба-б було мовити про Корокондаму, але про неї вже вимовлено все ранїйше і для того сьлїд перейти до міст вже біля

Чорного моря „Θάλλασσα“. Страбон всї оті міста докладно відзначає від попередних — бо каже, що вона біля Чорного моря, а ті біля Меотиди, або біля Боспору, або біля Корокондамської затоки. А сливе нїхто не звернув уваги на таку докладну вказку, що за Корокондамою він впливає у море — Евксин, та казати ме про те, що там здибав, і для того ті місця, які списані до виходу до моря, відсунено самохіть до берегу Чорного моря. Так вчинив д. Забєлїн з Апатуроном, поклавши єго на Джиметейську косу, що відділяє від Чорного моря Кубанську затоку. Страбон, починаючи оповіданнє про місця понад морем, ось яку річ веде:

„Зараз же за Корокондамою треба плисти на схід, а як проїдеш в тому напрямі 180 стадиїв, зараз і буде місто Синдика з пристаню, що так само зветь ся“. Вважаючи, що Корокондама була біля Тузли, коли пропливемо звідсїль 180 ст. (35 верстов), на схід, то пристанемо до нашого соляного озера Бугазського. Се озеро сливе квадратова сага Чорного моря, бо кожний бік єго майже $2^1/_2$ верстви. Сю сагу занесло піском, який хвилї морські несуть з півдня, бо залив звідсїль нїчим не захищений. Понад морем постав пересип, і ото сага стала через се озером соляним. У кутку північно-східному єсть щось подібне до затоки, що йде на схід, а там повинно було бути затишно навіть, коли вітер був з півдня. На східному березї того озера й містить ся городище, де знаходжено каміннє, черепицю і т. і. на всему єго просторонищі; усе городище — се хвилястий майдан.

Порівнюючи з теперішнїми умовами Страбонові речи, жадним робом не можно покласти, що ото не було місто Синдика. Пристань містила ся як раз на тому місцї, де була сага завалена піском, істнувала і затока, що вказує Страбон, куди в'їздили при вітрі з півдня; а коли були вітри з інших боків, то в затоцї був затишок. Про Синдику згадують вже і Скилякс Кариянлський і Безіменний і останїй каже, що вона заселена приходнями з окільних місць. Назва їй надана, видати з усего, від назви острова, на якому вона містила ся. Ще Геродот згадує про країну Синдів або Синдику супроти Тавриї за Боспором.

Не занадто було багате та велике се місто, се певно, бо після него не лишило ся нїчого особливого, хоть міркуючи, що місце, де було се місто, захистне й можно-б було чекати більшого.

Д. Забєлїн помістив Синдику біля фортецї Джиметей, що біля коси тої-ж самої назви; але де-ж там мусила бути пристань і яка?! Се ж місце біля коси, тутечки з усїх боків дме страшенно вітер і єго нїхто, зроду-віку, не обрав би, щоб оселяти ся, вважаючи, що мешканцї були

мореходцями. Само по собі Забєлїн помилив ся через те, що помилив ся попереду, містячи Корокондаму де інде.

На березї Чорного моря зараз за Синдикою за 400 стадиїв Страбон називає село Бати; беручи від Синдики — Бугазу 400 стадиїв, 80 верстов, берегом Чорного моря на північний схід, як раз дійдемо до теперішньої Новоросийської або Цемеської затоки, а се як раз припадає одно до одного що до відлеглости. Значить, беручи на увагу докладний опис, який подає Страбон про берег біля с. Бати, що як раз припадає до теперішнїх умів, ми не помиляючись мусимо покласти, що Бати були тутечки, а не де інде!

Бати, як кажуть Страбон та Птольомей, містили ся біля в'їзду до Цемеської затоки на пригірку, що звав ся Міз-Хако (ся назва означає „держи праворуч, на вязи". На тому пригірку біля Сус-Хабль досї ще ростуть величезні вязи, що вказували путь). Страбон каже: „Супроти Батів, що тут містять ся, на південь просто стоїть Синоп" (Кн. XI., II., §. 18.), а далї додає: „З спочатку, як я промовив, беріг йде на північний схід, починаючи від Бати, він поволі загинаєть ся та верне на захід, там тримаєть ся того-ж напряму, а потім знов повертає та вже йде до Пітиунти та Диоскориди". Сей опис берегів такий релєфний, що з него не можно не пізнати в єму нашої Цемеської затоки. Якби й тепер вчинити опис тої затоки, то треба-б було промовити ось що: від Анапи беріг моря йде на північний схід, від Міз-Хако він трошки закруглюєть ся, звертаючи на захід, та йдучи так якесь просторонище знов вертаєть ся до першого напряму та так вже аж до самого Поті. Ще Метбу-де-Маріні згодив ся, що с. Бати було біля Цемеської затоки, але він вбачав его на місцї Новоросийського, а тим часом Страбон каже, що беріг йде на захід вже від Батів, себ то — що Бати містять ся вже на початку сего напряму — біля пригірка Міз-Хако. Правда й Метбу-де-Маріні мав приключку так казати, як він казав — се так — але я зараз скажу, в чому тут річ. Покладаючись на Птольомея, бачимо, що він відрізняє два місця, що звуть ся Бати: Бати село і Бати пристань — і кожне помічає ступнями: для села 66° 20′ — 47°, 30′, а для пристани 66°, 30′, — 47°, 40′. Перші ступнї вказують на місце більш на захід та на північ, другі, більше на схід та південь. Міркуючи отак, можно гадати, що біля Новоросийського було село Бати, а біля Міз-Хако пристань Бати.

Цікаве тут ось що: при кінцї Цемеської затоки, де впливає в неї річка Цемес, єсть плав, зарослий очеретом та засьмічений сливе на 11 сяжнїв торфом; через сей плав й тече Цемес. Плав недуже великий верств $1^1/_2$ на всї боки. Від плаву на південний захід було городище.

а в кутку самому біля плаву стояла давно висока баштарея, що вже розпала ся, — се очевидячки башти для сторожи. І на південно-західному березї, і на північно-східному березї плаву досї багато круглого камінця (ріняку), а плав від затоки віддїлений природною гатою, з піску, штибу та ріняку завширшки сяжнїв 30 і тільки по середині його протїкає річка Цемес. Відомо, що у Новоросийську затоку дме часто північно-східний вітер і не дає змоги суднам тримати ся на якорі, а навіть в містї перешкоджує рухови та роботї. Те варто ще уваги, що коли в затоцї реве північно-східний вітер, рве з якорів судна, несе рінь та воду у місто, зриває дахи з будинків, перекидає вози, - у той час на плаву так затишно, що можно закурити сїрником люльку, а тільки чути, що десь реве вітер, та хвилює вода. Така ява повинна залежати очевидячки від устрою та напряму окільних спадів, з яких рветь ся вітер. Міркуючи про всї обставини сего плаву, я мушу от як гадати: сей плав і єсть стародавна затока, що Цемес засьмітив; потім він заріс торфом — мохом та й обернув ся на болото; що городище біля плаву — се стародавнє селище тих же самих Батів, а башта — се оборона й пильнованнє над затокою, а може і входу до села.

В Цемеській затоцї єсть ще одна цікава річ — се стародавна гата; її останки ще й досї єсть в Новоросийську, праворуч від будинку адміральтейства, що колись було; ся гата зруйнована і її понимає вода, але не глибоко — на 3—4 четверти, або й менш місцями; вдовж вона тягнеть ся сяжнїв на 100; коли тихо, та вода не каламутна, а прозора, то видати усею її чорною смугою, і тутечка росте — кушір, чорна трава, через що ясно видати початок і довжину сеї гати; ото вона здаєть ся й обороняла судна в часї південного вітру — моряка; тутечки й тепер знимають ся хвилї з північного сходу та з моряку. Страбон опріч сих міст в згаданому районї ще вказує на два: на Горгипію, столицю Синдів та Абораку і каже, що вони „біля моря“, а потім додає: „До Меотийцїв належать.... і Аспургийцї, що мешкають на протязї 500 стадиїв між Фанаґорнєю та Горгипією“. Багато дехто тримав за Горгипію, столицю Синдів, Синдику — пристань, й гадали, що се місто, але Страбон відрізняє обидва, бо додає їм різні назви і різні відлеглости.

Де була Горгипія, про се кажуть не в одно:

Атик вбачає її в нашій Анапі; Забєлїн біля своєї Гермонасси, біля Витязівського лиману. Тепер вказати, де вона була, сливе зовсїм не можна, але здаєть ся, що вона не містила ся як раз біля Чорного моря, бо місце теперішньої Анапи не підходить, — не минув би тодї її Страбон, як їхав від Корокондами до Батів. Зупиняють ся-ж на Анапі з та-

кої речи, що навкруги її багато могил; та се ще не приключка, щоб тут вбачати Горгипію.

Беручи на увагу монети Горгипії, на яких повибивані корабель та рибячий хвіст, треба її шукати де небудь біля води та „поблизу моря“ за 500 стаднів від Фанаґориї! Але сего мало, щоб знайти її. Єсть городище і біля Анапи, єсть воно і біля Витязівського лиману з великими баштареями зі штибу та на великому просторонищі, але впевняти, що се й єсть Горгипія, не можливо, хоть воно й містить ся „поблизу від моря“, злучало ся біля рукавів Кубани, через що єсть змога зрозуміти „корабель та рибячий хвіст“, вибиті на монетах.

Що-ж до Абораки, то д. Забєлін каже, що вона повинна була містити ся біля Горгипії через те: Страбон про них каже по ряду та що вони біля моря. А се Забєлін каже ось через що: біля єго Горгипії єсть ніби-то гора Абрау та річка з такою-ж назвою; через схожість слів Аборака та Абрау він і міркує, що Аборака істнувала біля єго гори Абрау. Згожуюсь, що Аборака та Абрау схожі слова, але не розумію того, що там, де Забєлін містить Горгипію й Абораку, як раз там — де властиво ділить ся Кубань на рукави, він поміщає щось, що зве Абрау; ні гори, ні річки з такою назвою там не чувано. Я відаю і гору Абрау і озеро Абрау, але де інде, біля Новоросийська! за 30 вер. від него поруч з вузиною Озерене (гірська назва) на нашому Азарейна. На озері Абрау тепер ферма Великого князя Михайла Миколаєвича та сади винограду, що виробляють смачне вино! Сей Абрау я відаю, але біля Різноколу не має нічого щоб звало ся Абрау. А для того, коли вже можна наближувати Абрау до Абораки, то треба їх шукати не біля Різноколу, а біля Абрау, біля Азарейки. Ото й кінець огляду міст азийського боку Боспорського царства.

V.

Міста на европейському боці Боспорського царства.

На европейському боці царства, де були міста, лекше вказати, ніж на азийському, а се через те, що европейський бік з давних давен меньше змінив ся, ніж азийський.

Головним містом на европейському боці була Пантикапеа, і про неї Страбон оповідає, що вона стояла на горбі, мала акрополь та пристань і на около 20 стаднів Вона була головним торговельним місцем для всіх, хто приїздив з Понту. Тут перебували переважно Боспорські царі. Усі письменники в оден голос кажуть, що Пантикапеа містила ся на те-

перішній горі Митридаті, якої частину тепер займає місто Керч. На се також вказують усі перекази та численні історичні міркування. Про се саме сьвідчать і усі як найдорожші і найвеличнійші находки, яких відшукано безліч; наостанку відлеглість від ріжних пунктів на Боспорі Пантикапеї доводить, що вона була справді на вказаному місці. Зі східного боку гори, як казав ще Страбон, й досі ще істнує стародавна гата, і її міряв Стемковський і наміряв у довжину 160 сяжнів. Сю гату можна бачити і тепер біля Керченського маяка. Міркуючи по тій мірі гати, яку вона має тепер, можна вважати, що в пристані була можність постановити на якор не більше як 30 кораблів; само по собі під сей захист гати вдавали ся судна тільки тоді, як був міцний східний вітер, бо сама природа захищала Керченську затоку від інших вітрів. Страбон каже, що заселили Пантикапею мілетські Греки. Широка була торговля в Пантикапеї. Звідсіль одержувала Греция переважно хліб, через що Атинці навіть споруджали статуї боспорським царям, вважаючи, що вони не покладали на се заборони. Опріч хліба везли звідсіль добутки садівництва, вино, рибу. Пантикапеа вславилась кіньми та скотом, а вже, що про родючість землї Пантикапейської, то Страбон оповідає, як про щось чудовне! Про сї багатства Пантикапеї ще можна міркувати, беручи на увагу автономні монети її; по інших була вибита риба, яко емблєма міста, по інших колосся, ще по інших кінь, бик, а по деяких просто ріг заможности. Про се саме може сьвідчити самий культ Боспорського бога — Пана, бо він був і богом рибалок, і богом скотарства, ловів, хліборобства і садівництва.

За 20 стадиїв від Пантикапеї на південний схід лежало с. Мірмікион, а городище єго за 4 верстви від міста Керчи там, де тепер новий карантин.

За 40 стадиїв від Мірмікиону при самому в'їздї з Меотиди до Боспору містив ся Портміон, а недалеко від него Гераклєон. Тепер місцем, де був Портміон, лїчать біля самого Єникальского маяку на пригірку, що найдалїй виступає у затоку. Забелїн, бажаючи вияснити назву села Портміон, що Страбон прозиває Партеніон, гадає, що прозвано воно так через єго неосяжність, бо єго не можно було досягти з моря, начеб-то „дївственницю", через єго становище на крутій скелї.

Розміркувавши багато стародавних вказок про се село, я гадаю ось-що: між Портміоном та Ахиллєоном можно було переправлятись з одного берегу на другий; але яка-ж була змога переправлятись, коли Портміон було село неосяжне? Є одно, а дальше! Геродот каже: „По Скитиї ще й досі єсть Кимерийські броди, переправи „Κιμμερία Πορθμήϊα". Ото слово найдавнїйшого письменника! Безіменний помічає: „Від села-ж

Портміон — се-б то від уйстя Меотиди до Мірмікиону!“ Далї він каже: „Від села Πορθμίτις Портмітиди, що лежить на уйстї Меотиди до Херсонесу“. Далїй у єго-ж вбачаємо: „Від села Портмії, Πορθμία, що лежить біля озера Меотийського до Дия-Урия...“ так каже письменник, що був пізнїйше за Страбона. От і виходить, що всї ті назви Πορθμήϊα, Πορθμίτις, Πορθμία свій початок мають від Геродотової форми Πορθμήϊα, і всї вони вказують на корінь πορθ-, відповідний нашому кореневи брід, таким робом сам корінь вказує, що на вказаному місцї проливу істнувала переправа, брід, а з тої причини й село, що стояло біля броду, одержало свою назву; про переправу-ж в тому місцї згадує і Страбон, прозиваючи її „στενότατος πορθμὸς“ або „στενότατος ὁ εἴσπλους“. Значить про неосяжність Портміону не повинно бути й речи і в назві села, що надає єму Страбон, вбачати якесь алєґоричне розуміннє — пусте дїло, бо тутечки треба розуміти найреальнїйший факт. Само по собі Забєлїнови кинула ся в вічи ота схожість слів Παρθένος і Παρθένιον, що надав Страбон, але через схожість саму вбачати в слові інше розуміннє небезпечно, попереду треба вияснити собі родовід слова!

Село Страбон взиває Παρθένιον, а я йменую єго Πόρθμιον! зараз скажу, з якої речи. Про сей Партенїон аж тричи згадує: перш в 7-ій книзї, де він промовляє й про Таврию; вдруге в 11-ій, де веде річ межи іншим і про азийське побереже Боспору. В 7-ій книзї він нагадує, що біля міста Гераклєотів єсть храм якогось бога, що він прозиває ὁ Πάρθενος, а для того й місце те прозвано Παρθένιον. Тутечки ведеть ся річ про наш Севастополь та про Артеміду-Дївственницю, богиню Тавриї. Через два параґрафи він говорить про Партенїон Боспорський і про те саме згадує і в 11. Переписуватель, надибавши подібне до Παρθένιον, що тільки що було, нову назву Πορθμεῖον, а поруч з нею ще й нову назву Ἡράκλειον, що нагадувала єму πόλις Ἡρακλεοτῶν, а при нїй Παρθένιον Севастопольский, поклав собі, що в слові Πορθμεῖον помилка тай перевернув єго на Παρθένιον, гадаючи собі, що і оте Πορθμεῖον єсть сьвятище, яке він бачив в слові Ἡράκλειον та в супротилежному Ἀχίλλειον. Про таке непорозуміннє сьвідчить до-Страбонівська форма Πορθμήια, а потім форма після Страбонова Πόρθμιον, а ся остання відповідає і розумінню і указцї Страбоновій, що в тому місцї істнує переправа. Після Страбона назва сего села цупко тримаєть ся кореня πορθ- і нї одного разу вже не вживає Страбонової форми. Безіменний передає нам усї розмаїті читання назви сего села: Πόρθμιον, Πορθμίτις, Πορθμία а усї вони від кореня πορθ- і вказують на брід. Оті то основи й змушують мене лїчити назву Παρθένιον попсованою, справнею-ж повинна бути швидче Πορθμεῖον, от як Ἡράκλειον та Ἀχίλλειον. Взагалї треба правду мовити, що в 11-ій книзї текст Страбонів

дуже попсований: села Мірмікіоп та сей Портеніон переплутані, тоді коли в книзі 7. стоять по ряду в тій черзї, як вказує се Безіменний. Значить про „дівственність“ Портміону треба забути!

Ще раз кажу, що про неосяжність Портміону не повинно бути й речи, бо якби д. Забелїн зацікавив ся сім місцем, то довідав ся-б, що і досї ще в зимку, як замерзне пролив, можна переїздити ледом з Кубанського берегу до Тавриї, виїзджаючи на городище Портміону!

Між іншими містами сеї країни я згадаю ще про Теодозию Кимерикон, Німфеон та Тиритаку.

З початку Теодозия не належала до Боспорських царів, бо її завоював тільки Левкон I. після смерти батька Сатира I., що був вбитий під сьтінами її, як видати з написів; тільки від Левкона I. до титулу царів Боспорських додаеть ся назва і архонта Теодозиї

Про Теодозию Страбон ось що каже: „Там, де кінчать ся сї гори (Тавриї), стоїть Теодозия з родючими ланами та з пристаню, яка мала вміщати близко 100 кораблїв; біля її колись проходила границя між Боспорцями та Таврами (кн. VII., гл. IV., §. 4.). Дехто вбачає колишню Теодозию на тому місцї, де була колись Кафа се-б то теперішня Теодозия; інші відсовують її на схід від сего місця, але се не правда, бо не відповідає вказцї Страбоновій.

На захід від Теодозиї стояло місто Кимерион европейський. Страбон каже, що в Тавриї єсть гора Кимерион і вона сьвідчить про попереднє пановання на Боспорі Кимерийцїв. Безіменний згадує про місто Кимерион, а в єму про пристань для кораблїв, куди вони заходили захищатись від західного вітру. Атик покладає, що місце для Кимериону найбільше відповідне — се гора Опук та озеро Елкен і се останнє за Безіменного складало пристань; тепер воно соляним озером, так само як Бугазське на місцї Синдики. Таке покладаннє стверджуєть ся вказками Скимна Хиоського та Безіменного, що „в морі супроти сего місця істнують два острови маленьких камяних“; вони кажуть про се сливе однаковими словами. І справдї супроти озера Елкен і досї істнують невеличкі скелї, а звуть ся вони Петр Карабін-Корабель-камінь; через се ваганнє що до місця Кимериону не має причини. Сама відлеглість, яку вказує Безіменний від Акри 90 стадиїв, відповідає сему місцеви. Недалеко звідсїль на захід тягнеть ся й Асандрів вал, і Τάφρος Геродотів та Страбонів, а се справджує слова останнього: „Τὸ δὲ Κιμμερικὸν πόλις ἦν πρότερον ἐπὶ Χερρονήσου ἱδρυμένη, τὸν ἰσθμὸν τάφρῳ καὶ χώματι κλείουσα“.

Що до Німфеону, то єго містять на теперішньому старому карантинї, біля Павловської баштареї. Страбон каже, що тут була добра при-

стань. За часів Периклевих він залежав від Атин, а після сего підліг власти Боспора. Заснували его Мілєтийці.

Опріч сих більше значних міст багато ще істнувало і на березї морському і в середині країни заселених місць от як: Козен, Китас або Кидсаки, Таритона, Дия, але вказати, де вони були, не має можности, бо не лишило ся ніяких про те відомостий. Єсть тепереньки правда багато городищ, але до чого вони належать — невідомо; треба тутеньки ще багато покласти працї в справі археольоґії, а тоді вже й міркувати, де що було певно.

На сему я й кінчаю свій нарис Боспору. Але до сего треба ще додати деякі гадання про те, якою стежкою насамперед опинились Греки до Кимерийського Боспору. Міркуючи по тих назвах, які можна здибати на нашому Боспорі, межи ними завважимо троє таких, що не належать виметно Боспорови, а єсть вони і в іншому місцї — се я кажу про Гіпаніс, про Пантикапею, що прозвала ся від річки Пантикапі, та про Ахиллєон — сьвятище Ахиллеве. Назва Гіпаніс з давних давен, як каже й Геродот, надане було й ріцї Бугу. Геродот же згадує, як описує Скитию і про р. Пантикапу. На останку зустрічаємо і назву Дромос Ахиллїв на косї Тендрі — де було й сьвятище. Здаєть ся менї,коли вже вдруге зустрічаємо оті назви на нашому Боспорі, то таке могли вчинити такі тільки люди, яким дорогий був спомин про ті місця, до яких належали оті назви; через се я й віддважуюсь покласти, що в первих заселяли Боспор Греки, що жили біля Днїпра-Бористену, в Олвії — і звідсіль вони прийшли до Боспору; а переховуючи спомин про свою першу вітчину, а може й залежність від неї, вони надали назви в новому місцї ті-ж самі, бо вони нагадували дороге колись їм; ото Кубанї надана назва Гіпаніс, косї Чушка — Ахиллевої коси, річцї біля затоки Керчи Пантикапі.

От які могли бути перші осадчі Боспору з Греків; потім вже, коли Перси почали гнїтити Йонїйцїв, то останнї, тїкаючи з неволї, займали місця ще вільні, а се був Боспор; може від сих осадчих й надані такі назви як тутешнїх міст: Фанаґория, Горгипія, Гермонасса, Стратоклея і інші.

ДОДАТОК.

„Объясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Боспора Кимерійского" И. Е. Забѣлина. Труды III. Археологического съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 г. Т. II. стор. 1—33.

Беручи на увагу те, що остання розправа І. Е. Забєліна про Боспор Кимерийський єсть сама остання що до сего питання, і те, що з'їзд вчених археольоґів у Києві лічить єго за останнє слово науки, я покладаю собі за обовязок присьвятити їй кілька слів, переконаний, що се не буде зайва річ, а навпаки сї слова стануть в пригоді, щоб виняснити, зроблені в моєму нарисї виводи.

В оповіданні своєму І. Е. Забєлін, виясиюючи Страбонові вказки, веде свою річ в такому-ж порядку як і Страбон. Перше, що намагаєть ся Забєлін вияснити, се єсть те, що воно таке Великий й Малий Ромбіт. Він каже, що не розуміє, з якої речи вчені гадають, що В. й М. Ромбіт се ріки. На єго думку, се зовсім не ріки а півострови; він гадає, що назви В. і М. Ромбіт, надані тим півостровам, що оден між ними лежить на південь від ріки Еї, а другий на південь від ріки Бейсугу. Він пояснює навіть, через що їх і названо Ромбітами а се через те, що вони нїби то схожі з ромбами. Се справді щось дуже нове, але нам не здаєть ся, щоб воно було правда

Діло в тому, що ромб має чотири боки, де-ж отих півостровів оті чотири боки? Їх нема. Сї півострови швидче можна прирівняти до трикутників, але не вважаючи на те, їх не прозвано так. Призвища В. та М. Ромбитів зовсім не складені під впливом ґеометриї, бо навряд чи відали мешканці тутешнї про істнованнє ґеометричного виду ромба тоді, як надавали оті назвища тутешнїм місцям!

Найменувати величезне просторонище суходолу ромбом тоді, коли єго поглядом не осягнеш з кінця в кінець, та ще й тоді, як два боки єго треба ще собі й вигадати думкою — се якось річ не певна! А дальше, як же бути з відлеглостями, що подає нам Страбон? Адже-ж від Танаісу до Великого Ромбіту він лічить 800 стадиїв, а від сего останнього до Малого Ромбіту знов 800 стадиїв; а коли, міряючи відлеглість, кажуть від того-то до того-то, то розуміють крайний пункт речи, від якого починають лічити і перший пункт, до якого лічать! Але де-ж вони оті пункти і перший й останнїй, початок і кінець отих нїбито-півостровів, Великого та Малого Ромбітів? Кінець першого при уйстї р. Бейсуга, початок другого знов при уйстю тої-ж ріки, а значить і відлеглости між Ромбітами

немає! Але-ж від Великого Ромбіту до Малого повинно бути 800 стадиїв. Значить і гіпотеза д. Забєліна не певна! Як би д. Забєлін почав виясновати нам справу таким чином, що Страбон, міряючи відлеглість від Великого Ромбіту до Малого, розумів самі пункти, де він зустрівсь з півостровами, себ-то пункти біля міста Ейска та біля р. Бейсугу (а зустрінути він мусив їх як раз саме по тих місцях, бо він же каже: „Той, хто їде біля берега з Танаїсу“, значить він їде біля берегу, а не по чистому морі), то для того, щоб дати основу гіпотезї д. Забєліна, доведеть ся скупити увесь єго півострів В. Ромбіт до одного пунку біля міста Ейска, щоб і початок і кінець єго були тутечки, і вже від сего пункту математичного лічити 800 стадиїв до Малого Ромбіту, тоді може й вистачить 800 стадиїв! Але в такому разї чим запхати оте просторонище між Великим та Малим Ромбітами? Та й хто-б отак лічив?! Значить і отак покладаючи справу, не можна погодити вказок Страбонових з гіпотезою д. Забєліна! Роздивимось дальше, чи можна приняти покладаннє д. Забєліна про те, що Страбон, їдучи з Танаїсу, стрітив іменно самий тілько західний кінець півострову В. Ромбіту, значить самий кінець так знаної Довжанської коси?

Д. Забєлін твердить, що Страбон, їдучи з Танаїсу, зустрінув першу оту Довжанську косу, та минуючи її зоставив її ліворуч верстов за 30 не меньше; він се зробив минаючи мілини, що біля неї, а через те і відлеглість від В. Ромбіту до Малого як раз 800 стадиїв. Тут я мушу промовити, що, щоб відлеглість межи Довжанською косою та Бейсугом була як раз 800 стадиїв, то Страбон мусив би був ліворуч від себе косу покинути не на 30 верстов, а на 80! але нехай буде й 30, доволї й того! Здамо ся на досьвід. Тамань наприклад лежить на доволї високому березї часом у 8, 10, 15 сяжнів; від Тамани до Керчи всего на всего 23 верстви, а Тамани з-Керчи не видати! видати тільки верх церкви та гори за Таманю. Коса Чушка не більше як 13 верстов від Тамани, а через те, що вона не високо над рівнею води, її з Тамани не видати, а се тільки 13 верстов! Так чи можливо, щоб Страбон стрітив та зуздрів Довжанську косу, як би покинув її ліворуч на схід від себе за 30 верстов? Се фізично не певно! Тутечки сам собі перечить д. Забєлін. Підемо дальше. Чи справдї Страбон мав можність першою стрітити Довжанську косу?

В книзї XI. глава II. §. 4 ось які стоять слова Страбона, що дотикають ся сеї речи: „Тому, хто їде з Танаїсу поблизу берегу в відлеглости 800 стадиїв, зустрічаєть ся першим від него так званий Великий Ромбіт, в якому ловлять багато риби, що вгодні солити: „Ἐν δὲ τῷ παράπλῳ

Тут вже Страбон просто вказує, що він їде з Танаїсу попад берегом, а значить він повинен був стрітити нїбито півострів В. Ромбіт біля сучасного Ейска, се значить при початку, а не біля Довжанської коси, не по серединї! По чистому морю він не їхав, бо він ґеоґраф, а не купець! Тут справдї Забєлїн в розумінню тексту робить необачну помилку!

А щоб довести, що Страбон стрітив нїбито Довжанську косу, д. Забєлїн вдав ся до непевного перекладу слів Страбонових; він вживає: „ідучи з Танаїсу, натикаєш ся“ та ще й додає сам від себе, „іменно натикаєш ся, розуміючи Довжанську стрілку“. Але чи була Страбонови можність „наткнути ся“ на Довжанську косу, коли він кинув її за 30 верстов ліворуч? А таку віддаленість вже д. Забєлїн поклав сам від себе. Се знов недогляд у помічаннях! Опріч сего де знайшов у Страбона д. Забєлїн такий вираз: „натикаєш ся“? коли єго зовсїм і нема, бо Страбон без усякого красномовства каже: „πρῶτον μέν ἐστι.: Μέγας 'Ρομβίτης“ себ то „на сам перед єсть Великий Ромбіт“. Само по собі можна для ἐστι вигадати вираз який до вподоби але товмачити та доводити треба вже відповідно тексту, а не перекладу; певно Корш слово ἐστι переклав „натикаєш ся“, а д. Забєлїн взяв єго за справжнє відповідне текстови та й почав з него випроваджувати свої доводи! Се знов невибачна помилка, що до оригіналу не вдавав ся.

Далї знов д. Забєлїн, щоб виправдити свою гіпотезу, здаєть ся на слова Страбонові, що, ті „що живуть по Ромбітах Меотийців, роблять от-то, і от-то; сей вираз він якось чудно розуміє: якби, каже, Ромбіти були ріки, то по них жити не можно, бо на водї не можна оселятись! На сам перед ось які я подам вирази: „21 леґіон розташував ся по Рену“, „війско отаборилось по Дунаю“, „Славяне жили по Днїпру, по Ільменю“, „Чорноморцї осїли ся на річках“ - а в чому тутечки справа — пусте сказати! Але вже як д. Забєлїн взяв на себе право верзти отаке, то і я надам собі право запитати єго: коли по річках не можна жити, то хиба ловити рибу можна на суходолї? Адже-ж Страбон каже: „зустічаєть ся т. званий В. Ромбіт, в якому ловлять багато риби, що можна солити“: Μέγας 'Ρομβίτης, ἐν ᾧ τὰ πλεῖστα ἁλιεύματα τῶν εἰς ταριχείας ἰχθύων“. Тут вже зовсїм виразно говорить ся, що рибу ловлять у В. Ромбітї, а значить він не єсть півострів.

Коли вже д. Забєлїну думка про Ромбіти, яку про них перш від него мали, здалась непевною, то він повинен би був перше над усе розгледїти як найдокладнїйше Страбонів текст, а потім вдатись до інших стародавних письменників та порівняти своє покладаннє до їх вказок і тільки після сего встоювати на своєму; але сего д. Забєлїн не зробив,

а за основу взяв „licentiam vetustatis“; се само по собі основа дуже вжиточна, але вчений не повинен сего робити та користувати з сего! Коли схочемо ми покладатись на стародавних письменників, то що скаже нам наприклад Птольомей про Ромбіти? В книзї V. гол. IX. ось що він каже: „Ῥομβίτου Μεγάλου ποταμοῦ ἐκβολαί“ — Rombiti magni fluminis ostia — 68° 30′ — 52° 30′ — о Ῥομβίτου Μικροῦ ποταμοῦ ἐκβολαί — Rombiti parvi fluminis ostia — 69° — 50° 30′. Тут вже не можна вбачати в словах ґеоґрафа жадної непевности, тут зовсїм виразно сказано, що Ромбіти ріки — ποταμοί — а значить не повинно про півострови бути й речи! Що-ж значить властиво слово „Ῥομβίτης“ і звідкіль воно походить?

Слова Ῥομβίτης Ромбіт не есть властиво іменник — се приложник і походить воно від іменника Ῥόμβος — а се значить камбала; походить приложник Ῥομβίτης від Ῥόμβος додачею на кінцї слова ιτης; з таким закінченнем приложник вказує на імення тих речий переважно, які означує іменник, що залягає в коренї приложника: ото Ῥομβίτης від Ῥόμβος означає те, що багато має камбали.

Ἀντακίτης — αιτες = багато має осетрів; теж значить й ὁπλίτης — важко узброений.

Відтак Ῥομβίτης ποταμός значить ріка багата на камбалу — ото справжне его значінне!

Д. Забелїн, товмачивши свій Ромбіт, не зрікає і тут зміни — бо Ῥομβίτης переробив, як видати, на Ῥομβοϊδής — ειδης — подібний до ромбу, о потім вже з усїх боків став умоцьовувати свое покладанне! Але яким же чином добродїй Забелїн зміг дійти до своїх виводів?

Коли має вагу вияснюванне того, через що письменники говорять або те, або інше, яка основа есть в тому, то я зважу ся вияснити оте, що до д. Забелїна. Очевидячки, що тут вся справа тримаеть ся на тому, що д. Забелїн користував не з ориґінального тексту Страбонового твору, а з перекладу, та і отой переклад не сам він зробив, а професор Московського універзитету — Корш, що дав ему тільки другої голови XI. книжки, де що оповівши! (Труди стр. 21, примѣч. 1).

Одержавши переклад, д. Забелїн вчинив пояснювання до него, і тут почав бути непевним, та й не порівняв его з текстом ориґіналу і не зробив паралельного порівнання також; таким робом всї нїбито помилки Коршеві запутали его зовсїм, а насьлїдком того „Кимерийська темрява“ загусла ще більше! Ромбіти обернули ся на півострови, Страбон з ґеоґрафа на крамаря; путь зпонад берегу — на плаванне по чистому морю.

Таким чином я виводжу, що Ромбіти суть ріки, а думки Забеліна, що се півострови, зовсім зрікаюсь; в одному Ромбіті я вбачаю ріку Ею, а в другому р. Бейсуг і при сему не маю потреби вдаватись до вигадок, щоб одержати відлеглість межи ними таку саму, як зазначив Страбон.

Дальше д. Забелін говорить про Тирамбу; він не хоче згодити ся, що се було місто, а на єго думку — се зовсім не місто, а затока і именно нижній лиман Керчанський. Роздивимось, чи не перечить д. Забелін самому — собі, а потім Страбонови!

Д. Забелін, обяснюючи істоту М. Ромбіту, каже, що се півострів, а єго нижню границю складало водне просторонище на південь від сего півострова до Великого Кандауру; що теперішнього плаву та обсохлого місця від Бейсугу до самого В. Кандауру за часів Страбонових не було, що тут була все вода, мені й самому се здаєть ся певним і в сім я згоджуюсь з д. Забеліном. Але коли вода була аж до самого В. Кандауру, то звідкіль же взяв ся Керчанський лиман? Значить тут не було затоки! Де-ж тут була Тирамба затока? Знов д. Забелін перечить сам собі!

Дальш знов, як би Тирамба була затока, лиман Керчанський, то яким робом погодити відлеглість, яку надає Страбон від Малого Ромбіту до Тирамби та до Антикитесу? Адже-ж Страбон про сю відлеглість каже, що до обох виносила вона 600 стадиів. Д. Забелін зовсім вірно помістив Антикитес там, де Пересип, але-ж від Пересипу до Керченського лиману всего на всего 14 верстов! Яким же робом Страбон надав однакову відлеглість до двох далеких одно від одного місць? Тутечки знов помилка, що до Страбона.

Бажаючи довести, що Тирамба затока, Забелін вдаєть ся до виводу самої назви Тирамба. Він каже, що слово Тирамба походить від слова Ромбіт, як ми читати мем слово Ромбіт навиворот! Походячи таким чином від слова Ромбіт, Тирамба і єсть зовсім річ супротилежна першій: Ромбіт означає ромб, що виступає, а Тирамба ромб, що вступає! Під першим Забелін розуміє півострів суходіл, а під другим затоку, водне просторонище. Мені не відомо, до єсть така ґеометрия, де-б річ ішла про ромби, що виступають та що вступають. Але де-ж у Керчанської затоки її 4 боки, коли вже вона має вид ромбу? Два ті боки єсть, се береги лиману, а де-ж ще два, певно мешканці вбачали їх гадкою в воді Меотиди?

Чи маємо ми хоть оден приклад такого випровадження назв півостровів та заток? Чи можлива наприклад річ, щоб слово Індостан означало півострів, а Гатс-інд, покладемо, хоть Бенґальску затоку?

Се зовсім якась нісенітниця! Але як же д. Забелін одержав зі слова Ромбіт слово Тирамба? А ось як: Ромб-іт; Іт-ромб; тиромб! а вже за тим буква *о* перевернулась на *а* і ото маємо Тирамб.

Мені вільно буде не няти віри в науковість такого будовання слова, а тим часом д. Забелін зважив ся покласти отаке вияснюваннє перед збором вчених! Роблячи будованнє слова Тирамба з слова Ромбіт, д. Забелін забув, що він робив сї операциї над сими словами в російській їх вимові, за помочю російської фонетики! Але в грецькій мові фонетика сїх слів совсім не схожа з російського; слово Тирамбм по грецьки пишеть ся Τυράμβη, так сам Страбон пише его! А слово Ῥομβίτης теж у Страбона. Перше має в корені букву υ, друге ι, яким же робот *і* могло переробитись на *и*? Що до букви *и* то в російській вимові не має ріжниці, як не читати Ромбит та Тирамба, але-ж ми повинні виходити з грецького тексту. А якби д. Забелін обернув ся до грецького тексту, то й зуздрив би він, що Тирамбу пишуть через υ, а як би пошукав дальш, вбачивши се неоднакове читаннє сего слова, то й знайшов би, що поруч з писаннєм Τυράμβη істнує ще й писаннє Θυράμβη з придихом на початку, а Страбонова форма без придиху; якби він оте стрітив, то певно-б відцурав ся від ромбів, що виступає та вступає, а вдав ся-б швидче до товмачення слова через іменник θύρα — двери.

Коли вже можна робити більш або меньш певні покладання, то я тут вимовлю свою думку, що означає слово Τυράμβη, Θυράμβη. На мою думку можна его виводити від слова: θύρα — двери та ἄμβη верх гори, горб, амбон, катедра; таким чином Θυράμβη, може означати двери до верху гори, до амбону. Треба звернути увагу на те, що як раз перед уйстєм Антикитесу, біля якого була Тирамба, стояв Ерот Артеміди Аґротери, що був споруджений Ксенокладом за Перисада І.; сей храм стояв на сучасній горі Глїба та Бориса; стоячи над Гіпанїсом, він був наче маяк для мореходів, що їхали до Фанаґориї, а Тирамба була як раз біля устя Антикитесу як раз біля гори і ото її й могли взивати вступом до гори або храму.

А про те, щоб Тирамба не значила, а вона зроду не була затокою. Після сего д. Забелін веде річ про Антикитес і містить его, як тому слїд, біля Пересипу, а що до того, що нїбито назва его близько підходить до назви одного лївого припливу Кубани Атакуму, назви гірської, яку він вияснює формою Птольомеєвого Антикитесу, то се знов мандрівка в околицї фільольоґії!

Антикитес, грецька назва і означає — багатий на осетри, горцї-ж прозивали Антикитес – Псицхе, Псише – Птольомеїв Псатис; та що єсть справдї назва ріки Атакум, назва, що першим складом підходить до

Антикитесу, то се нічого не доводить; мені відома ще одна назва гірської ріки, Атакай, се ще близче, але вивести з сего нічогісенько не можна.

Річка Атакум або Адагум одержала свою назву від гірського племени Адиге, що жило понад нею.

Тепер я візьмусь за підвальний камінь обяснювань д. Забеліна до Корокондами і доволі вже роздивитись по сему питанню, бо від сего залежить усе останнє, коли ми до ладу постановимо его. Д. Забелін важить ся довести, що Корокондами не було на місці сучасної Тамани, як гадали Дюбуа, Келлер і інші.

Він питає, щоб з того вийшло, якби справді Корокондама лежала на сему місці? Через те, що до такого розпологу її не підійдуть вказки Страбонові, він має думку, що се неправда. Я теж зовсім згожуюсь, що Корокондами не було там, де тепер Тамань; але вона також не могла бути і біля Бугазу, як ото поклав собі д. Забелін! Єму кортить, щоб Страбонови був відомий Чорноморський рукав Кубани, що виливає в море через Бугаз і через се він хоче зламати думку авторитетних вчених", а переважно Дюбуа, що кажуть, що Гіпаніс виливає до Таманської затоки через Шимарданську затоку. Усе своє покладаннє д. Забелін будує на тому насамперед, що Страбон каже; від Ахиллєону до Сатирової могили 90 стадиїв, від Патрею, що біля Сатирової могили, до Корокондами 130 стадиїв; а подруге по чому, що від Корокондами зараз же мусиш плисти на схід. Ото основи д. Забеліна. Але перше має вагу не стільки для Корокондами, скільки для самого Патрея, а друге д. Забелін зрозумів па свій лад. Він міркує, що Сатирову могилу треба поміщати біля Тузли, а через се — Корокондаму біля Бугазу. Але-ж чи взяв на увагу д. Забелін цілком усі вказки Страбонові про Корокондаму? Адже він сам помітив, що все лихо в товмаченнях походить з того, що не зводять до купи всіх вказок! Так отсе ми зробимо так, як того хоче д. Забелін і злучимо до купи усі вказки Страбонові про Корокондаму.

1. Від Патрея до Корокондами 130 стадиїв. 2. Біля Корокондами кінець так званого Кимерийського Боспору. 3. Так звуть пролив, що тягнеть ся від вузин між Ахиллєоном та Партеніоном до Корокондами і супротилежної Акри. 4. Відлеглість від Акри до Корокондами 70 стадиїв. 5. Аж до них у зимку, як замерзає Меотида і Боспор, вкриваєть ся ледом. 6, Вище від Корокондами єсть затока Корокондамська. 7. Корокондамська затока виливає в море за 10 стадиїв від Корокондами. 8. Той, хто в'їзджає до Корокондамської затоки, зустрічає Фанаґорию і т. д. 9. До Корокондамської затоки виливає оден з рукавів ріки Антикитесу і робить острів, що з одного боку свого межує сим рукавом, потім зато-

кою, Меотидою і сею рікою. Ἐμβάλλει δὲ εἰς τὴν λίμνην ἀπόῤῥωξ τις τοῦ Ἀντικείτου ποταμοῦ καὶ ποιεῖ νῆσον περίκλυστόν τινα ταύτῃ τε τῇ λίμνῃ καὶ τῇ Μαιώτιδι καὶ τῷ ποταμῷ. Кн. XI. гл. II. §. 9.

10. Зараз же за Корокондамою треба плисти як раз на схід. 11. Від Корокондами до Синдика 180 стадиїв; від сеї до Батів 400 стадиїв.

Ось яка мусить бути сукупність всіх вказок, коли д. Забєліну подобаєть ся робити відповідно єго думці!

Роздивимо ся тепер, чи Корокондама як раз відповідає у д. Забєліна Страбоновим вказкам. Що до 2. пункту.

Чи доходить Керченський пролив аж до Бугаза? Чи може бути отут кінець Кимерийського Боспору?

Мені здаєть ся, що д. Забєлін відповів би твердо, що ні! Пролив на півдні доходить як раз до лінії, що злучає пригірок Такиль-Бурун з пригірком Панаґією; біля сих пунктів кінець проливу, значить і Корокондама повинна бути тут.

Що до 3. пункту.

Що ми звемо Керченським проливом? Просторонище від початку північної Коси-Чушки та супротилежного Єникальського маяку — з півночи, до пригірка Такиль-Буруну і супротилежного пригірка Панаґії — з півдня — отсе ми звемо Керченським проливом; се саме стародавні люди звали Кимерийським Боспором; до Бугазу пролива ніхто не лічить, бо се перейшло-б усякі тями про пролив; від Панаґії та Такиль-Буруна дальше на південь вже чисте море! Значить Корокондама завсіди не біля Бугазу.

Що до 4. пункту.

Чи віддаленість від Такиль-Буруну до Бугазу виносить 70 стадиїв? Ні! Тут 170 стадиїв — найліпший доказ, що Корокондама не біля Бугазу була.

Що до 5. пункту.

Чи замерзає пролив та північна частина Чорного моря аж до Бугазу. Сего ніколи не буває! Як що тепер, то лід буває до коси Тузли; а за давних часів, то він бував по Панаґію та Такиль-Бурун.

Що до 8. пункту.

Чи можна зустрінути, в'їзджаючи через Бугаз до Кубанського лиману, місто Фанаґорию. Не можна через те, що Фанаґория і тепер є і була біля Таманської затоки. Се значить, що лиману Кубанського не можно прирівняти до Корокондамської затоки!

Що до 9. пункту.

Які границї сучасні острові, що єсть в дельті Кубани? Два рукави ріки Кубани, Азовське море, Керченський пролив, залив Таман-

ський з Чорним морем. Се значить, що Страбон не згадав південної границї острова Фанаґорийського — Чорного моря Θάλασσαν? Нї; він поклав усї чотири межи: затока Корокондамська, рукав Антикитесу, сам Антикитес та Меотиду. Очевидячки він розумів не той острів, який бере на увагу д. Забєлїн, бо тодї Страбон згадав би, згадуючи про границї і Чорне море Θάλασσαν — а він сего не робить однакже. А що кажуть стародавні письменники про азийське Надпоспоре? Теопомп, Степан Візантийський і сам Страбон біля Боспору Кимерийського вбачали два острови; Фанаґорию та Гермонассу; останню Страбон іменує Синдиком островом, де стоїть Гермонасса. Значить сучасний письменник д. Забєлїн помиляєть ся, покладаючи, що за давних часів в Кубанській дельтї був оден острів!

Що до 10. пункту.

Випливши з проливу у Чорне море — треба плисти на схід, але чи зараз від проливу, чи тільки від Бугазу? Як раз зараз від Керченського проливу! Приїхати до Бугазу від проливу, можна тільки проїхавши верстов 35 все на схід. Значить Корокондама не біля Бугазу? а при виходї з проливу, бо вона була як раз там, звідкіль треба було плисти вже на схід.

Що до 11. пункту.

Куди ми приїдем, коли рушимо від Бати та з самого початку проїдемо 400 стадиїв, а потім ще 180? Насамперед опинимось біля Бугазського соляного озера, а проїхавши ще 180 стад. досягнемо пункту між пригірками Панаґією та Тузлою.

Але ми відразу приїхали до Корокондами д. Забєлїна, зробивши тільки 400 стадий замісць 500, які мусили бути між Корокондамою а Батами? Значить знов таки Корокондами не біля Бугазу. Стадия наша виявилась неомильною по всїх випадках і для того не може помилка бути, особливе на таке велике число, як 180 стадиїв!

Ось бачте, як суперечить Корокондама р. Забєлїна вказкам Страбоновим!

Останнї три пункти: 1, 6. та 7. самі собою зрозумілі і говорять супроти Забєлїна. Прирівнявши таким чином Страбонові вказки з тим, що виходить з вияснювань д. Забєлїна про Корокондаму, тепер хочу виснити дещо, що може здатись непевним.

Я казав, що від Акри до Бугазу 170 стадиїв, а від тої-ж Акри через Корокондаму до Бугазу повинно вийти, здаючись на Страбона, 250 стадиїв. Коли кому-небудь видаєть ся непевне що в тому, то нехай він візьме до рук хоть би сучасну карту Керченського проливу та визначить ті місця на нїй, де повинні-б лежати Акри, Корокондама та

Бугаз, біля якого я міщу місто Синдику та пристань з тою-ж назвою; визначивши оті місця, кожен певно помітить, що межи отими 3. пунктами постане триугольник, якого основою буде лїнїя, що злучає Бугаз з Акрою — тут 170 стадиїв; та-ж лїнїя, що йде від Акри до Бугазу через Корокондаму, буде поламана, а через те і довша, але що від Корокондами треба об'їздити скелї, що біля Папаґії, довжина через се ще більшою стає і для того не трудно зрозуміти, з якої речи виходить 250 стадий, коли взяти на увагу оті умови.

Треба-б було тепер дещо промовити про Партенїон, який Забєлїн визнає за неприступне село та про Абораку, яку він містить біля гори коло Різноколу, що не істнує; але про се вже була мова, тепер треба тільки додати, що коли писати про Кубанську область за наших часів, то для сего не варто здаватись на карти 1847 р., бо доступитись до всїх куточків сеї области особисто вільно і всїм і кожному, а коли хто справжне зацікавлюєть ся нашою країною, то той повинен пригадати слова великого поета:

Wer den Dichter will verstehen,
Muss in Dichters Lande gehen.

Дальше розбирати розправу д. Забєлїна я не вбачаю потреби, хоть там ще багато лишило ся об'яснювань неподібних як напр. про Боспорські насипи там, де були міста, але вони не дотикають ся до нашого питання; а що до полєміки єго з Дюбуа, Келлєром, Герцом, то се для нас не цікаво.

Тепер коли покласти питаннє про вартість розправи, то я мушу промовити, що треба-б було чекати чого-небудь більшого від останнього слова науки, бо опріч справдї певного погляду на Антикитес, який він містить біля пересипу, що як раз відповідає вказкам Страбоновим, тут немає нїчого нового або правильного; як на нашу думку, то здаєть ся, автору забажало ся відновити теорию Спаского та єго прихильників, хоть про них він анї пари з уст; але так само, як і Спаский помиляв ся, так помилив ся і д. Забєлїн.

Покладаннє дд. прибічників Корокондами біля Бугазу тодї тілько стане певним, коли зруйнують ґеоґрафію Страбонову та доведуть, що вона не варта доброго слова. Але, вважаючи, що Страбонові вказки справдились вже де збільша через факти, навряд покладанням сим можна няти віри.

Паначовний.

Студиї над основами розкладу богатства.

Написав **Тадей Рильский.**

Часть I.*)

Теоретичні преліїмінарии.

(Конець.)

До сего часу я виводив свою формулу зиськів капіталу при гіпотезї істнования даних сучасних норм суспільного житя і достеменне повної ізольованости індивідуалїстичного стимулу. Гляньмо тепер, як можуть складати ся дотичні відносини при зсолїдаризованию індивідуальних інтересів се-б то при такому складї речий, коли стимул індивідуалїстичний справляє функцию інїциятора економічної дїяльности, але границї сеї дїяльности обмежовують ся і в даній сфері (обставин капіталу) звертанием уваги на інтереси колективні. Вище я старав ся вивести формулу рівноваги інтересів капіталу і працї при ізольованости індивідуалїстичного стимулу—і обмежувати стопу зиськів в сих умовах. Що капітал повинен приносити зиськи, се нам в'явилось там яко закінчена річ.

При солїдарности інтересів, але при істнованию індивідуалїстичного стимулу дїяльности — все таки не можна виобразити функционования капіталу, щоб він не приносив ніяких зиськів, але між тим, що капітал мусить давати зиськи в протязї якогось часу і приносити єго без кінця, єсть ріжниця, яка і може мати практичну вагу залежно від того, скільки ізольовано або солїдарно виступають інтереси індивідуів.

В попередньому виводї нашої формули ми розглядали і такий випадок, коли капітал даної вартости не єсть добуток працї капіталїсти і бачили, що і в такім разї дана формула зиськів годить ся для капіталїсти; а з другого боку, що й інтереси робітників приходять при даній височині зиськів до рівноваги. Се через те, що як би їм довело ся в часї,

---

*) див. Записки т. I. стор. 29—86.

який обіймає економічне вбачанне даної суспільности самим капіталізувати, то сума їх привацний була-б така сама, як і при істнованню даної стопи зиськів і дальше. Скільки-б ні приносив в минулому зиськів даний капітал — формула остане ся без зміни. При ізольованости індивідуалїстичного стимулу інакше не можуть складати ся речи. Критерий сторін, які входять в економічні відносини, есть міра користи, яку дає одній стороні даний акт другої і vice versa. Капіталїста не має таких причин економічного характеру, які-б его приневолили лічити: яку суму зиськів приніс вже в пройшлому часі даний капітал; робітник з свого боку розважає тільки суму послуги, яку дає єму користованнє з того капіталу і рівняє з сумою привацний, яких потребує збираннє капіталу такої-ж вартости. Орґан, який заступав би загальні, обєктивні потреби й інтереси суспільности не істнує в даній гіпотезї і практична діяльність суспільности не може загалом пересягнути за границї, обмежовані ізольованим індивідуалїстичним інтересом і часовим розміром економічного вбачання.

Інакше одначе осьвітлюють ся дотичні відносини при гіпотезї істнования такого чи іншого орґану зсолїдаризованих індивідуалїстично-економічних інтересів суспільности.

Ніякий склад суспільних справ не може знївечити загального побутового права, що напружування працї людської, виробляючи в кожній хвилї свого метозгодного функционовання вартости, не дають можливости одержати заздалегідь їх ужиточности аж до часу, доки не виробить ся продукт в остатній ужитковій формі; що вартостий, які прибувають за весь час метозгодної продукциї, не можна звертати на користь споживання такими дробинами, якими вкладаєть ся праця в даний материял оброблюваний; що побутові умови дають технїчно-обмежований протяг часу між початком працї і ужиточним її результатом. З сего виходить, що ніякий склад суспільних справ не може знївечити факту: потреби капіталу (змінного) для істновання споживання і продукциї. Потреба, щоб той капітал зоставав ся раз-у-раз в продукциї (в формі нових своїх вартостиих еквівалентів), тягне за собою потребу неспоживання даної випродукованої вартости. Потреба капіталу не в одинаковій мірі обтяжає різні вітки продукциї і через те постачаннє я к о г о с ь зиську есть доконечна потреба рівноваги шанс економічних, доки істнує економічна індивідуальна ініциятива. Інакше вийшла-б фактична привілєґія для віток продукциї, які вимагають меншого вкладу капіталу. Обіганнє віток продукциї, що в такім разї лишила ся-б у тяжчих умовах, робить такий склад речи неможливим.

Як складають ся речи під впливом сих обставин що до зисків капіталу при ізольованости індивідуалїстичного стимулу, я пильнував пояснити. Чи одначе зовсїм так само складались би вони при зсолїдаризованню індивідуалїстичних інтересів і при істнованню реального орґану сеї солїдарности?

Складка якого небудь капіталу вимагає певної суми продукцийних висилків, а суспільна потреба зоставити его непорушно (в формі вартостних еквівалєнтів) в продукциї вимагає, щоб ся випродукована сума вартости, що лежить як капітал, не була нїколи спожита. Мусять тут, значить, бути зроблені продукцийні висилки, які не осягають загальної своеї мети — споживання, а так як сей тягар неоднаково обважує різні вітки продукциї, то потреба зрівноваження їх шанс вимагає зиськів для капіталу.

Але до якої міри, при гіпотезї зсолїдаризовання індивідуалїстичних інтересів і істнованню реального орґана сеї солїдарности?

Дивлячись на речеву тільки сторону даних відносин, ми-б сказали: до такої, при якій сума принесених зиськів зрівноважить речеву суму даного тягару. Яка-б (в залежности від часового розміру вбачання економічного) не була стопа зиськів, вартість сих зиськів за час, який обіймає се вбачаннє, рівняти меть ся після нашої формули вартости капіталу. Як щоб після сего капітал лежав нерухомо в продукциї, не приносячи вже зиськів, то все-ж таки капіталїста отримав би в попередньому часї стільки вартостий, скільки він вложив в продукцию. Загальна продукция могла-б іти дальше, а капіталїста міг би спожити таку достеменно суму вартостий, яку випродукував. Але-ж в такому разї капітал, котрий перестав вже приносити зиськи і що проте має лежати нерухомо в продукциї — для капіталїсти все одно що не істнує. Між ним і тими, що користуючись з его капіталу вийшов би такий уклад: капіталїста дає одноразово певну вартість, а отримує її частками в протязї часу, який обіймає економічне вбачаннє суспільности. Речева рівновага отримана, але не вдовольняє вона психічних чинників, які входять в дану акцию. В попередних вже увагах я вказав, що „вбачаннє економічне може обіймати собою досить значний часовий обшир, але що ближчі моменти в усему протязї сего часу мають більше стимулююче психічне значіннє, анї-ж дальші“ і що через те „продукция того, хто починає пізнїйше отримувати результати своеї працї, виходить як така, що менше вдовольняе нахил середнього чоловіка, як менше приятна і ся її більша неприятність вимагала-б з даного становища якоїсь вартостної надачи якоїсь премії.“

Там же я вказав, що „доки капітал має приносити зиськи необмежені і після цілковитого звороту єго вартости і доки безпечність в життєвій боротьбі мусить переважно опиратись на володіннє капіталом“, то потреба такої премії зводить ся зовсїм до незначних розмірів.

Але при гіпотезї, яку тут вводимо себ то при гіпотезї, що капітал перестає приносити зиськи капіталїсту від того часу, коли сума отриманих зиськів буде рівна вартости капіталу, безпримінно потреба і значіннє згаданої премії виступає на перший плян.

Відповідний її розмір трудно виразити, але загальна її підстава виявляєть ся в інших конкретних проявах економічного життя; підстава ся — се вища — caeteris paribus — нагорода більше неприятної працї. Підстава ся, як відомо, принята в економіцї, як вимірюють єдиницї працю.

Таким побитом при данїй гіпотезї відносини між капіталїстою і тими, що користують з даного капіталу безпосередно виразили-б ся так: в часї, який обіймає економічне вбачаннє суспільности, капіталїста отримує частинами зворот вартости свого капіталу плюс премію за такий частковий, розкладений зворот єго, а капітал зостаєть ся на долї в продукциї і зостаєть ся в руках тих, що єго вартість плюс зазначану премію оплатили.

В дійсности такий уклад речи не має в собі нїчого несподіваного, нїчого такого, чого-б основи не найшло ся в сучасному вже стані економічного життя.

Зиськи, що оплачують ся капіталови, є в дійсности плата капіталїстови за єго фактичне відреченнє від безпосереднього вживання капіталу. Капітал, лежачи нерухомо в продукциї (а за те оплачують ся єму зиськи), істнує для капіталїсти тільки як джерело зиськів, а не як безпосередня вартість, з якої він користує; задержаний в продукциї довший час, він заходить за горизонт, що обіймає економічне вбачаннє себ то зі становища психічних стимулів все одно, що не істнує для капіталїсти сам в собі.

Плата за відреченнє від безпосереднього вживання капіталу, що зміщує в собі не сам тільки зворот єго вартости, але і наддаткову премію, припадає неминуче капіталїсту на підставі аналїзованих вище психічних моторів, як індемнїзация за більше неприятну форму отримування користи з висилків своєї працї, але ся більша неприятність не єсть знов величінь незмірима, не єсть така, котра-б не могла рівняти ся нїяк з іншими тяготами і неприятностями різних специяльностий продукциї, не єсть така, котру-б безпремінно треба було оплачувати до кінця віку. На останку повна сплата стовпа побільшаними процентами практикуєть ся і тепер в позичках амортизацийних і хоч відносини лїчби складають

ся тут інакше, анї-ж складались би в нашій гіпотезї, проте-ж зазначити тут треба вироблену готову вже форму, в яку може віллятись істота відносин, про які тут мова.

Не вводячи зовсім нового що до істоти і форми, склад речи, про який тут говоримо, з'являв ся-б, як континуация істнуючого, як льоґічний вихід з суперечности, на яку мусять звернути увагу при побільшанню солїдарности інтересів, суперечности, присутної функционуванню капіталу, що можна-б так виразити: неможлива рівновага інтересів без зиськів капіталу, неможлива нїяка стопа єго зиськів континуальних, що не піввечила-б з часом тої рівноваги.

Одним словом — психічні мотори, присутні сучасному економічному життю вистачали-б для того, щоб розвив ся зазначений тут склад речи що до зиськів капіталу, але суперечить сему безіменність продукту загалом.

Так само психічні мотори економічної діяльности, присутні сучасній суспільности вистачали-б, для того, щоб піддержати продукцийну чинність на найліпших з взятих під культуру землях при цінї зерна, вимірянїй скількостю і якостю працї потрібної на сих землях, але суперечить сему безіменність продукту. Користуючи з сеї безіменности, ізольованість індивідуалїстичного стимулу чинить те, що суспільности достаєть ся, як відомо, всяке зерно, чи то з найліпших, чи з середнїх земель в такій цінї, якої вимагає продукция єго на найгірших тільки землях.

Теж саме і тут. Присутні сучасній суспільности стимули економічної діяльности вистачали-б для того, щоб продовжалась вирібка капіталів при зазначеній в даній гіпотезї височинї і в часї тривання зиськів, але безіменність продуктів суперечить сему. Користуючи з сеї безіменности, ізольований індивідуалїстичний стимул викликає обложеннє капіталу зиськами без всякої часової границї. І такий склад речи мусить тривати доти, доки побільшаннє солїдарности інтересів не виробить орґану суспільного життя, який би зиськи капіталу задержав в границях зовсім відповідних тим психічним моторам, на які опираєть ся вирібка капіталів. Не моє тут дїло входити в практичні подробицї можливого в будуччинї складу речий. Вводячи в мою формулу зиськів капіталу стимул індивідуалїстичний, я не міг не вважати на загальний напрям модифікаций в сфері єго прикладування і не додати до моєї формули вважаннєм на динамічний елємент чинників, які в неї введені. Додам тут тільки, що орґан, про який знята річ, не потребує зовсім абсорбувати в себе самостійну економічну чинність індивідуів; для вдоволення зазначеного вимагання суспільної солїдарности — вистачає, щоб він був головним посередником між тими, що складають капітал і тими, що користують з него. Забезпе-

чаючи одним зворот капіталу з премією в протязї певного часу і отримуючи відповідні вартости від других — даний суспільний орґан не потребує отримувати після закінчення даної операциї абсолютних зиськів. Я зараз виясню, з якої речи я додаю тут слово абсолютні. Так само як неможлива річ, щоб на одному торгу корець пшеницї продавали дорожше або дешевше, залежно від того, чи его випродуковано на ліпшій, чи на гіршій землї, так само не можна собі представити, щоб капіталови одного складу і вартости заглядали, так кажучи, в зуби і щоб інакше для відрубних індивідуів функционував в продукциї капітал, зібраний давнійше, анї-ж капітал, зібраний пізнійше. При такій різноті виробляла ся-б остаточно фактична привілеґія для одних і більший тягар для других. Істнуючий в нашій гіпотезї орґан зсолїдаризованих інтересів, розпоряджуючись капіталом, мусїв би вживаннє его обкладати зиськами такими, якими-б треба обкладати вживаннє капіталу ще неоплаченого, та тільки-б була та різнота, що зиськи, які-б приносив капітал вже оплачений, звертались би не на надмірну користь відрубних індивідуів, а на користь всеї суспільности.

Завважу на останку, що я з заміром вказав на даний орґан суспільних інтересів, як на головного посередника між тими, що виробляють і тими, що вживають капіталу. Можуть завсїди істнувати і починатись мало звірані підприємства, в яких орґан суспільних інтересів не мати ме відваги підіймати ся того і там буде місце для ізольованої більшої відвічальности і можливих більших втрат і зиськів. Само по собі, що й тут у відносинах капіталїсти і робітників зазначений суспільний орґан мав би поважний посередній вплив.

На останку не треба вже мабуть додавати, що не здаєть ся менї, щоб дїла перейшли в даний склад відразу, що еволюция в даному напрямі мусить іти спроволна, що суспільний орґан, про який річ, не може зразу обняти цїлком відносних інтересів, а мусить повагом вироблятись і що до своєї мети, і що до сфери практичного прикладування.

На питаннє про те: чи таке зрівноваженнє, яке я старав ся вказати в загальних рисах, дїло тільки теоретичної спекуляциї, чи дїло, до якого прямує історичний розвиток суспільности, не можна апріорно відвітувати, і знов тут треба звернути ся до індукцийної студиї. Як що вона нам вкаже на збільшуваннє солїдарности індивідуальних інтересів і на вирібку реальних орґанів такої солїдарности поруч з триваннєм енерґії індивідуального стимулу, то можна думати, що загальний розвиток суспільности прямує до такого ширшого зрівноваження інтересів в зазначаному вище напрямі в тій або іншій формі; як що ні, то треба-б

визнати, що поки-що не видно даних, щоб вказували на можливість того ширшого зрівноваження.

Зазначивши ще й сей пункт для спостерегань появ дійстного життя, до яких перегляду перейду в другій части сеї праці — закінчу теперішній вивід теориї зиськів капіталу приложеннєм єго до теориї вартости.

У викладі тої теориї я сказав попереду вже, що неоднакова єсть розмірна участь капіталу в різних вітках продукциї. При істнованню зиськів капіталу треба специяльно приложити до сего факту загальну формулу, що міряє вартість продуктів безпосередним вкладом праці в їх вирібку.

Отже доки капітал не отримав звороту своєї вартости в формі зиськів — працю вложену на єго виріб треба вважати як посередній вклад праці в виріб тих продуктів, яким прислуговує даний капітал. Виріб продукту в таких обставинах, за якими треба на ново складати і капітал змінний, що дає можливість брати ся до даної продукциї, буде найважчий з істнуючих спосіб виробу сего даного продукту (лекший в загальній економії тоді, як вже істнує готовий, оплачений зиськами капітал).

На ринку одначе і при теперішньому складі речи і при гіпотезі більшого зсолідаризовання індивідуальних інтересів, вартість продукту (як вже казано) в'являєть ся обкладена зиськами така, як коли-б на єго виріб треба було складати на ново і даний капітал змінний.

Як що так, то відносну формулу вартости можна так визначити: продукти, оперті в своєму виробі на участи капіталу, міняють ся між собою після скількости і якости праці потрібної на їх виріб при найтруднійших істнуючих умовах продукциї, на скільки сї умови залежать від участи капіталу в продукциї.

Годить ся тут може висловити те, що остаточно часто повторюєть ся про інші економічні формули і що виходить із попередних розглядань: формула зиськів капіталу, а за нею прикладуваннє її до формули вартости, як і всї загалом економічні формули, виражає собою не стільки докладний образ появ дійстности, скільки точку, до якої сї появи ґравітують. У відносинах до інших формул економіки часто се повторюють, тут треба се повторити з особливим натиском, бо вже й незалежно від більше детальної обсервациї видно заздалегідь значну силу перепон, котрі відхиляють дійстне життє від даної точки. Але-ж про се ширше буде мова тоді, коли розглядувати мемо появи дійстности.

Як що поставимо тепер собі безпосередно питаннє, яке посередно обговорювалось у всему виводі нашої формули, а достеменно питаннє про

робочу платню, то, здаєть ся менї, досить буде згадати попереднїй виклад, щоб найти і жадану відповідь.

Зиськи капіталу в'являли ся нам там як та частина вартости продукту, що йде на користь капіталїсти; самі відносини капіталїсти і наймита-робітника ми розглядували як акт заміни продуктів готових в останнїй їх вжитковій формі на продукти будучі, вироблювані робітником в часї споживання тих готових продуктів. Формула зиськів, що припадають в сему актї заміни на користь капіталїсти, в'являлась нам як специяльне прикладуваннє формули зиськів, котрі припадають на користь розмірно більшого капіталу при замінї продуктів, вироблюваних самостійними продуцентами.

Постановивши так питаннє, відповідь на єго сама собою складаєть ся, а достеменне і міра заробітної плати єсть вартість її продукту minus та єго частина, що йде на користь капіталїсти в формі зиськів капіталу.

Таке обмежуваннє височини заробітної плати не суперечить формально відносній формулї Рікарда, а за ним Маркса; неоднаковість лежить тільки в тому, що вони приймають в даному порівнанню робочу плату, за відому величінь й відкидаючи її від вартости продукту, виводять височину зиськів капіталу, я-ж намагав ся вивести формулу зиськів капіталу і обмежовую височину робочої плати, відкидаючи від вартости продукту зиськи капіталу.

Перемінив я становище в студиї над даним питаннєм через те, що данї, на основі яких вони приймали робочу плату за відому величину, здавали ся менї недостаточними і суперечними з дійстностю, що не здаєть ся менї, щоб в істнуючих речевих і психічних чинниках економічного життя, було доволї даних, які-б давали змогу вивести вдоволяючу обєктивну формулу височини робочої плати на тій дорозї, на якій вони її шукали. З другого-ж боку менї здавало ся, що в відносних появах: в речевій вартости капіталу і психічних стимулах присутних економічному життю єсть материял, що дає можність вивести обєктивну формулу зиськів капіталу, придатну для вирозуміння їх колихань, що до місця і часу і які-б обіймали собою появи не тільки виключно капіталїстично-наймицького господарства, але і всякі інші форми господарських відносин, де капітал приймає участь.

Мисли сї висловлені будуть виразнійше, як що здебільшого вкажу на звязок викладаної тут теориї зиськів капіталу з іншими, ближчими до неї, на спільні їх підстави і відзнаки, а також і на те: через що сї інші теориї мене не вдовольняють.

Говорячи се, маю на увазї теорию Рікарда і дальший її розвиток у Маркса.

Рікардо ясно і твердо вимовив, що високість робочої плати і зиськи капіталу стоять у відворотних відносинах; що ціна продукту (незалежно від тої її части, що йде на земельну ренту) складаєть ся тільки з робочої плати і зиськів капіталу. Ціна — не що інше, як вартість виражена в грошевім еквіваленті, вартість же залежить від суми праці, яка вкладена в продукт. Отже покладаючи для якогось часу незмінну вартість гроший і стаґнуючу техніку продукцийну — матимемо в сему часї і нерухому ціну продукту. Як що та ціна розкладаєть ся на дві вище зазначені части (робоча плата і зиськи капіталу), то само по собі, чим вища робоча плата, тим низчі зиськи і на виворот.

Така постанова питання вказує на обопільні відносини інтересів капіталу і праці; вказує на те, що Рікардо бачить джерело зиськів в тій части капіталу, яку Маркс називає змінним капіталом, але ще сама в собі не вказує реґулятора даних антаґоністичних відносин.

Реґулятора сего зазначає одначе Рікардо, встановлюючи теорию обочої плати. Минаючи часові торгові колихання, єсть, каже він, пункт, до якого прямує високість робочої плати і пункт той називає він натуральною робочою платою. „Праця — каже він — як і всякі інші речи, що продають ся і купують ся, і яких лїчба може бути збільшена або зменшена, має ціну натуральну і торгову. Натуральна ціна праці буде та, яка безпремінно потрібна для того, щоб дати робітникам засіб істновання і продовжування свого роду так без єго збільшення, як і без зменшення“. Більше сильнний зріст робочої людности тодї, як що торгова ціна підіймаєть ся вище даної ровени, а за сим зростом подачи праці упадок торгової її ціни і на виворот — зменшеннє робочої людности (чи то через менше розмножуваннє, чи через більшу смертність) при упадку торгової ціни праці низче даної ровени — робить, з погляду Рікарда, дану „натуральну“ високість робочої плати пунктом, до якого раз-у-раз тягнуть появи дійстности серед своїх часових колихань.

Приймаючи теж капітал змінний за джерело зиськів, Маркс бере в основу своєї формули реґулятора заробітків, повисшу мисль Рікарда, але розвиваючи її, дає їй в своїй стилїзациї більше широку підставу, підводячи дану формулу під загальну формулу вартости.

З погляду Маркса вартість праці, як і кожного іншого товару, залежить від суми праці, яка потрібна на продукцию і репродукцию даного специфічного товару. Істнованнє сего товару залежить від істновання індивідуума і роду, а значить: скількість праці, потрібна на випродукованнє робочої сили (Arbeitskraft) обмежовуєть ся скількостю праці потрібної на випродукованнє засобів утримання індивідуума, що працює. „Сума засобів утримання одиниці, що працює, повинна вистачати

для того, щоб удержати її, як таку, в нормальнім життєвім стані (in seinem normalen Lebenszustande)".

З того розсьлїду вже видати, що в сій тут теориї зиськів капіталу я приймаю ту підставну мисль приведених теорий, що джерело зиськів капіталу лежить у капіталї змінному. Запомогою сеї-ж підставної мисли я намагав ся вияснити згідно з нею і те: через що капітал материяловий приносить зиськи в приватних господарствах. Менї здаєть ся, що в сему я зробив не що інше, як консеквентне приложеннє мисли, яку загальнїйше, виразив Рікардо, а Маркс докладнїйше. Зустрічаєть ся вона на останку меньше оброблена у Сміта, виражаєть ся нераз у Дж. Ст. Мілля і по інших, а найбільше-ж у анґлїйських економістів.

Приймаючи єго мисль, я приймаю й ту її консеквенцию, що високість заробітків і високість зиськів капіталу стоять у відворотних відносинах, що формула зиськів капіталу повинна включати в собі основи подїлу вартости продукту між капіталом і працею, але такий реґулятор сих відносин, який нам дають Рікардо і Маркс, не видержує, здаєть ся менї, критики.

Сума засобів утримання, яка потрібна для істнования робітника і продовження єго роду, натуральна робоча плата, як каже Рікардо; сума працї, що вкладена в продукти, і яка потрібна для удержування робітника в єго нормальнім життєвім станї, „in seinem normalen Lebenszustande", як каже Маркс — має бути реґулятором робочої плати, а значить — з погляду принятої теориї — реґулятором зиськів капіталу.

Яка-ж се сума продуктів? Який се „normaler Lebenszustand?" Чи се яка біольоґічна норма? — Нї: досить позирнути до опису дїйстних відносин у Маркса-ж, щоб переконатись, що не її він мав на прикметї. Чи се яка історично вироблена стала норма істновання кляс робочих? — і знов нї: і Рікардо і Маркс знають і кажуть те, що в різних часах робітники бувають гірше або лучше оплачувані і буває так, що зріст сей або упадок їх добробуту триває довший час, анї-ж часове колиханнє торгової плати. Триває він через кілька поколїнь, а значить зріст людности і надача працї не завсїди функционують в напрямі, який їм зазначає Рікардо. Твердо держачись єго викладу, не можна загалом виррозуміти факту, який і він признає, факту зросту або упадку добробуту робітників, який би тривав кілька поколїнь.

Маркс виразно каже; „Розмір так званих потрібних засобів утримання, як і спосіб задоволення потреб, се продукт історії і залежить переважно від загальної культури даного краю, між іншим теж пере-

важно від того: в яких умовах і з якими привичками і вимаганнями життєвими зросла кляса вільних робітників. — Для даного одначе краю і часу середній розмір потрібних засобів утримання есть даний". Звідки даний? Даний в залежности під загальних умов істновання і навичок, серед яких зросла кляса вільних робітників, каже Маркс. А сї умови істновання і навичок робітничої кляси від чого залежать? В кожному разї велику тут мають вагу і відносини фактичні обопільної надачи капіталу і працї; сему, мабуть, нїхто, а насамперед Маркс, не заперечив би.

Виходить так: як спитаемо, від чого залежить розмірна подача працї при даній вартости капіталу, нам відповідають: від норми життевих навичок робітників. Як що спитаемо: від чого залежить норма сих навичок, нам відповідають: від надачи капіталу при даній людности. Як що спитаемо: що реґулює надачу капіталу, нам відказують: норма навичок робітників.

Але як що сума потрібних засобів утримання есть розуміннє релятивне, то не есть вона стала біольоґічна, анї історично вироблена норма істновання кляс робочих. Для даного краю і часу се факт, але не реґулятор фактів. Факт сей складаеть ся під впливом загального суспільного розвитку і між чинниками того розвитку обопільна надача капіталу і працї безнеречно велику мае вагу. Виходить так, що сума засобів утримання робітника, що мала служити реґулятором обопільної надачи капіталу і працї, есть в переважній мірі результат тих самих відносин, які вона мала реґулювати. Те, що мало дефінїюватись, дефінїюеть ся тим, що мало дефінїюватись.

Ось через що, не вважаючи в даному реґуляторови анї фактичної сталости, анї теоретичної придатности — я мусів его відкинути і шукати реґулятора відносних появ де інде.

Сума працї потрібна на виріб якого товару, при даному станї технїки, величина обмежована і об'ективна а до того обмежовуеть ся вона поза сферою заміни продуктів, де ся вартість конкретно виражаеть ся; — ось через що крітерий сей зовсїм придатний в формулї вартости продуктів. Нїчого такого обмежованого і об'ективного не мае в собі реґулятор, принятий Марксом в даному питанню, дарма, що приложено до него стилїзацию формули вартости, а до того сей яко би реґулятор виробляеть ся як результат саме в фокусї тих появ, які наче-б то мае реґулювати.

Признаючи і те, що Рікардо і Маркс були праві в тому, що шукали реґулятора дотичних відносин в приложенню теориї вартости —

я думаю одначе, що вони помилялись в способі приложення сеї правдивої мисли.

Менї теж здаєть ся, що реґулятора відносин капіталу і працї треба шукати в теориї працї, як підставі вартости, але менї здаєть ся, що речевий, технїчно даний об'єкт сего розглядання — се сума працї, потрібна на виробленнє капіталу змінного, єго вартість, залежна від технїчно даних умов часового тривання продукциї того товару, для виробу якого він служить і що в приложенню загальних психічних стимулів економічного життя до того материяльного, даного загальними побутовими обставинами, об'єкту — треба шукати відповідно поставлене питаннє.

Звернути в сей бік шуканнє відповіди на питаннє про відносини капіталу і працї тим доконечнїйше, що ініциятива в продукциї, а посередно і в даних відносинах, лежить на сторонї капіталу, раз єсть дана неможливість сучасної продукциї без запасу продуктів пройшлої.

Далї присутність капіталу, як доконечної умови можливости дальшої продукциї, не єсть виключно властивість тільки того господарського устрою, що називають капіталїстичним; вона в'являєть ся і при самостійнїй продукциї, яка і в сучасних суспільностях обіймає широкий кружок економічної дїяльности, як дрібні сільскі господарства і ремесла. Так як величина потрібного капіталу в'являєть ся і тут не однаковою, то питаннє про зиськи капіталу спливає і тут на поверх економічного життя. Вдоволяюча відповідь, яка-б задовольнила питаннє про функционуваннє якого чинника, повинна огорнути всякі можливі єго прояви, а сего не може зробити в даному разї формула, заснована виключно на появах капіталїстичного господарства. На останку — сталий реґулятор взаїмодїйства чинників не може опиратись виключно на дїяльности одного з них; він мусить опиратись на яку небудь ширшу підставу, що стоїть поза сферою самої боротьби тих чинників, як напр. у відносинах заміни готових продуктів вартість, вимірена скількостю працї потрібної на їх вирібку, а не сам попит і надача. В даному разї, як материял, в обрібцї якого треба шукати такого реґулятора дотичних відносин, в'являєть ся сума працї, вкладена в вирібку капіталу (єго вартість) і ті психічні чинники економічного життя, які викликають дїяльність сеї працї.

В попередніх розгляданнях я намагавсь вивести формулу обопільних відносин капіталу і працї на сій підставі; в другій части сеї студиї я зважу ся зібрати і проаналїзувати фактичний материял, потрібний для розсьвічення даного питання. Поки що на підставі найзагальнїйших даних обсервацийи я важив ся установити головні риси відносної формули (як що се гріх, то гріх сей лежить на всїх формулах, принятих в економіцї) і таким способом установити потрібні обсервацийні пункти для аналїзи появ дїйстности.

На скільки вміло використував я материял, до якого звернув ся, трудно менї самому судити; здаєть ся одначе менї, що незалежно від більше або менше умілого виконання сеї роботи, треба прийняти, що в сему, а не іншому напрямі в аналїзї того материялу, який я тут поставив на передній плян — треба шукати відповіди на дану проблєму.

Щоб закінчити сей відділ попередних теоретичних розсьлїдів, подивимо ся, яке репартицийне значіннє має дотичний зріст вартости капіталу материялового.

З сим зростом злучені значно комплїковані появи, отже для ліпшого зрозуміння істоти речи стараймо ся яко мога відділити головні, доконечні появи від можливих, але недоконечних комплїкаций і більше часткових симптомів. Зрозумівши істоту речи в головних її проявах, лекше вже вияснити і більше комплїковані появи.

Отже з такої речи перше подивимось на репродукцийне значіннє зросту капіталу материяльного з становища загальних інтересів капіталу і праці, незалежно від того часткового значіння, яке має сей зріст для робітників даної специяльної вітки.

Далї — задля сеї-ж мети будемо допускати, що при такій або іншій абсолютній лїчбі людности, процент людности, який приймає участь в продукциї, зостаєть ся без зміни, а також здатність до праці, інтензивність і метозгодність її

На останку в розсьлїдах наших будемо покладати, що психічний стимул капіталїзовання — caeteris paribus — зостаєть ся без зміни за весь час пробігу появ, які студиюємо. Се допустивши для більшої простоти і ясности студиї, розсьлїджувати мемо репартицийне значіннє зросту вартости капіталу материялового в часї, коли він зростає, далї репартицийний вплив єго тодї, як вже зріст той наступив і се з становища виробу вартости і з становища виробу вжиточности. Почнемо з студиї над зростом вартости капіталу материялового однооборотного, далї перейдемо до такої-ж студиї над капіталом многооборотним.

Вартість загалом єсть результат праці; сума праці якої небудь суспільности в протязї даного часу залежить від лїчби її людности, допускаючи, як ми тут робимо, що та людність в однакових процентних відносинах бере чинну участь в продукцийній працї. Отже через те при студиованню питання, яке маємо на прикметї, треба доконечне звернути увагу на те: чи лїчба людности підчас розглядання даних появ однакова раз враз, чи вона зростає, чи упадає.

При однаковій лїчбі людности появи, звязані з зростом вартости однооборотного капіталу материялового, виступають найбільше ізольовано

і через те відносну студию почнемо при гіпотезі однакової лічби людности.

Зріст вартости однооборотного капіталу материялового може виходити або з зросту суми праці, яка безпосередно звернена на него, або й через передачу на него части вартости збільшеного многооборотного капіталу материялового Зріст вартости однооборотного капіталу материялового, що виходить з сего останнього джерела, єсть одна з появ, звязаних з функционуваннєм многооборотного капіталу материялового і через те про неї буде мова при студиї над репартицийним значіннєм зросту многооборотного капіталу материялового. Тут обмежаємось тільки появами, звязаними з зростом вартости однооборотного капіталу материялового на стільки, на скільки вони виходять з зросту суми праці, яка звернена на єго виріб безпосередно.

Вартість продукту загалом залежить від суми суспільно-потрібної праці, що звернена на єго виріб. Як що так, то при даній лічбі людности і даній участи її в продукциї, сума вартостий, які вона виробляє в даному часї, также дана. При однаковій лічбі людности за два рази довший час виробить вона два рази більше вартостий. Капітал материяловий загалом єсть не що інше, як продукти, які виробляють ся в даній суспільности, в певній, але не останній фазї свого розвитку. Продукти тільки в той момент перестають бути капіталом материяловим, коли отримують свою остатню вжиткову форму, до того моменту — вони капітал материяловий, в части однооборотний, в части многооборотний.

Про появи, звязані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, в сім місці нема мови; отже допускаємо, що вартість ся та-ж сама, зросла тільки вартість однооборотного капіталу материялового, а за ним і продуктів в останній їх вжитковій формі, в простій залежности від того зросту. Як же вона могла зрости, коли лічба людности та-ж сама?

Зросла вона, бо більше вложено в неї праці, а коли людність та-ж сама, то се може статись не інакше, як через продовженнє часу тривання продукциї від її початку до моменту надання продуктови останньої єго вжиткової форми. З становища виробу вартости дане збільшеннє вартости однооборотного капіталу материялового рівнозначне (коли людність однакова) з продовженнєм часу технїчно-потрібного для виробу продуктів в останній їх вжитковій формі. В протязї усего того часу, що відділяє початок продукциї від моменту виробу продукту в останній єго вжитковій формі — продуценти можуть споживати тільки капітал змінний, що істнує вже в останній вжитковій формі.

Ясно, що при даній величині капіталу змінного, чим довше тягнеть ся сей час, тим менше капіталу змінного упадає на кожну відрубну часову одиницю, а вважаючи на те, що ми приймаємо тут ту-ж саму лїчбу людности, то і на кожну одиницю праці в обмежованому часї.

Інакше казавши, досї видно, що зріст вартости однооборотного капіталу материялового — caeteris paribus — тягне за собою зменшеннє споживання продуцентів, чи заробітків робітників до часу, доки капітал материяловий не перейде в форму останнього продукту і збільшеннє в тому-ж часї зиськів капіталу на таку саму суму, на яку зменшились заробітки. Се тільки дві сторони одної появи.

Роздивимось тепер, як складуть ся відносні появи пізнїйше се-б то тоді, як збільшена вартість однооборотного капіталу материялового перейде вже в збільшену вартість продуктів в останній їх вжитковій формі.

Роздивляти мемо се перше з становища вартости, задержуючи всї попередні умови і студиї, приняті задля її ізоляциї, далї з становища вжиточности.

Збільшена вартість однооборотного капіталу материялового веде за собою збільшену вартість продукту одного обороту продукцийного; се так тїсно лучить ся одно з другим, що тільки математична, так мовлячи, лїнія відділяє одну вартість від другої. Таким побитом оден закінчений оборот промисловий дає в результатї більшу вартість продукту в останній єго вжитковій формі і достеменно на стільки більшу, на скільки збільшилась вартість однооборотного капіталу материялового. Продукт в останній єго вжитковій формі єсть той материял, з якого добуваєть ся змінний капітал; отже стає перед нами питаннє, чи ся збільшена вартість продуктів в останній їх формі веде за собою зріст вартости змінного капіталу і як що так, то в якій мірі.

Ми приняли при аналїзї даних появ, що психічний стимул капіталїзациї остаєть ся без зміни за ввесь час тривання пробігу розглядаданих появ і прийняти се доконечне треба, бажаючи аналїзувати дану появу саму в собі. Отже виходить так, що в руках капіталїстів єсть більша сума вартостий; часть їх вони звертають на змінний капітал, — чи звернуть вони на него стільки, скільки звертали до сего часу, чи більше. Змінний капітал має для них вагу готового продукту, який вони міняють на продукт, що буде потенционально зложений в робітничій здатности до працї.

При новому складї обставин продукциї, се-б то відколи вона перейшла до технїки, яка вкладає більше працї в обрібку однооборотного капіталу материялового, оден оборот промисловий (при однаковій лїчбі людности) триває довше. Сума вартостий, яку виroблять робітники за сей

довший час тривання обороту промислового, буде більша достеменно у відносинах продовження сего часу. Коли-б в сей новий оборот продукциї було вложено стільки змінного капіталу, скільки єго перше вкладано, то, в заміну за вартість однакової величини, капітал отримав би більшу вартість, анї-ж попереду, а значить збільшились би єго зиськи. Але-ж ми відаємо, що в даному разї психічний стимул капіталїзациї остаєть ся без зміни і зиськи прежньої височини (такі, які приносив змінний капітал перед даною зміною технїки) вдовольняли інтереси капіталу. Як що так, то на капітал змінний буде відкладено більше вартостий, анї-ж відкладано перед даною технїчною зміною і достеменно стільки, щоб зиськи капіталу довести до прежньої височини. Се вийде тоді, як що давна вартість капіталу змінного буде збільшена в таких же відносинах, в яких збільшуєть ся тепер вартість останнїх продуктів одного обороту. Така сама часть сих продуктів віддїлить ся на змінний капітал, як і попереду, а вважаючи, що вартість сих продуктів збільшилась тепер, то в таких-же відносинах збільшить ся і змінний капітал. Таким побитом ми бачимо, що в новому складі речи збільшуєть ся і материял, з якого добуваєть ся змінний капітал і єсть достаточні причини збільшити єго.

На перший погляд може здавати ся, що такий зріст абсолютної вартости капіталу змінного і зрівноважує ті неґативні насьлїдки для інтересів працї, які мав зріст вартости однооборотного капіталу материялового в першій стадиї розвитку даної появи. Так одначе не єсть. Збільшив ся капітал змінний в таких самих відносинах, в яких протяг ся час тривання одного продукцийного обороту; робітники користують з збільшеного змінного капіталу, але за те мусять ним вдовольнятись довший час і достеменно довший у відносинах зросту сего капіталу; на оплату одиницї працї припадає така сама вартість, як і перше, перед початком розвитку появи, яку ми розсьлїдили.

Таким побитом зріст вартости однооборотного капіталу материялового, при незмінній лїчбі людности, веде за собою обниженнє заробітків підчас першого виробу сеї збільшеної вартости; в дальшім розвитку появ заробітки вертають ся до прежньої височини, але неґативні впливи, які мала дана поява в першій стадиї свого розвитку, нїколи не зрівноважать ся. Се виключно з становища вартости.

З становища вжиточности можуть сї дїла складати ся інакше. Новий наддаток працї, вложений в дану продукцию може робити новий продукт далеко догіднїйшим, далеко користнїйшим в споживанню і то в відносинах більших, анї-ж відносини скількости працї в попереднъому і новому складі продукциї. Може бути і таке, що сей наддаток працї, не зміняючи при-

датности продукту що до споживання, веде за собою виріб збільшеної лїчби обєктів споживання у відносинах більших, анї-ж відносини скількости праці при прежньому і новому складі продукциї Зріст вартости буде тодї тільки у відносинах зросту скількости праці, але скількість обєктів споживання (меншої вартости, але однакової вжиточности) збільшить ся більше, анї-ж в сих відносинах. Отже з становища виробу вжиточности, і тільки з сего становища може істнувати зрівноваженнє неґативних насьлїдків, які тягне за собою для робітників зріст вартости однооборотного капіталу материялового. Може істнувати і часто істнує, може переважувати неґативні насьлїдки, може їх неповно компензувати, може і зовсїм не істнувати.

Більший вклад праці в обрібку продуктів може мати і має часто на прикметї збиткову фінезию обєктів споживання, зовсїм недоступних для робітників. Можлива компензация для інтересів робітничих залежить тут наперед всего від того: чи даний зріст вжиточности відносить ся до обєктів споживання робітничого (як що нї — ніяка компензация не може вийти для них з сего джерела), далї від того: в якій мірі зростає вжиточність продуктів під впливом даної додаткової праці.

Досї ми розсьлїджували появу при гіпотезї одностійної лїчби людности і тільки при такій гіпотезї присутні її властивости виступають відразу з усею релїєфностю. Роздивимо одначе для більшої певности дану появу і при гіпотезї тих комплїкаций, які в неї вносять зріст або упадок лїчби людности. Істота появи і в сих випадках не перемінить ся, як заздалегідь вже видно — гляньмо одначе на се близче.

Почнім з роздивлювання появи при зростанню лїчби людности, задержуючи інші умови ізоляциї появи. Допускаючи, що лїчба людности зростає підчас пробігу студийованої появи, треба допустити, що зростає вона з такою-ж силою, з якою зростала перед тим. Така гіпотеза дасть нам можливість лекше виділити істоту роздивлюваної появи. Памятаймо, що не детальний перегляд всїх можливих комплїкаций маємо тут на прикметї, а встановленнє тих загальних підстав, за помогою яких можемо виpозумівати комплїковані появи дійстности.

Час тривання продукцийного обороту обмежовуєть ся однаково як при зростанню так і тодї, коли людність таж сама, технїкою продукцийною, та тільки буде тут та відміна, що при постійній людности і при однаковій технїці продукцийній вартостний результат кожного обороту продукцийного буде рівний; при тривалїм зростанню людности кожен наступаючий оборот продукцийний дасть вартостний результат більший, анї-ж результат попереднього обороту і достеменне більший у відносинах зростання людности. Я вже, здаєть ся, доволї говорив про звязок лїчби

людности з виробом вартости в протязї якого небудь даного часу, щоб не треба було обясняти ще й тут попередню асерцию. В зазначеному складі речи і вартість однооборотного капіталу материялового буде збільшуватись в таких же відносинах і то при одностійній технїці продукцийній при однаковому напрямі продукциї. Такий зріст вартости однооборотного капіталу материялового, зріст у відносинах до зросту людности єсть результат тільки сего зросту, а не зміни в технїці або в напрямі продукциї і не підпадає тут під наше теперішне розсьлїджуваннє, що має на прикметї тільки зріст, який виходить з сих останнїх джерел. Отже розглядати нам тут треба такий випадок, коли вартість однооборотного капіталу материялового під впливом змін в технїці або в напрямі продукциї зростає більше, анї-ж у відносинах зросту людности. Але-ж такий новий зворот в продукциї викличе і при зростанню людности, так як і при одностійности довшого тривання обороту промислового, а значить і ті появи, які ми помічали при гіпотезї одностійної людности в часї першої стадиї пробігу розгляданої появи се-б то в часї, коли виробляєть ся вперше збільшана вартість однооборотного капіталу материялового.

Не змінить ся істота репартицийних впливів даної появи і після того, як закінчить ся даний перший оборот продукцийний. При істнованню тривалого зросту людности пункт рівноваги зиськів капіталу встановляєть ся, считаючись і з впливом сеї появи; отже і тут довше триваннє обороту продукцийного, під впливом нового укладу продукциї, викличе зріст капіталу змінного у відносинах до зросту часу тривання продукцийного обороту і появи з становища вартости складуть ся тут так само як і при попереднїй гіпотезї одностійности лїчби людности.

Що до пробігу появ з становища вжиточности, то, видима річ, годить ся тут переказати те саме, що вже сказано попереду.

Не трудно приложити се розумованнє до пробігу розгляданої появи і при гіпотезї зменшення лїчби людности; отже зважу ся в коротких тільки словах зазначити ті пункти, в яких та сама метода розумовання звертаєть ся на змінені обставини.

При тривалому в даному часї упадку лїчби людности кожен наступаючий промисловий оборот дає в результатї — caeteris paribus — менший вартостний результат і то у відносинах до упадання лїчби людности. Отже для того, щоб істнувала поява, що тут розглядаємо, не потрібно доконче, щоб вартість однооборотного капіталу материялового зросла абсолютно; вистачає, щоб вона зменшилась тільки в слабих відносинах, анї-ж зменшеннє лїчби людности. Така вже поява викличе продовженнє часу тривання обороту продукцийного з усїми насьлїдками, які виявились в попереднїх розсьлїдах. Як ще додамо до того, що і пункт

рівноваги зиськів капіталу при тривалому в даному часї упадку лїчби людности обмежовуєть ся, приймаючи в рахубу і сю появу, то мати мем всї підставні дані розумовання, яке нас доконечне проведе до таких самих виводів про репартицийний вплив зросту вартости однооборотного капіталу материялового, до яких ми прийшли і при гіпотезї одностійности, і при гіпотезї зросту лїчби людности.

Перейдім тепер до розсьлїду репартицийних впливів зросту вартости многооборотного капіталу материялового.

Вартість многооборотного капіталу материялового може збільшуватись або коштом вартости однооборотного капіталу материялового або безпосередно.

В першім разї якась частина працї, котра попереду служила до виробу однооборотного капіталу материялового; загальна сума капіталу материялового зостаєть ся без зміни; змінить ся тільки склад єго: вартість однооборотного буде на стільки менша, на скільки збільшить ся вартість многооборотного. При такому переходї вартости капіталу материялового з одної форми на другу — репартицийне єго значіннє зводить ся до різноти репартицийних впливів зросту одної або другої форми капіталу материялового. Через те репартицийні впливи зросту вартости многооборотного капіталу материялового коштом вартости однооборотного догіднїйше розглядати після того, як роздивимось по впливах безпосереднього зросту многооборотного капіталу материялового себ то тоді, як зріст сей виходить з наддачи працї на виріб многооборотного капіталу материялового, при чому сума працї, зверненої на виріб однооборотного капіталу материялового зостаєть ся без зміни.

І тут появи розглядати мем перше з становища вартости, далї з становища вжиточности.

Задержуючи інші, умови ізоляциї даної появи, які вже приняті, будемо тут, як і попереду, розглядати впливи даного зросту наперед при гіпотезї одностійної лїчби людности. В сему теж роздивлюванню, як і в попередньому, будемо поосібно роздивлювати дану яву в двох стадиях її пробігу: перше в стадиї першого виробу збільшаної вартости многооборотного капіталу материялового, опісля — в стадиї дальшої продукциї, опертої на істнованню сего збільшаного многооборотного капіталу материялового.

Більша вартість многооборотного капіталу материялового не може бути результатом чого іншого, як більшого вкладу працї в виріб єго; при одностійности лїчби людности і одностійности вартости однооборотного капіталу материялового більшого вкладу працї в виріб многооборотного капіталу материялового не можна отримати інакше, як через

протяг часу тривання виробу сего капіталу. Але-ж і після закінчення сего виробу не входить він ще ніякою частиною в склад вартости продуктів в останній їх вжитковій формі себ то в склад того материялу, з якого добуваєть ся капітал змінний. Перша часткова передача части сеї вартости випаде після закінчення першого обороту промислового, в якому сей капітал приймає участь. Отже до тої хвилини оден оборот промисловий протяг ся на стільки, на скільки протяг ся час виробу збільшеної вартости многооборотного капіталу материялового; в сїй тільки хвилї відкриваєть ся те джерело, звідки можна добувати капітал змінний себ то прибувають продукти в останній їх вжитковій формі. До того часу продуценти можуть користувати тільки з істнуючого вже капіталу змінного. Час сей під впливом зросту вартости многооборотного капіталу материялового протяг ся в простих відносинах сего зросту, отже і на всяку одиницю працї в даному часї упадає менше змінного капіталу, анї-ж попереду.

Досї, як бачимо, зовсїм так, як при зростї однооборотного капіталу материялового.

Ідїм дальше себ то роздивім ся, як складати муть ся репартицийні появи після того, як даний збільшений многооборотний капітал материяловий починає передавати частками свою вартість продуктам в останній їх вжитковій формі. Така перша передача упадає на хвилю закінчення першого обороту промислового, в якім сей капітал приймає участь. За час тривання сего обороту промислового суспільність виробляє стільки вартостий, скільки випадає з лїчбового її складу і часу тривання сего обороту; до сего прибуває передача части вартости, виробленої попередньою працею, яка виявила ся в многооборотнім капіталї. Сей капітал збільшив ся, отже і вартостний результат одного обороту промислового, виражений в продуктах останньої форми, теж збільшив ся. На перший погляд виходить так, наче-б від хвилї першого обороту продукцийного, в якій приймає участь даний збільшений капітал многооборотний через увесь час функционовання сего капіталу, суспільність має в своєму орудуванню в формі останнїх продуктів більшу вартість, анї-ж результат її сучасної працї, що такий склад речи дає підприємцям більші зиськи, анї-ж попередні. Вважаючи-ж на те, що попередні зиськи вдовольняли їх інтереси, побачите, що і при принятій тут незмінности психічних стимулів капіталїзовання, речеві обставини викличуть зріст капіталу змінного у відносинах прибуваючих вартостий наддачи і що таким способом неґативні впливи на інтереси робітників, які ми помічали в першій стадиї пробігу розсьлїджуваної появи, зрівноважать ся в дальшому її розвитку

і достеменно цїлком в хвилї вичерпання вартости даного многооборотного капіталу.

Так одначе не єсть. Новий уклад продукциї вимагає участи в нїй збільшеного оборотного капіталу материялового. Капітал сей в кожному відрубному обороті промисловому нищить ся в такій части, яку часть вартости передає останньому продуктови того обороту. Але-ж новий уклад продукцийних обставин вимагає тривалого функционовання многооборотного капіталу материялового даної вартости. Треба, значить, при кожному обороті промисловому частину працї звернути на реставрацию вартости сего капіталу. Вартість, яку треба реставрувати при кожному промисловому обороті як раз рівна тій части вартости многооборотного капіталу материялового, яку він передає останнїм продуктам сего обороту. Але-ж ся реставрация вартости вимагає тривалого обертання на її вирібку части продукцийної працї. Для працї, що виробляє останні продукти безпосередно, зостаєть ся менше продукцийних сил; оборот промисловий значить тягнеть ся довше і то в простих відносинах сего обертання части продукцийних сил на часткову реставрацию вартости многооборотного капіталу материялового. В яких відносинах зросла після одного обороту вартість останнїх продуктів, в таких самих відносинах продовжилось триваннє одного обороту продукцийного, а такий склад речи веде, як вже перше показано при розгляданню появ, звязаних з ростом вартости однооборотного капіталу материялового, до того, що відносини капіталу і працї вертають ся до попередньої ровени.

Як що так, то бачимо, що при одностійній лїчбі людности зазначені вище часові неґативні впливи на інтереси робітників, що помічають ся в першій стадиї пробігу розсьлїджуваної появи, не зрівноважують ся нїколи з становища вартости.

Додати тут годить ся, що трохи більша, ані-ж зазначена тут вартість результатів працї, опертої на многооборотнім капіталї материяловім, а достеменно та її часть, яка виходить з обложення зиськами сего многооборотного капіталу, не може йти — caeteris paribus — на зріст змінного капіталу, бо — з одного боку тільки дана більша сума зиськів вдовольняє інтереса збільшеного капіталу (розмірні зиськи зостають ся без зміни), з другого — склад сеї більшої вартости, при незмінности вартостного результату сучасної працї, обнизив би стопу зиськів, що не згідно єсть з принятою тут задля ізоляциї появи гіпотезою про незмінність пункту рівного зиськів капіталу підчас пробігу студиованої появи.

Таким побитом ми бачимо в пробігови появ, звязаних з зростом вартости многооборотного капіталу материялового, повну анальоґію з про-

бігом появ, звязаних з зростом однооборотного капіталу материялового. Через те після того, що вже сказано про репартицийні впливи зросту однооборотного капіталу материялового при гіпотезї зростання або меншання лїчби людности, говорити поосібно про появи, звязані з зростом вартости многооборотного капіталу материялового при гіпотезї такого або іншого руху людности — не здаєть ся менї потрібно. Ми бачили, що істота речи не зміняєть ся під впливом такого або іншого руху людности, треба тільки розрізняти зріст абсолютний і розмірний з одного боку, з другого памятати, що біжуча стопа зисків вкладаєть ся, считаючись і з появами такого або іншого напряму в руху людности. Отже, не розтягаючи тут непотрібне нашого розсьлїду, зауважмо, що репартицийний вплив зросту вартости капіталу материялового однооборотного і многооборотного після істоти речи такий самий і що різнота тут виявляєть ся в темпі пробігу даної появи. Після зросту вартости однооборотного капіталу материялового репартицийні відносини вертають ся до попередньої ровени безпосередно після сего зросту, при многооборотнім капіталї сей зворот до попередньої височини наступає не безпосередно після факту даного зросту, а віддїляєть ся ще часом тривання одного обороту промислового.

Се зрівнаннє і буде відповідю на питаннє, який вплив на репартицийні появи мати ме зріст многооборотного капіталу материялового коштом однооборотного.

Все те виключно з становища вартости. З становища вжиточности годить ся тут сказати все те, що сказано про однооборотний капітал материяловий, з більшим навіть натиском, бо звичайна мета затрати працї на капітал многооборотний не що інше, як збільшеннє її спірности. Відома річ, що більша спірність працї викликає одночасно і збільшеннє лїчби вжиточних обєктів і зменшеннє вартости кожного поосібно в таких самих відносинах, в яких зросла спірність продукциї. Через те-ж то уся компензация неґативних впливів даних появ може виходити виключно з вжиточности, а не вартости продуктів. Годить ся може ще тут переказати, що компензация, яка з сего джерела може виходити, тодї тільки істнувати ме, як що дана технїчна меліорация має на метї продукцию обєктів робітничого споживання.

Так складають ся репартицийні появи, злучені із зростом вартости капіталу материялового, дивлячись з становища загальних інтересів капіталу і працї: зріст сей викликає часове поменшеннє заробітків працї і зріст зиськів капіталу підчас тривання самого сего зросту; після того дані відносини вертають ся до попередньої ровени, не даючи нїякої вартостної компензациї інтересам працї, але роблячи можливою сю компен-

зацию з становища вжиточности. Робітники — завсігди з сего тільки загального становища — можуть лекше або важче переносити сї часові пертурбациї залежно від загального їх добробуту; як що сей добробут досить високий і як що істнує компензация в формі вжиточности, то може бути і з становища робітничих інтересів користно перенести дану часову пертурбацию; інакше при нижчому ровени добробуту. Додаймо на останку, що в часї, в якому з особливою силою ідуть одна за другою технічні зміни, які викликають приріст вартости капіталу материялового, дані часові неґативні впливи тривають без перестанку і виходить так, як би остре часове недомаганнє переходило в хронїчне. Се так, само по собі, буває, як що розвиток сих появ не буде комплїкуватись якими іншими чинниками — от напр. можливим в сих обставинах зростом ініциятиви підприємців і енерґії капіталїзовання. Але-ж про комплїкациї і взаїмподійство різних чинників, дуже можливе і часте в комплїкованому дійстному життю, придатнійше буде говорити після обширнійшого перегляду появ дійстности; тут йде річ про вагу простих елєментів сего комплїкованого життя і загального напряму їх діяльности.

Тут ще тільки кілька слів про деякі часові і місцеві обставини, звязані з пробігом розсьлїджуваних появ.

Так продукти вироблені запомогою мелїорованої технїки (а таку мелїорацию мають звичайно на меті технічні переміни, які викликають зріст вартости капіталу материялового) — не зразу отримують на торгу вартість, обмежовану вкладом працї; торгова вартість переважує звичайно сю останню, що, заневняючи премію за мелїорацию, содержує в собі стимул до розширення її і частенько викликає горячкову спекуляцию, а за нею крізи з усіма важними їх насьлїдками.

Далї знов буває так, що даний живійший напрям продукцийний, переносячи свою діяльність у місцевість, яка більше сприяє єго розвиткови, — стягає капітал змінний з інших місць, викликаючи там зменшеннє єго надачи, тут — збільшеннє. Нам відомо, які впливи на загал суспільности має даний зворот, але зменшеннє, розложене на значну обшир, може бути непримітне, для особливої-ж місцевости можуть складати ся речи інакше, тут можуть зростати заробітки працї.

На останку — і се часто найтяжче злягає на суспільні відносини — зріст вартости капіталу материялового (найбільше многооборотного) злучуєть ся з такими перемінами продукцийної технїки, які збільшуючи спірність працї в даній вітцї, роблять непотрібною часть робочих сил, приложених до неї і нераз довго триває час, доки ті зміщені сили прилагодять ся до інших віток продукциї, що нераз викликає несказану нужду і горе серед зміщених робітників. Часто теж сей новий склад

продукциї приликає до варстатів слабші жіночі і дитячі сили, викликаючи таким побитом збільшеннє надачи праці. Хоч сими силами збільшуєть ся загальна сума вартостий, а посередно і капітал змінний, проте-ж часто з сими новими появами вяжеть ся чимало неґативних насьлїдків іншої, не економічної натури, а і з становища економічного руйнованнє слабих дитячих сил, в часї самого розвитку орґанізму, не може не тягти тяжких насьлїдків.

Все те речи, котрих значіннє і міра виднїйші будуть при розсьлїдї появ дійстности.

Тут годить ся ще може додати, що попередні виводи, дотичні репартицийного значіння зросту капіталу материялового, включають в собі і підстави для відповіди на питаннє, яке репартицийне значіннє має вирібка таких обєктів збитку, що не йдуть на звичайний торг — от як оздобні парки, доми і т. і. В часї виробу сих обєктів помічаємо зріст капіталу материялового, але-ж після закінчення сего виробу не отримуємо на загальному торгу нової вартости, отже й джерела, з якого добуваєть ся змінний капітал. Правда, даний зворот діл викликає зріст зиськів капіталу і таким способом спріяє пізнїйшому зростови капіталу змінного, але так як в даному разї з'являють ся на торгу нові вартости, які-б давали і материял для капіталїзациї, то мусить вона добувати з інших джерел, а се, розумієть ся, затягає на довший час даний процес.

На сїм і закінчу сї вступні розсьлїди теориї зиськів капіталу і заробітків праці. В них я старав ся зарисувати обєктивно дане природою речий джерело зиськів капіталу, вказати, до якого пункту рівноваги прямують суспільні появи під впливом сих речевих даних і психічних стимулів суспільно-економічного життя, зазначити неминучу суперечність відносних появ під впливом ізольованости індивідуалїстичного стимула і ту її поправку, яку може ввести солїдаризация індивідуалїстичних стимулів. Далї я старав ся зазначити значіннє відрубних складних частий капіталу і репартицийне їх значіннє. Побіч сих загальних теоретичних рисів я намагав ся вказати на ті обсервацийні пункти, з яких треба дивити ся на комплїковані появи дійстного життя, щоб вирозуміти відносну силу тих єго моторів, які я намагав ся виділити в сїй вступній студиї.

Тепер перейдемо до розглядання репартицийних появ, які злучені з земельною власностю.

IV.

Земельна власність і рента.

Теория земельної ренти на стільки оброблена в економії політичній і на стільки виразну форму отримала ще у Рікарда, що в сих вступних теоретичних розсьлїдах доведеть ся найбільше переказати готову вже теорию, що осьвічує її з становища, яке переважує в нашій студиї, себ то з становища того впливу, який має на репартицию майна сучасне правне нормованнє експльоатациї землї і володіння нею.

Я вже вказував, як на оден з характерних рисів сучасних правних норм економічного життя, на піднаданнє під індивідуальну власність усіх материяльних обєктів, які тільки можна присвоїти: чи то вони лежать у даремних силах природи, чи вони продукт людської праці, і на спільність підставних правних норм для всїх родів власности. З погляду сего принципу земельна власність єсть власність індивідуальна, яка не дає властителеви ніяких особливих позаекономічних прав, нї обовязків.

Я вже натякав на досить часті обмеження сего принципу в практичному життю, обмеження, які встоюють по части як сьлїд пройшлого, по части як прямовання і в будуччинї, а в дальшому перегляді суспільного життя розглядимо детальнїйше сї обмеження. Проте не можна заперечити, що в горі зазначене правне порівнаннє земельної власности і інших її родів переважує так в ближших попереднїх прямованнях, як і в сучасному нормованню економічного життя.

Тепер розходить ся про те, щоб вирозуміти, на скільки ся спільність правних норм відповідає внутрішним властивостям економічних чинників, до яких відносить ся.

З становища загально-фільозофічного і етичного нема такої спільности між ріжними обєктами власности; одні не можуть істнувати без участи працї людської, другі -- земля, її родючі сили, поклади мінеральні і т. і. істнують незалежно від працї людської; в основі володіння першими лежить виробленнє їх, в основі володіння другими лежить факт займання, апроприяциї.

Бажаючи одначе вирозуміти практичне сучасне значіннє сих ріжних родів власности, не можна задержуватись на зазначеному тут становищі, вважаючи, що в теперішньому часї доходять до володіння землею такими-ж стежками, як і до всякої іншої власности. Признаючи ріжноту першого джерела, з якого виходять згадані роди власности, ми ще не розьвічуємо питання про появи, звязані з сучасним їх функционованнєм,

а в сему, само по собі, лежить практична вага питання. Появи, які виходять з функционування згаданих родів власности тїсно лучать ся з законами вартости продуктів промислу добуткового і промислу обрібкового і через те звернемо ще раз увагу на се питаннє, дарма, що в загальних рисах розглядали вже ми єго, говорячи про теорию вартости.

Уся сила материяльної продукциї людської лежить не в чому іншому, як в метозгодному оброблюванню материяльних обєктів, даних природою; отже в початку кожного продукцийного акту лежить заволодїннє обєктом природи; у всїх вітках материяльної продукциї можна просьлїдити стадию добування продукту (промисел добутковий, екстракцийний) і стадию дальшого єго оброблювання (промисел обрібковий).

В сему помиляють ся часто, вбачаючи зуповну наче-б то основну різноту між відрубними продуктами працї людської; достеменно надто часто не добачають в тонко оброблених продуктах стадиї добування сирого материялу. Різнота дотикаєть ся тут тільки до відповідної скількости працї, що обробляє, в порівнанню з працею, що добуває.

Отже права, під які підпадає промисел добутковий важать у кожному материяльному продуктї працї з тою тільки різнотою, що в одних права сї обіймають ввесь сливе акт продукциї, в інших дотикають ся меншої, часом сливе непримітної єго части, залежно від відносної скількости працї добуткової і обрібкової, яка вкладена в продукт.

Пункт межовий сих двох відділів продукциї буде та хвилина, коли праця людська відділить обєкт оброблення від діяльности тих чинників, які нерівномірно обмежено, або як частїйше кажуть — підпомагають працї людській. Ся нерівномірність, чи обмежність підпомоги сил природи лежить в недостаткови тїсних відносин між нею і висилками працї людської. (Родючі сили землї, загальне багацтво і доступність покладів мінеральних і т. п. з одного боку, сила атракциї, елястичности, тепла і т. д. з другого).

З тої хвилї, коли сили природи підпомагають працї людській в тїсних відносинах до її висилків, починаєть ся промисел обрібковий; з того часу шанси продукциї, на скільки вони залежать від підпомоги їх природи, рівняють ся і праця стає основним реґулятором вартости. Теория працї, як реґулятора вартости, вироблена на підставі сего відділу продукциї. Я вже намагав ся вияснити: як треба розуміти сю формулу в відносинах до продуктів, вироблених при неоднаковій відносній участи капіталу; тепер роздивимось, як її треба розуміти у відносинах до продуктів промислу добуткового, а найбільше до головних єго типів: продукциї рільничої і копальняної.

Сили природи підпомагають праці людській нерівномірно на врожайнійших і менше врожайних землях. А і по землях однаково врожайних (не залежно від часових колихань) підпомога ся не йде рівномірно з зростом вкладу в них праці людської. Звертають ся люди до обрібки гірших земель через те саме, що новий додаток праці людської на землях врожайнійших дає після якоїсь точки, яка обмежовуєть ся практично для всякого ґрунту з осібна, додаток продукту менший, анї-ж пропорциональний. Як що культура земельна дійде до якоїсь даної точки інтензивности, то після того, здвоївши вклад праці, отримаємо більше продуктів, але не два рази більше.

З сего закону природи виходить те, що, після займання найліпших земель під культуру рільничу, коли потреба в продуктах річьничих зростає до якоїсь височини, то для того, щоб її вдовольнити, не вистачає зріст праці рільничої в простих відносинах до зросту сеї потреби; працю рільничу треба побільшити, не в самих тільки відносинах а значить треба перейти до менше продукцийної додаткової праці на землях першосортних, або звернутись до культури земель другосортних, або одно і друге разом. Таким самим способом переходить ся до дальшої інтензивізациї культури на землях першо- і другосортних і до заняття земель третєсортних і т. д.

Якби торгова вартість сего додаткового продукту рільничого, отриманого в труднійших умовах сумою праці *a* була менша, анї-ж вартість інших продуктів нерільничих, отриманих такою-ж сумою праці, то продукцийні сили відлягли-б від праці рільничої і перейшли до користнійших віток продукциї. Тоді-б не вистачало рільничих продуктів; як що їх виробляєть ся стільки, скільки треба для збільшеного споживання, то се може бути не інакше, як при такій торговій вартости продуктів рільничих, яка оплачує дану додаткову працю рільничу так, як працю у всїх інших вітках продукциї. Значить сума праці, потрібна на отриманнє продуктів рільничих в умовах найгірших з істнуючих, реґулювати ме вартість продуктів рільничих і ось в якому розумінню треба розуміти прикладуваннє загальної формули вартости до сих продуктів.

Як що вартість продуктів рільничих, отриманих в умовах найгірших з істнуючих, реґулює вартість загалу сих продуктів, то яка небудь дана скількість праці рільничої, функционуючої в ліпших умовах (на землях ліпших або понизче зазначеної вище точки інтензивізациї) приносити ме вартостний результат більший, анї-ж вартостний результат додаткової праці рільничої або праці в інших вітках продукциї.

Те-ж саме — mutatis mutandis — відносить ся і до продуктів праці в копальнях і загалом до промислу добуткового.

Вважаючи на першорядну вагу рільничої продукциї для специяльних задач даної студиї — я задержав ся тут довше; говорити-ж обширнійше про копальняну продукцию менї не здаєть ся тут потрібно, вважаючи на повну анальоґію пробігу мисли в приложенню даної теориї до сего промислу і на достаточне оброблене її в науці.

Вертаюсь до приведеної вище формули вартости продуктів рільничих і загалом продуктів промислу обрібкового.

Говорячи попереду про теорию капіталу, я вивів досить анальоґічну формулу вартости продуктів, опертих на нерівній участи капіталу в їх виробі. Зазначуючи сю анальоґію, треба зазначити і різноту приведених формул. Так для продуктів, опертих на підпомозї капіталу, як і для продуктів промислу добуткового — вартість обмежовуєть ся потрібною для їх добутку скількостю працї, що функционує в найгірших істнуючих умовах; для продуктів, опертих на участи капіталу в продукциї, через те, що торгова вартість продукту обмежовуєть ся не тільки сумою сучасної безпосередньої працї, але і працї попередньої, вкладеної в змінний капітал незалежно від того: чи ся праця була вже індемнїзована, чи нї; для продуктів промислу обрібкового через те, що нова наддача продукту отримуєть ся наддачами працї більше анї-ж пропорциональними. В одному і другому разї вартість продуктів обмежовуєть ся сумою працї при найгірших умовах, які істнують, але істнує різнота в першому джерелї сих появ. При постійних умовах торгових вона менше примітна, але виявить ся вона виразно, коли продукция поширшає. Нове її розширенне, на скільки воно залежить від участи капіталу, не вводить нових, труднійших від попередних, умов продукциї, а значить і зростання вартости продуктів; для продуктів промислу обрібкового усяке розширенне продукциї тягне за собою — caeteris paribus — більшу трудноту продукциї, а за сим і дальший зріст вартости продуктів.

Вяжеть ся се ось з якою властивостю промислу добуткового і промислу обрібкового. В промислї обрібковому дана сума технїчно-рівної працї виражаєть ся завсїгди в данім **рівнім** вартостнім і вжиточнім її результатї; в промислї добутковому дана сума технїчно-рівної працї виражаєть ся в **нерівнім** вартостнім і вжиточнім її результатї.

Дальше — поступи технїки прямують до обниження вартости даних вжиточних обєктів (інакше казавши, до зменшення суми працї потрібної для отримання даного вжиточного результату). В промислї обрібковому се прямованнє не зустрічає ніякої перепони і викликає звичайно з поступом часу зменшеннє торгової вартости єго продуктів; в промислї добутковому сему прямованню поступів технїки суперечить загальне право сего промислу, після якого дана надача продукту отримуєть ся надда-

чею праці більше, анї-ж пропорциональною. Торгова вартість продуктів промислу добуткового з поступом часу складаєть ся під впливом взаїмнодійства сил суперечних течій і найчастійше виражаєть ся поступним зростом вартости продуктів сего промислу.

Не дивлячись на те, що сї нерівности розкидані по всему пробігу продукциї і заміни витворів промислу добуткового — істнує єдиний резервоар, до якого всї ті нерівности стікають. Сей резервоар, до якого стікають всї ті шанси промислу добуткового, які знимають ся понад рівень загальних шанс продукциї, відомі в економії політичній під назвою земельної ренти.

Рента — се виключно дохід з володіння землею і не треба її змішувати з процентом від капіталу, що вкладений в будівлї або меліорациї земельні.

Розтягненнє спільних норм правних на власність земельну і на власність продуктів працї людської, творить клясу земельних властителів, які через сю **спільність** норм правних стоять фактично в **виключному** економічному становищі.

Теория земельної ренти стоїть на підвалинї теориї вартости продуктів рільничих і загалом промислу добуткового і тїсно вяжеть ся з нею.

До того часу, поки розміри потребовання продуктів рільничих такі, що землї першорядної врожайности вдовольняють се потребованнє, доти вартість рільничих продуктів залежить виключно від суми працї, яка вкладена в них, так само як се буває в промислї обрібковому. В такім складї речи нема ще місця для ренти.

Тільки тоді, коли вже натиск потребовання рільничих продуктів не може вдовольнятись териториєю першорядних земель і викликає перехід до культури земель другорядних — вартість продуктів рільничих реґулюєть ся скількостю працї, потрібної для отримання їх на землях другорядових. Продуценти рільничі на землях першорядних виробляють після даного висилку працї більше продуктів, анї-ж продуценти на землях другорядних. Вважаючи-ж на те, що вартість всїх сих продуктів обмежовуєть ся скількостю працї, яка вкладена в дану одиницю продукту на землях другорядних, вийде, що вартостний результат даної суми працї на землях першорядних буде більший, анї-ж вартостний результат такої-ж суми працї на землях другорядних або в промислї обрібковому. Що до промислу обрібкового буває се через те, що продуценти сего промислу міняють результат працї *a* на результат такої самої скількости працї рільничої на землях другорядних тільки.

Як що властитель землї буде сам вести продукти на землях першорядних, то через факт свого володїння отримає він в вартостнім результатї своєї працї вартість відповідну її скількости, плюс наддача рівна вартости тої скількости продуктів землї першорядної, якою вона переважує врожайність землї другорядної. Ся наддача і єсть те, що зветь ся рентою. Властитель-продуцент на землях другорядних отримує в результатї своєї працї вартість відповідну її сумі без усякої наддачи; отже нема єму звідки отримувати ренти. Як що земля першорядна буде віддана в державу, то та наддача, яка складає земельну ренту, виступить відрубно. Державець заплатить властителеви чи то частиною земельних продуктів, чи грошима вартість, рівну вартости вказаного наддаткового продукту. Само по собі при такому віддїленню рента виступає в виразнїйшій формі, але істота речи не зміняєть ся від сего.

Праця на землях другорядних, даючи такий самий вартостний результат, як і праця в інших вітках продукциї — не дає нїякої наддачи властителеви, не приносить єму ренти; отже землї другорядні не можуть бути в сему складї речий віддані в державу за яку-небудь плату. З земельною рентою зливають ся в практичному життю зиськи від капіталів, які вкладені в будівлї, в земельні мелїорациї і т. д. і через те найгірші землї можуть бути арендовані за плату, але в теориї, так як і в добрій приватній бухгальтериї, зиськи з капіталу, вкладеного в земельну власність, можна і треба відрізняти від земельної ренти.

Як що натиск потребовання рільничих продуктів вимагає оброблювання земель третьорядних, то вартість земельних продуктів реґулюєть ся скількостю працї, потрібної для виробу їх на сих третьорядних землях. Тодї властитель продуцент на першорядних землях отримає вартостний результат відповідний сумі єго працї, плюс таку вартостну наддачу, яка рівняти меть ся вартости переваги єго продуктів над продуктами такої-ж працї на землях третьорядних. Властитель земель другорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго працї, плюс таку наддачу, яка рівняти меть ся вартости переваги єго продуктів над продуктами такої-ж суми працї на землях третьорядних. Властитель земель третьорядних отримає вартостний результат, відповідний сумі єго працї без усякої наддачи. Височина сих наддач і буде обмежовувати височину земельної ренти на землях перво- і другорядних і буде основою державної плати, як що сї землї будуть віддані в державу. Другорядні землї, що перше не давали ренти, приносити муть її тепер; рента першорядних земель збільшить ся; не приносити муть тепер ренти тільки третьорядні землї і т. д.; при кожнім новім розширенню териториї культури, як що з ним іде перехід до земель менше врожайних, рента по-

являєть ся на передпосьлїдних сортах землї і піднимаєть ся на всїх вищих після міри різноти результатів даної скількости працї на них і на землях найгірших поміж культурними, при чому сї найгірші землї не приносять земельної ренти.

Треба одначе тут додати, що може бути і буває такий склад речий, при якому всї сорти землї, а між ними і найгірша, приносять ренту в тїснім значінню сего слова. Буває се тоді, коли зростаюче потребованнє продуктів рільничих вдовольняєть ся не тільки розширеннєм териториї культури, але й більшою інтензивізациєю її. Ми знаємо вже, що після якогось даного пункту додаткова праця на однїй і тїй самій землї дає додаток продуктів менший, анї-ж пропорциональний сеї додаткової працї. Додаткова ся праця може функционувати тільки тодї, коли вартість продуктів стоїть на такій височинї, що оплачує сю додаткову працю так само, як працю в інших вітках продукциї. Але в такім разї попередня, видатнїйша праця рільнича приносить вартостний результат більший, анї-ж ся праця додаткова і анї-ж праця в інших вітках продукциї. Різнота між вартостним результатом додаткової і менше видатної працї на найгірших землях і вартостним результатом остальної працї рільничої — буде підставою рентовання видатнїйших покладів працї на різних сортах землї, а між ними і на найгіршій. Ровень нерентуючої працї рільничої обмежовуєть ся найменшою вартостною видатностю додаткової працї, а перевижка видатности працї на різних сортах землї над сею ровеню — обмежує ренту, яку приносити муть різнї сорти землї.

Згадати ще тут треба, що одна з причин, що піднимає або обнижає вартість якого продукту в данім місцї єсть і те: чи багато, чи мало треба докласти працї для того, щоб сей продукт приставити на місце єго потребовання. Під впливом сеї причини вартостний результат даної скількости працї вимірюєть ся не тільки скількостю продукту, але і єго більшою або меншою відлеглостю від торгу. Побіч більшої або меншої врожайности ся більша або менша відлеглість від торгів буде теж причиною приношення більшої або меншої ренти даним шматком землї.

Так представляєть ся в загальних рисах теория земельної ренти, вироблена до сего часу наукою; дальші студиї можуть доповнити деталї, вияснити їх відносне значіннє для загалу економічного життя, але головну підставу сих дальших студиїв треба вважати за дану.

Вважаючи на сї добутки теориї, практичне питаннє про те: чи і на скільки спільність норм правних для земельної власности і для власности продуктів працї людської відповідає внутрішним властивостям сих різних родів власности, треба вважати за сціле.

Я сказав вже вище, що всї шанси рільничих продуцентів, які знимають ся понад ровень загальних шанс продукциї, виражають ся в земельній рентї властителїв і що під анальоґічні права підпадають всї інші віддїли продукциї добуткової.

Властивости ренти, яка впадає на користь відрубних земельних властителїв, творять у суспільности відрубну клясу властителїв, яка відріжняєть ся від усїх інших властителїв даної суспільности і справдї:

Загальний склад речий прямує, як вже нераз казано і як подрібнїйше побачимо при переглядї появ дїйстности, до обниження стопи зиськів капіталу для властителїв земельних — і до зросту ренти.

Зростаннє доходу, що виходить з володїння обробленими продуктами, може отриматись не інакше — caeteris paribus — як збільшеним вкладом продуктів у капітал; для земельних властителїв рента зростає без всякого висилку чи привациї з їх сторони, як незалежний від їх чинности результат зросту потребовання рільничих продуктів і самого факту володїння землею. Вони, як каже А. Сміт, позичаючи де інде енерґічний вираз, жнуть, де не сїяли.

Замінова вартість усякої власности, виражаної в продуктах людської працї, прямує, під впливом поступів технїки, до обниження; вартість земельної власности, не дивлячись на сї поступи, прямує загалом до зросту і через зріст ренти, яку достачає даний шматок землї і через обниженнє стопи процентової. Виходить се так: вартість земельної власности виціновуєть ся на підставі капіталїзациї ренти. Чим нижча стопа процентова, тим більша буде торгова вартість землї при однаковій височинї ренти; при однаковій стопі процентовій височина сеї вартости буде пропорциональна височинї ренти; при обниженню стопи процентової і при зростї ренти торгова вартість землї зростає під впливом спільного дїйства обох сих чинників.

Одним словом — на властителїв земельних пливуть без усякого висилку з їх сторони користи з тих битових обставин, які суперечать інтересам усеї суспільности, що стоїть поза їх кругом, а достеменне з того, що при зростї продукциї добуткової природа підпомагає в меншій, анїж пропорциональна, мірі, хоча властителї земельні користують разом з усїми з обниження вартости продуктів промислу обрібкового. Вони тільки користують виключно з щедрійшої підпомоги природи в промислї добутковім, там де вона в'являєть ся; для решти суспільности наче-б не істнували врожайнїйші землї, рибнїйші води, кращі пастівнї, багатші поклади мінеральні; сїй рештї суспільности дістають ся їх продукти дорогою заміни в таких умовах, як коли-б істнували тільки найгірші ґрунти, найубожші копальнї, найменше рибні води і т. д.

Таким побитом сучасні звичаєві і правні норми включили у спільні рамці такі роди власности в функционованню, яких єсть значна різнота, часом повний антаґонізм.

Що до самої рільничої продукциї, то вона, оплативши ренту, стає в однакові умови з усіма іншими вітками продукциї, а таким побитом виразно зарисовуєть ся збірник нерівности шанс людської праці в промислі добутковім.

Як що і тут, і в сему відділї економічних відносин схочемо глянути на правдоподобність їх уладження в будуччині, то на підставі даних добутків теориї і загального напрямку суспільно-економічної еволюциї можемо визначити такі головні пункти.

Різнота в функционованню земельної і інших родів власности, що і в нашому часї викликала прямійше втручуваннє суспільне у відносини земельні, анї-ж інші (обовязкові викупи земель селянських і чиншових, обмеженнє лїсового господарства, реґляментация права мінеральної експльоатациї на чужих землях і т. ін.), тягти ме за собою що дальше — більше виразне правне формулованнє різноти відносин земельних і відносин, обпертих на володїнню продуктами праці людської.

Самосьвідома суспільна акция, поклавши собі на меті зрівноваженнє шанс праці людської, користувати меть ся з виразно вказаного теориєю збірника нерівности їх в продукциї добутковій, ренти, і таким робом мати ме обмежований обєкт своєї діяльности, виключаючи нетерпеливість хаотичних аспіраций, дає змогу рахувати ся з вимаганнєм на індемнізацию набутих прав, але разом дає акциї тверду підпору і консеквентність в прямованню до мети. Такою метою в'являєть ся тут суспільне заволодїннє повільне рентою задля того, щоб сей збірник нерівности шанс людської праці зробити засобом зрівноваження їх і щедрійшу підпомогу природи, де і на скільки вона проявляєть ся, розілляти на всій ровени суспільного життя. В таких обставинах тип держави, арендовання, в'являєть ся, як головний тип експльоатациї в промислї добутковім. Продуценти сего промислу, сплативши ренту до рук таких чи інших орґанів суспільного інтересу, приймають участь через них рівномірно з іншими верствами суспільности в результатах щедрійшої підпомоги природи, де і на скільки вони істнують, самі-ж стають до праці при рівних шансах на всій лінії промислу добуткового і людської продукциї загалом. Блискучий стан аґрикультури в анґлїйських фермерських господарствах вказує, що ся форма не суперечить розвиткови рільничої технїки, аби тільки речинці державні відповідали потребам тої культури, яку в даному господарстві мають на прикметї. Таке обставленнє рівности шанс праці в сему відділї продукциї виключає і тут потребу і метозгідність прямо-

вання до анігіляциї індивідуальної ініциятиви. Про загальне її значіннє говорилось вже в попередньому відділї; тут годить ся хиба додати, що технїчні обставини рільництва дають їй тут ще виразнїйшу вагу, частїйше викликаючи її діяльність. Се через те, що при великій комлїкациї чинників рільничої продукциї, при великій їх розмаїтости, тип продукциї рільничої не дає ся підвести під так непорушні зразки, які мають силу в фабричній продукциї.

Далї — добута теориєю ренти виразна льокалїзация нерівности шанс людської працї в промислї добутковім відбирає принципіяльне (з становища зсолїдаризованих інтересів суспільности) значіннє питанням про форми і розміри експльоатациї рільничої. Вглядаюча в будуччину суспільности людська мисль не потребує ставити питання про бути або не бути при кожній частковій або місцевій студиї над відповідною силою тих або інших форм експльоатациї землї. Різнородність специяльних обєктів продукциї і місцевих умов дає натуральну перевагу раз одному, другий раз іншому типови господарования, але умови рівноваги шанс працї людської лежать не в виключному панованню одностійного типу господарования.

Сими загальними указками і закінчу сї уваги. Постеріганнє факту, що всї відрубні моменти суспільного (як і всякого иншого) життя в'являють ся як етапи еволюциї, веде до вгадування будуччини, але в сему вгадуванню не годить ся надто входити в подробицї: живе життє виробляє що дня нові форми істновання; вгадуваннє будуччини не може сягати дальше, як до постерігання загального напряму і головних рисів суспільної еволюциї.

Попереднїм переглядом загальних тенденций репартицийних появ, звязаних з земельною власностю і рентою, закінчу сї прелїмінариї їх роздивлювання; детальнїйший перегляд фактів дійстности вкаже нам, яку відносну силу в загальному складї суспільного життя мають зазначені тенденциї сих появ.

V.

Людність.

Говорячи про умови розкладу багацтва, не можна поминути того фактора відносних появ, який лежить в лїчбовому складї і рухови людности.

Склалось воно так через різні причини, про які нема потреби довго тут розказувати, що економічні школи, які більше нахиляють ся до ре-

форми економічного життя в напрямі більшого розкладу рівноваги, іґнорують звичайно значіннє сего чинника, або й вважають, що вказуваннє на сю вагу єсть тільки полємічний спосіб, що відвертає увагу від справжних причин труднот економічного життя.

Може бути, що односторонне використовуваннє значіння сего чинника з супротилежного боку викликало таку реакцию, про теж певна річ, що не на користь науки йде такий спосіб роздивлювання появ, в якому перші враження партийної суперечки переважують над студийованнєм істоти появ.

Згадано ще тут, що популяризациї яснійшого погляду на дане питаннє багато суперечить думка, неначе-б то наука, користуючи з основної мисли Мальтуса, мусить приймати її як зовсім закінчену, що не підпадає під ніякі додатки і модифікациї, відповідні сучасному станови побору фактичного материялу і наукової методи. Діло стає ще труднійщим через ходячі серед ширшої публіки афоризми, які неначе-б то формулують основи поглядів Мальтуса.

Питаннє, про яке тут мова, має дві сторони: одна та, що б виясиити, який вплив на загальний добробут і розклад появи має такий або інший рух людности; друга — та, щоб вирозуміти, від чого залежить такий або інший рух людности в різних краях і в різному часї.

Різнота буває тут дуже значна; в одному і тому-ж самому краю темп руху людности дуже значно різнить ся при зміні обставин суспільного життя (напр. у Франциї підчас великої революциї і пізнїйше); одна і та сама порода людий розмножаєть ся не однаково швидко по різних краях (напр. Европейцї дома і в північній Америцї); між провінциями досить однородними по национальности і близькими по ґеоґрафічній ширині буває значна різнота в руху людности (напр. старопруські німецькі провінциї східні з одного боку, Вестфалія і приренська провінция — з другої); люди одної породи і в одному краю розмножають ся неоднаково міцно в звязку з різними обставинами (напр. давні кольоністи Европейцї по деяких американських сполучених державах і недавні іміґранти); буває знов, що зовсім неподібні суспільні обставини ідуть паралєльно з подібним темпом руху людности (напр. Ірляндия в першій третинї XIX. в. і північно-американські сполучені держави і т. д.).

Буває тут стільки відмін, такі різнородні причини складають ся на сей або інший темп руху людности, що питання не можна інакше розглядати, як на підставі яка мога багатого набору фактичних даних. Отже при перегляді появ дійстности в другій части сеї студиї дбати му, щоб, скільки спроможно, зібрати відносні фактичні дані, щоб на них об-

перти виводи в сему важному питанню. Тут обмежусь тільки зазначеннєм великої суспільної ваги сего боку питання.

Видно се з того значіння, яке має для загального добробуту і розклад багацтва, такий або інший рух людности, склад її після літ мешканців і її гущина. Про сей бік питання можна і годить ся тут вже сказати кілька слів.

Найголовнійший тут чинник, від якого залежать і інші згадані тут сторони появи — се сам лічбовий рух людности.

Вплив такого або іншого руху людности різнить ся що до своєї сили і форми залежно від того: чи маємо на прикметі продукти, які можуть виробляти ся, як кажуть, в практично необмежній скількости, чи продукти промислу добуткового.

Гляньмо перше на значіннє даного чинника в відносинах до продуктів промислу обрібкового. Щоб облегчити студию, ізолюймо попереду появу, а достеменне не забігаймо в бік се-б то відкладім на дальше роздивлюваннє впливу, який має певна гущина людности на спірність праці, а також допустімо, що в роздивлюваному часї продукцийна технїка єсть постійна. Далї — гляньмо на річ незалежно від істнования таких або інших норм розкладу; отже допустїмо тимчасом, що всї продукти промислу обрібкового розділяють ся порівно між усіми членами суспільности. Таким способом зможемо зрозуміти появу, незалежно від тих або інших, змінних в часї, норм розкладу се-б то зрозуміти її бутову істоту.

В промислї обрібковому однаковий висилок працї дає — caeteris paribus — однаковий вартостний і вжитковий результат; отже сума продуктів стоїть в простих відносинах до лїчби продуцентів і через те на перший погляд може здавати ся, що в відносинах до продуктів промислу обрібкового такий або інший рух людности не має нїякого значіння. Так одначе не єсть. Споживати можна тільки ті продукти, що в ж е істнують, а не ті, які щ е б у д у т ь вироблені. Підчас тривання кожного відрубного обороту продукцийного суспільність споживає продукти попереднього обороту, виробляючи одночасно продукти, які служити муть для будучого споживання підчас наступного продукцийного обороту.

Результат даного продукцийного обороту приходить ся розділити: а) при постійній лїчбі людности на таку саму лїчбу членів суспільности, яка була підчас тривання сего обороту, б) при зростаючій лїчбі людности на більшу лїчбу членів суспільности, анї-ж їх було підчас тривання сего обороту, в) при меншаючій лїчбі людности на меншу лїчбу членів суспільности, анї-ж їх було підчас тривання сего обороту. Як що в першому разї на долю кожного дістанеть ся p вартостий, то в другому —

менше анї-ж p, в третьому більше, анї-ж p, в відворотних відносинах до зросту чи поменшення лїчби людности.

Так стоїть питаннє у всїй своїй простотї, не зміняють єго істоти деякі компліканиї дийстного житя, які на перший погляд затемняють єго.

Гляньмо на них.

В кожній суспільности єсть споживцї-продуценти і споживцї-непродуценти (дїти, малолїтки, старі, нездатні до працї); кадри продуцентів підновляють ся помалу прибутком з молодших катеґорий людности і з іншого боку часть продуцентів через старість і т. ін. переходить в непродуценти.

Коли лїчба людности стояти ме на однїй мірі, caeteris paribus — скільки продуцентів відбуває через перехід в непродуценти, стільки їх і прибуває з молодших катеґорий людности; коли лїчба людности зростає, прибуток продуцентів з молодшої катеґориї людности переважує їх відбуток через смерть або перехід в непродуценти.

Таким побитом, як що допустимо два краї з зовсїм однаковою продукциєю (виключно обрібковою для даного разу) і однаковою лїчбою людности в данім моментї, з тою тільки відміною, що в першім краю лїчба людности буде стояти на однїй мірі в другому, починаючи з даної хвилї, — зростати, то в першому продукцийному обороті після сеї хвилї в краю, де людність зростає, виробить ся більше продуктів, анї-ж в краю з людностю постійною.

Але яка середня дивіденда продуктів упаде на відрубних мешканцїв сих країв підчас тривання поступаючого продукцийного обороту се-б то того, в якому вони споживати муть сї продукти?

Гляньмо перше на самих споживцїв-продуцентів, а потім і на споживцїв-непродуцентів. В краю з постійною людностю, яка була лїчба продуцентів в початку першого обороту, така була і до кінця єго, така осталась і підчас наступаючого обороту. В сїй (продукцийній) катеґориї людности не прибуло продуцентів, не прибуло і споживцїв; дана лїчба продуцентів працювала підчас всього першого обороту продукцийного від початку до кінця; така сама лїчба продукцийної людности споживати ме результати сего обороту підчас тривання другого.

В краю з зростаючою людностю підчас тривання першого обороту лїчба продуцентів буде повагом прибувати: в початку обороту було їх менше, далї вони прибували, під конець стало найбільше. Так само буде і в другому поступаючому обороті.

На результат першого обороту склалась праця тих, що і працювали від єго початку до кінця, далї тих, що з початку не працювали,

а потім прибували повагом в кадри продуцентів. Отже результат сей буде менший, анї-ж той, що вийшов би, коли-б вся лїчба продуцентів до кінця обороту працювала від єго початку. Проте-ж підчас тривання наступаючого оборотупродукцийного в лїчбі споживців-продуцентів єсть однаково і ті, що працювали від початку до кінця першого обороту, і ті, що працювали тільки ту або іншу часть тривання сего обороту. Вже через те-саме дивіденда в катеґориї споживців-продуцентів в краю з зростаючого людностю буде менша, анї-ж в краю з людностю постійною. Але тут не кінець, підчас тривання наступаючого обороту продукцийного прибувати муть знов продуценти, а споживати можуть вони тільки результат попереднього обороту. Та вже лїчба продуцентів, що прибуває підчас тривання другого обороту, зовсїм не працювала в першому, котрого результат одначе споживає. Се ще більше, як видно, обнизить дивіденду споживання серед споживців-продуцентів в краю з зростаючою людностю в зрівнанню з споживаннєм сеї-ж катеґориї людности в краю, де вона постійна.

На скільки процентів достеменно? Коли-б вся сума споживців-продуцентів, що в краю з зростаючою людностю прибуває в часї тривання даного обороту продукцийного, прибувала одноразно в кінцї сего обороту і в початку другого, то дивіденда, припадаюча на кожного споживця-продуцента в сему краю, була би на стільки процентів низча від дивіденди, що припадає на споживцю-продуцента в краю з постійною людностю, на скільки процентів зросла лїчба споживців-продуцентів за час тривання одного обороту. Але-ж сї споживцї-продуценти прибувають не одноразно, а повагом за ввесь час тривання даного продукцийного обороту по мірі того, як недолїтки переходять у лїта продукцийні (а родили ся-ж вони — як відомо — не всї одного дня), чи змінить же се і на скільки істоту речи?

Той факт, що споживцї-продуценти, якими наповнялись кадри продуцентів підчас тривання першого продукцийного обороту, приймали часткову участь в продукциї сего обороту, збільшує результат єго в зрівнанню з тим, який би він вийшов при гіпотезї одноразового їх прибування в самім кінцї обороту продукцийного. Як що підчас тривання наступаючого, другого продукцийного обороту не прибуло би зовсїм людности сеї катеґориї (споживцї-продуценти), то припадаюча на них дивіденда була би вища від зазначеної попереду на таку часть, яку часть загалу працї, вкладеної в перший продукцийний оборот, складає праця тих продуцентів, що повагом прибували підчас тривання першого обороту.

Але-ж підчас тривання другого продукцийного обороту прибуває знов людність сеї катеґориї майже в такій самій лічбі і таких самих відступах часу, як прибувала ся катеґория людности підчас тривання першого обороту продукцийного. Ся вже людність зовсїм не приймала участи в продукциї першого обороту, хоч в споживанню своїм мусить обмежити ся результатами сего обороту. Таким побитом се прибуваннє людности даної катеґориї підчас тривання другого обороту продукцийного знївечить зовсїм той плюс, який припадав би на дивіденду споживців-продуцентів через часткову участь нових продуцентів в працї першого обороту. Попередня формула, що на дивіденду споживців-продуцентів в краю з зростаючою людностю, в зрівнанню з краєм з людностю постійною, припаде менше на стільки процентів, на скільки процентів зросте людність підчас тривання одного обороту продукцийного, останеть ся в своїй силї.

Навіть треба-б її усилити через те, що при однаковій стопі зросту підчас другого продукцийного обороту прибуде людности більше, анї-ж підчас першого: бо сама сума людности зросла під конець першого продукцийного обороту.

Що сї самі основи розумовання приведуть до відворотних виводів при гіпотезї людности меншаючої — легко зрозуміти. Отже не будемо тут і гаятись.

Досї ми мали на прикметї тільки тих споживців, що приймають участь в продукциї, але-ж єсть у кожнїй суспільности, як вже казано, і споживцї-непродуценти. Чи змінить же їх присутність пепереднїй вивід і як що змінить, то як?

Як що ми допустимо, що і в краю з людностю постійною і в краю з людностю зростаючою лічбові відносини продуцентів і непродуцентів будуть однакові, то, розумієть ся, попереднїй вивід не змінить ся. Бажаючи студиювати вплив самого зросту людности ізольовано, ми-б могли сим і обмежитись. Годить ся одначе тут сказати кілька слів про те: в якому напрямі сильнїйший зріст людности впливає на лічбові відносини продуцентів і непродуцентів.

Всї вікові катеґориї людности (Altersklassen) поповняють ся поволи новорожденими з різних років, але смерть забирає, як відомо, часть людий всякого віку на всїм протязї життя людського. Не всї новорожденні даного року доживають ввесь рік, не всї однолїтки доживають до кінця другого року і т. д. Через те в краях з постійною, чи з зростаючою людностю однолїтків єсть більше, анї-ж людий в усїх інших відрубних роках життя, двулїтків більше, анї-ж людий в усїх інших роках життя, окрім однолїтків, і т. д. Ґрафічно можна-б виобразити склад люд-

ности після віку пірамідою, що сильно звужуєть ся до верха. Непродукцийна людність лежить на обох краях піраміди: на споді і зверху. Перших 15 до 20 літ і останнїх коло 15—20 літ (після 50, 60 літ) можна загалом уважати за вік непродукцийний. Розумієть ся, що в першім з сих відділів буде далеко більше людности, анї-ж в другім. Отже лїчбові відносини людности продукцийної і непродукцийної головно залежать від того, яка відносна лїчба буде тої людности, що ще не продукує, се-б то дїтий і недолїтків. Сильнїйший зріст людности виражаєть ся -- caeteris paribus — більшою лїчбою породів; отже зріст людности в зрівнанню з її постійностю сприяє більшій відносній участи непродуцентів в загальному складї людности. Перегляд відносних статистичних даних потвержує сей апріорний вивід.

Кольб в своїм „Handbuch der vergleichenden Statistik" цитує Wappäus-а про склад людности після віку, не вказуючи на останку літ списів, людности, до яких відносять дані лїчби. Wappäus-а не маю на сей раз під рукою, але так як єго „allgemeine Bevölkerungsstatistik" вийшла в 1859 р., то загалом сї дані можна розглядати, як оперті на списах людности, зроблених коло половини XIX. століття, а посередно як на результат руху людности в першій половинї сего-ж віку.

На підставі даних, дотикаючих лїчби людности, приведених в цитованій працї Кольба середнїй річний приріст людности в процентах був ось який в різних краях — розкладаючи їх від minimum до maximum середнього річного приросту.

1) Франция	від	1801	до	1851	р.	0,53%
2) Бельґія	„	1831	„	1856	„	0,72%
3) Нідерлянди	„	1829	„	1849	„	0,78%
4) Швеция	„	1800	„	1850	„	0,79%
5) Ірляндия	„	1800	„	1841	„	1,12%
	„	1841	„	1851	„	1,96%
	„	1800	„	1851	„	0,45%
6) Норвеґія	„	1815	„	1855	„	1,31%
7) Великобританія	„	1800	„	1851	„	1,37%
8) Північно-Американські сполуч. держави	„	1800	„	1851	„	3,00%

В сих же краях на 10.000 людности припадало.

в літах	1. Франция	2. Бельґія	3. Нідерл.	4. Швеция	5. Ірляндия	6. Норв.	7. В. Брит.	8. Спол. Держ.
0—15	2731	3233	3338	3287	3825	3493	3546	4095
15—20	881	899	928	977	1084	855	988	1098
20—50	4356	4193	4149	4122	3796	3974	4042	3906
50—60	1017	780	815	832	648	781	690	490
більше 60	1015	895	750	782	667	897	734	420

Я виробив сю таблицю на підставі даних Wappäus-a, розділяючи людність на такі вікові відділи, які потрібні нам тут для студиї поставленого питання. Людність до 15 літ треба вважати як безуслівно непродукцийну; людність старшу від 60 літ як переважно непродукцийну; між 15 і 20 роками людність вже приймає якусь участь в продукциї; участь ся трохи слабне між 50 і 60 роками; головна продукцийна сила людности держить ся між 20 і 59 роками.

Опріч чинника, який тут маємо на увазї се-б то більшого або меньшого відносного зросту людности на даний її склад після віку впливають також інші природні (як раса, підсонє) і суспільні (як заможність, еміґрация і іміґрация) причини. Причини сї (як раса, підсонє, заможність) можуть викликати більшу або меншу резистенцию життя в дитячих і молодих літах, сприяти більшій або меншій довговічности; еміґрация, обіймаючи головно людність, що хоче і може шукати нових обставин життя — ослабляє участь продукцийної людности в загальному її складї; іміґрация — на відворот.

Отже вважаючи на зазначену комплїкацию чинників, треба признати, що погляд на приведену тут таблицю вказує на той переважний вплив на участь людности продукцийної непродукцийної в загальному її складї, який має такий або інший приріст людности і достеменно в такому напрямі, що повільнїйший зріст людности сприяє сильнїйшій відносній участи людности продукцийної в загальному її складі, швидший — на відворот.

Як що за продукцийну людність вважати мем всю людність від 20 до 60 літ, то в згаданих краях на 10.000 людности припаде людности продукцийної — розкладаючи їх від maximum до minimum.

4) Франция	5373	5) Норвеґія	4755
2) Бельґія	4973	6) В. Британїя	4732
3) Нідерлянди	4964	7) Ірляндия	4444
4) Швеция	4954	8) П. Ам. Сп. Дер.	4396

Порядок сей вийде зовсім такий самий, як порядок приросту, але не від maximum до minimum приросту, а від minimum єго до

maximum. Виняток відносить ся тільки до Ірляндиї, що в таблиці зросту людности від minimum до maximum займає 5-е місце, а в сій таблиці 7-е. Виняток се зовсїм зрозумілий: приріст людности в Ірландиї від 1801 до 1831 річний середнїй був коло 1, 4%, але між 1831 і 1841 роком почала ся сильна еміґрация, що звела річний приріст людности майже до 0,5%[1]), а всилившись ще більше між 1841 і 1851 р. викликала поменшеннє людности (річно-середньо на 1,96%). Значить на ослабленнє відносної участи продукцийної людности в загальному складї людности ірляндської впливали: і сильнїйші відносини породів, анї-ж видно з даної цифри і еміґрация, що видалила з краю переважно людність в лїтах продукцийних.

Теж саме майже з малими перестановками зазначеного порядку найдемо і тоді, як звернемо увагу на головну масу продукцийної людности в лїтах від 20 до 50, або й як обнимем в сю рубрику всю людність від 15 до 60 лїт.

Ось як укладають ся згадані краї в порядку від maximum до minimum після сих критериїв.

На 10.000 людности припадає:

в лїтах від 20 до 50 лїт		від 15 до 60 лїт	
1) Франция	4356	1) Франция	6254
2) Бельґія	4193	2) Швеция	5931
3) Нідерлянди	4149	3) Нідерлянди	5892
4) Швеция	4122	4) Бельґія	5872
5) В. Британія	4042	5) В. Британія	5720
6) Норвеґія	3974	6) Норвеґія	5610
7) Спол. Держ.	3906	7) Ірляндия	5528
8) Ірляндия	3796	8) Спол. Держ.	5425

Таким побитом ми бачимо, що Франция, займаючи перше місце що до участи продукцийної людности в загальному складї її людности, остаєть ся на сему місцї чи тоді, як глянемо на людність від 20 до 60 лїт, чи від 20 до 50 лїт, чи від 15 до 60 лїт. Далї, що чотири перші місця займають після сих всїх критериїв ті 4 держави, в яких річний приріст людности менший від 1%, чотири останнї — держави в яких він більший від 1%. Малї перестановки порядку в сих двох ґрупах поосібно взятих об'ясняють або всїм відомими впливами еміґрациї з Ірляндиї і іміґрациї у Північно-американські сполучені держави, або іншими

[1]) Kolb. Handb. d. vergl. Statistik

причинами другорядовими, що до розкладу смертности на різні катеґорії після віку. Не входячи тут в дальшу аналізу сих другорядових впливів — обмежуюсь констатованнєм того, що переважний вплив на склад людности після віку має приріст людности в тому достеменно напрямку, що сильнїйший зріст людности сприяє слабшій участи в її складі людности продукцийної, на відворот: слабший зріст людности сильнїйшій участи в її складі продукцийної людности.

Таким побитом попереду зазначені неґативні впливи зросту людности на дивіденду споживців не тільки не слабнуть тодї, коли візьмемо на увагу і споживців-непродуцентів, але й всилюють ся.

Се все ми говорили при гіпотезї рівного подїлу продуктів між всіми мешканцями краю; як же складуть ся відносні появи при істнованню сучасних репартицийних норм?

При істнованню сих норм робітники не отримують для свого споживання всеї суми готових продуктів, а тільки ту їх часть, яка йде на змінний капітал.

Як що з одного обороту у другий капітал змінний буде складати таку саму пропорциональну часть загалу продуктів, то вплив зростання лічби людности на добробуток робітничий можна виразити попередньою формулою, прикладаючи тільки її до даних репартицийних норм і достеменне так: плата робітнича в краю з зростаючою людностю в порівнанню з краєм з людностю постійною буде — caeteris paribus — на стільки процентів менша, на стільки процентів зростає людність в протязї одного продукцийного обороту.

Значить уся вага питання лежить в тому: чи загальні обставини, звязані з приростом людности (а релятивно з сильнїйшим приростом людности) сприяють капіталїзованню більше анї-ж пропорциональному до зросту загальної суми продуктів і до якої міри треба-б зрости сему більше анї-ж пропорциональному капіталїзованню для того, щоб знївечити зазначені неґативні насьлїдки зросту людности на заробітки робітників.

З загальної суми готових продуктів — як вже казано — може відкладатись більша або менша частина на змінний капітал, залежно від загальних обставин суспільного життя і психічних моторів економічної дїяльности; через те питаннє тут комплїкуєть ся і не можна вже єго змістити в такій простій аритметичній формулї, як попереднє.

Та або інша височина зисків капіталу, а релятивно відкладаннє тої або іншої части готових продуктів на капітал, не єсть який параґраф октройованої конституциї, а продукт живого життя, боротьби антаґоністичних інтересів і різних стимулів економічної дїяльности. Отже для того, щоб вирозуміти загальний напрями відносних появ під впливом

зросту людности, треба проаналізувати вплив сего зросту на головні чинники, від яких залежить відкладаннє тої або іншої части загальної суми продуктів на змінний капітал.

В своєму місці я говорив про пункт рівноваги зисків капіталу і заробітків праці, відповідний тому або іншому станови загального розвитку суспільности і вказував на загальні умови, що сприяють або суперечать тому, щоб відносини капіталу і праці дійшли до того пункту рівноваги, який в'являєть ся як добуте розвитком і боротьбою інтересів minimum зисків капіталу, відповідно загальному станови даної суспільности.

Гляньмо-ж тепер докладнійше, на скільки сприяє або суперечить зріст людности тому, щоб зиски капіталу, дійшли до того minimum. Подивімось на річ перше з становища відносин капіталу і праці, далї виключно з становища інтересів капіталїстів.

Щоб мати міру для порівнання, візьмім на увагу з одної сторони край з постійною, з другої з зростаючою людностю. Капіталїсти, не дивлячись на загальну солїдарність їх інтересів, як що будемо їх ставити супроти інтересів робітничих, мають проте свої особливі інтереси кожний і з сего виходить остра нераз конкуренция між ними. Як що відрубні капіталїсти хотять збільшити розміри своєї продукциї, то не можуть сего інакше зробити, як збільшуючи капітал, а в першім початку сего розширення (безпосередно або посередно) не іншу єго часть, як змінний капітал. Отже збільшуючи змінний капітал в краю з постійною людностю, мусять вони ввійти в конкуренцию за робітників з іншими капіталїстами, бо збільшений капітал змінний покликає ту саму що й перше лїчбу робітників. Такий стан речи сприяє, очевидячки, тому, щоб стопа зисків капіталу обнижувалась і прямувала до minimum, відповідного даним загальним обставинам суспільности.

Збільшеннє капіталу змінного в краю з зростаючою людностю, зустрічаєть ся з прибутком сеї людности і значить, до якоїсь границї (тим дальшої, чим сильнїйший зріст людности) не викликає конкуренциї за робітника, а таким способом зріст людности суперечить в більшій або меншій мірі тому, щоб зиски капіталу доходили до загального minimum.

Далї — зазначений пункт рівноваги зисків капіталу і заробітків працї виробляєть ся не тільки односторонною дїяльностю капіталїстів, але й життєвими фактами, якими відкликають ся робітники на дану в якому небудь відрубному моментї височину стопи зисків. Відносини капіталу і працї — як вже казано — єсть в дїйности відносини заміни

готових продуктів на будучі продукти, потенцияльно зложені з робітничої здатности до праці.

Як що зиськ, яким обкладена ся заміна на користь готових продуктів, здаєть ся робітникам більшим, анї-ж належний, то сей їх погляд заважить в дійстному життю тоді тільки, як що вони або збільшать надачу готових продуктів, кинувшись самі до капіталїзовання, або зменшать надачу продуктів будуччини, зложених потенцияльно в їх здатности до праці се-б то зменшать надачу праці, або одно і друге разом.

Першого з сих способів обниження стопи зиськів не дотичить безпосередно зріст людности, хоч, як зараз побачимо, содержує в собі указки і на більшу або меншу правдоподібність сего звороту економічного життя.

Що до другого, то зріст людности і єсть безпосередня надача праці, надача будучих продуктів, зложених потенцияльно в робітничій здатности до праці. Отже як що на дану височину зиськів, якими обложена заміна готових продуктів на продукти будучої праці робітники відповідають зростом людности се-б то зростом надачі продуктів будучої праці, то життєві факти складають ся так, як би робітники були вдоволені даною височиною зиськів. Посередно се й робить мало правдоподібним і те, що б вони звернулись до капіталїзовання.

Отже й тут бачимо в зрості людности чинник, що суперечить обниженню стопи зиськів капіталу і приближенню їх до можливого для даної суспільности minimum.

Се мінімум не єсть якась природжена ідея; вона виробляєть ся серед дійстного життя, самі заінтересовані сторони не вміють єго апріорно обмежувати і біжуча стопа зиськів приближаєть ся до можливих її границь тоді тільки, коли загальні обставини сему сприяють. Звичайно всяку біжучу стопу зиськів вважають за таке minimum, одначе в'являють ся часом в суспільному життю обставини, при котрих видно, що біжуча стопа зиськів, дарма що тривала вона довший час, була все таки вища від можливої при данім розвитку суспільности меншої височини. Таке ми бачимо усякий раз, коли побільшують ся заробітки праці як напр. в XV. віці або в перших ⅔ XVIII. віку в Анґлії, коли ряд врожайних літ побіч зросту продукцийної технїки дозволив робітникам твердійше торгуватись за заробітну плату[1]).

Отже зазначені тут обставини що до відносин капіталу і праці, який складаєть ся під впливом зросту людности, не сприяють тому на-

---

[1]) Подрібнїйше про се буде розказано в 2-ій части сеї праці.

тискови суспільних появ, при якому біжуча стопа зиськів доходить до своєї можливої мінїмальної границї. Caeteris paribus — ся біжуча стопа зиськів буде держатись вище в краю з зростаючою людностю, анї-ж в краю з людностю постійною.

До сего-ж виводу прихилимо ся тодї, як глянемо на річ виключно з становища стимулів дїяльности капіталїстів.

Більша біжуча стопа зиськів не єсть ще сама в собі достаточний стимул для капіталїзовання більше анї-ж пропорціонального до зросту загальної вартости готових продуктів, як я намагав ся тут вказати; се тим більше, що в комплїкациї чинників економічної дїяльности капіталїстів лежать перепони до такото поступовання.

Зиськи, які приносить капітал, мають для капіталїсти два значіння: материялу споживання і материялу дальшого капіталїзовання. Допустїмо, що більші зиськи, викликані зростом людности, яка до даного моменту числово була незмінною, будуть стимулювати капіталїзованнє в більшій мірі анї-ж пропорціональній до зросту загальної суми продуктів. В такім разї треба-б, щоб споживаннє капіталїстів ставало менше анї-ж пропорціональним до зросту капіталу і то в тим значнїйшій мірі, чим більший відносний зріст людности в порівнанню до попередньої біжучої стопи зиськів. Тільки при таких умовах зріст висилку капіталїзовання може знївечити неґативні насьлїдки зросту людности на височину заробітків.

Щоб се вирозуміти, треба перш усего взяти відносні появи в лїчбові рамцї.

Допустїмо, що в розгляданому краєви людність була постійна до якогось даного моменту а після почала зростати і рівняймо склад речи в тому краєви перед тим моментом і після него.

При зростї людности з продукцийного обороту в оборот на 1°|₀ людність зростати ме новагом після складаних процентів або після проґресиї ґеометричної з знаменником $1\frac{1}{100}$.

Сума продуктів (маємо тут ще завсїгди на прикметї продукти промислу обрібкового) зростати ме в такій же проґресиї, бо вартість продуктів стисле пропорціональна сумі працї в них вкладаної. Як щоб з обороту в оборот відкладалась однакова пропорціональна часть, то і капітал зростав би з обороту в оборот в такій же проґресиї.

Але так як людність може вживати тільки продуктів попереднього обороту, то дивіденда робітників була би при такому складї речи на стільки процентів низча, анї-ж попередня (підчас числової постійности людности), на скільки процентів приростає людність з обороту в оборот. І відворотно стопа зиськів капіталу була-б на стільки-ж процентів вища.

Для знівечення сего неґативного впливу на заробітки робітників треба-б, щоб зріст капіталу йшов після тої-ж проґресиї, але попереджаючи її завсїгди на оден член, се-б то щоб першому членови проґресиї приросту людности відповідав 2-ий член приросту капіталу; 2-му членови проґресиї приросту людности — 3-ій член приросту капіталу і т. д.

Так як капітал береть ся з готових продуктів, то треба-б з продукциї першого обороту відділити на капітал стільки, скільки-б при пропорциональному (до зросту загальної суми продуктів) виділюванню на капітал упало, виділити з продукциї другого обороту; на капітал другого обороту стільки, скільки-б упало на 3-їй оборот і т. д.; виділюваннє на капітал задля осягнення даного насьлїдку (знївечення неґативних впливів зросту людности на заробітки) мусить бути більше анї-ж пропорциональна до зросту суми готових продуктів після зазначеного тут порядку. Загально кажучи, більші зиськи заохочують до капіталїзовання, але щоб вирозуміти, чи в такій мірі — гляньмо, як такий стан речи, такий поступ капіталїзовання відкликнув ся-б на складї речи капіталїстів.

Як що допустимо, що при постійній людности біжучий зиськ капіталу за оден оборот було 3%, які при сїй постійности йшли на споживаннє капіталїстів, не нарушаючи даної височини зиськів, то при людности зростаючій підчас одного обороту на 1% — треба-б, щоб після першого обороту споживаннє капіталїстів спало з 3% від їх капіталу майже до 3% — 1% = 2%, се-б то щоб спало на стільки майже, скільки вийде після вичитання стопи зиськів, в другому обороті мало що менше і т. д. Споживаннє капіталїстів зрівняло-б ся при даній гіпотезї з попереднїм (тим що було при постійности людности) аж тоді, коли-б людність, а за нею і сума готових продуктів збільшилась в $1^1/_2$ раза.

Через що так?

Для того щоб досягнути даної попередньої норми споживання капіталїстів, треба-б з загалу продуктів першого обороту відкласти 3%, з більшої суми продуктів 2-го обороту вже менше анї-ж 3% і як дійде до того, що ся сума продуктів збільшить ся на стільки, що 2 її проценти будуть рівні попередній нормі споживання, то аж тодї капіталїсти при даній гіпотезї могти муть споживати сю норму.

Як що допустимо стопу зросту людности з обороту в оборот на 1%, а попередню стопу зиськів капіталу 5%, що споживались капіталїстами, то при даній гіпотезї капіталїстам треба-б зменшити споживаннє після першого обороту з 5% загальної суми продуктів майже до 5% — 1% = 4% і споживаннє їх дійшло-б до попередньої норми тоді, коли-б загальна сума продуктів зросла так, щоб 4% того загалу складала таку

суму, яку складає в початку 5% се-б то щоб людність (а посередно і загал продуктів) зросла в відносинах 4 до 5 се-б то в $1\frac{1}{4}$ раза.

При початковій стопі зиськів рівній 5% і зрості людности рівнім 2%, в даній гіпотезї споживаннє капіталїстів зменшилось би до 5% – 2% = 3% після першого обороту і зрівнялось би з попереднїм тодї, коли-б людність зросла в відносинах 3 до 5 се-б то коли-б збільшилось в $1\frac{2}{3}$ раза і. т. д.

Питаннє про обмежуваннє того часу, в якому капіталїсти при гіпотезї такої сили капіталїзовання зійшли-б до попередньої норми споживання, зводить ся до рахунку складних процентів зросту людности. В першім з наших прикладів такий момент упаде між 41-м і 42-м оборотом, в другім між 23-м і 24-м і т. д. В часї всіх сих оборотів капіталїсти, володїючи більшим і до того зростаючим капіталом, мають в даній гіпотезї триматись споживання низчого, анї-ж попереднє, не кажучи вже про те, що і в сему пунктї значно більший капітал дає їм можність споживання тільки рівного попередньому і що на дальше споживаннє їх буде пропорционально до суми капіталу менше, анї-ж попереднє.

Вважаючи на середнї спонукання і причини людської економічної діяльности, такий пробіг появ здаєть ся нам правдоподібним. Допускаючи більшу стимулїзацию капіталїзовання збільшеними зиськами, звязаними з зростом людности, правдоподібнїйшим все таки здаєть ся, що воно не дійде до такої інтензивности, що така або інша часть зросту продуктів викличе розширеннє привичок споживання капіталїстів і задержить, значить, височину зиськів на вищій ровени, анї-ж та, яка виробила ся-б при постійній людности. Се тим правдоподібнїйше, що інші, попереду згадані тут обставини, теж впливають з переважною силою в сему напрямку.

Можна-б іншими аритметичними прикладами підперти сю саму думку, але здаєть ся менї, що сказаного вище доволї для того, щоб встановити, що приріст людности — caeteris paribus — сприяє тому, щоб біжуча стопа зиськів задержалась на вищій ровени в краю з людностю, зростаючою, анї-ж в краю з постійною людностю.

Сї уваги вистачають для того, щоб вияснити загальний вплив лїчбового зросту людности на репартицийні появи, на скільки вони звязані і продукциєю тих обєктів, що виробляють ся, як то кажуть, в практично необмеженій скількости, се-б то з продукциєю промислу обрібкового. Далеко більшу вагу має зріст людности тодї, як візьмемо на увагу виріб так званих сирих продуктів, продуктів промислу добуткового. Значіннє зросту людности в відносинах до репартициї сих продуктів єсть далеко більше і далеко лекше вияснити єго. Проте я задержав ся тут довше

через те: 1) що ся сторона питання ніколи не була, на скільки мені відомо, доволі оброблена, 2) що осьвічуючи тут інакше, ані-ж звичайно принято, теорию зиськів капіталу і заробітків, я вважав за обовязкове для себе — докладнійше розглядати питання, які злучені з сею теориєю.

З того, що ми вже відаємо про продукцию обєктів промислу добуткового — не трудно зрозуміти, в якому напрямі і з якою силою такий або інший рух людности впливає на поділ і вживаннє продуктів сего промислу. Через те не прийдеть ся нам тут багато говорити про сю дуже важну сторону суспільної економії.

Ми вже бачили, що нова наддача продуктів промислу добуткового отримуєть ся в звичайному ході діл наддачею праці більше ані-ж пропорциональною. Отже як збільшуєть ся лїчба людности, то збільшуєть ся і потреба продуктів промислу добуткового, але збільшена пропорционально до зросту людности лїчба продуцентів в сих вітках промислу не збільшить в такій же пропорциї скількости продуктів. Треба збільшити тепер більше ані-ж пропорционально суму праці, яка звернена на промисл добутковий для того, щоб отримати тільки пропорциональну наддачу сирих продуктів.

Само по собі тут допускаємо однаковість технїки продукцийної, бо се чинник сторонний і про єго значіннє була вже мова. Що сила одначе сего чинника в загальному складї життя не перемагає сили чинника, який лежить в обмежности підпомоги сил природи в промислї добутковім — видно з того, що людскість прийшла до оброблювання земель дуже мало врожайних в порівнаннюдо найврожайнїйших земель в районї одного торгу і до експльоатациї далеко менше видатних або далеко менше доступних копалень. Завело її туди не що інше, як доконечна потреба, а потребу сю викликав лїчбовий зріст людности і збільшує її, примушуючи до продукциї обєктів промислу добуткового в умовах, що дальше, то труднїйших скрізь, де тільки істнує се зростаннє людности.

При гіпотезї рівного подїлу всїх продуктів промислу добуткового між членами суспільности — вийде, що праця суспільности стає при зростанню лїчби людности менше спірною в промислї добутковому і через те до подїлу стає пропорционально менша скількість вжиточних продуктів.

Ми вже бачили, що зростаннє людности уменшає середню дивіденду членів суспільности (при гіпотезї рівного подїлу або робітників при істнуючих репартицийних нормах) і тодї, коли розходить ся о вживаннє продуктів промислу обрібкового се-б то продуктів, при вироблюванню яких спірність праці не зміняєть ся, сей вплив руху людности

зостаєть ся в своїй силї і в відносинах до продуктів промислу добуткового, але тут прибуває ще далеко сильнїйший чинник, що лежить в згаданому поменшенню спірности працї.

Так складали ся-б речи при гіпотезї рівного подїлу всїх продуктів між усїма членами суспільности, як же складуть ся вони при істнуючих правних нормах економічного житя?

Не трудно вгадати, що зазначений вплив тут дуже обгострить ся. При гіпотезї рівного подїлу продуктів промислу добуткового між усїма членами суспільности неґативний вплив зростання людности визначив ся в зменшенїй спірности додаткової працї людности зростаючої і через те середня загальна спірність працї даної суспільности обнижалась. Сю середню спірність працї треба-б було вивести на підставі працї, яка функционує в промислї добутковім і в найлучших, і в середнїх, і в найгірших умовах. За тих істнуючих правних норм економічного житя дієть ся інакше.

Ми знаємо, що вартість продуктів промислу добуткового обмежовуєть ся скількостю працї, функционуючої в найгірших з істнуючих умовах, що більше приязні умови продукциї ідуть виключно на користь властителїв земельних в формі ренти — отже для всеї маси суспільности, що стоїть поза межами володїння землею, виходить так, як би при зростї людности обнижалась не тільки спірність останньої додаткової працї, але і спірність функционуючої працї сеї маси в промислї добутковім, починаючи від працї по найлїпших землях, або по найбагатших копальнях. Рента нївелює всї ті відділи працї після норми найменшої її спірности.

Додам ще тут, що гущина людности, яка не має з даного тут становища безпосереднього впливу на добробут людности, на скільки се дотичить продуктів промислу обрібкового — тут має вже вплив великої ваги. Все попереднє розгляданнє так надто виразно визначає єго, що осібно про се нема що говорити.

Як що згадаємо, що велика маса робочої людности споживає переважно продукти, на які відповідно менше вкладаєть ся працї обрібкової, продукти, на виробі яких з переважною силою впливають умови продукциї добуткової, то зрозуміємо, яку вагу має розсьлїджуваннє се для добробуту людових верств. Іґнорованнє єго з сторони тих шкіл, що близче приймають до серця інтереси людові, видасть ся нам тим більше дивним, як що зважимо до того, що такий тип руху людности, який обнижає добробут робочої людности, сприяє інтересам капіталу і земельної власности і закмітимо, що на неґативні єго впливи звернемо перш за все увагу з сторони репрезентантів тої школи, яку вважають за головного оборонцю інтересів капіталу і земельної власности. Після сего зрозумі-

ємо, яку путанину може ввести в науку розсьлїджуваннє появ не після їх істоти, а з становища партийної полєміки. Але вертаймось до свого дїла. Вказавши на неґативні впливи лїчбового зросту і гущини людности — остаєть ся менї вказати і на позитивні впливи сего чинника і помітити в загальних теоретичних рисах межі сих впливів. Се тим потрібнїйше, що часто зустрічаємо з маловаженнєм їх і основаною на нему неґациєю значіння впливів неґативних.

Позитивні впливи на добробут людности вяжуть ся з якоюсь мірою гущини людности; зріст людности, доки вона не дійде до тої міри гущини, може теж мати посередно такий позитивний вплив. Обмежувати в яких небудь абсолютних лїчбах ту міру гущини людности, при якій позитивні її впливи переважують над неґативними — очевидно річ, трудна, але можна вказати на те, яким способом гущина людности впливає позитивно на її добробут, а се і вкаже нам на ті межі, до яких сей позитивний вплив сягає.

Спірність працї значно збільшуєть ся, як відомо, її подїлом на відрубні вітки і дальшим її подїлом у тих відрубних вітках. Отже людність дуже рідка не може достаточно провести в орґанїзациї своєї працї сего подїлу і через те гущина людности до якоїсь міри, збільшуючи спірність працї, сприяє загальному добробуту. Де-ж одначе ся міра?

Приглядаючись до подїлу працї між різні вітки продукциї, ми бачимо, що ся праця розкладаєть ся між ними не рівно; по одних вітках працює більше людий, по других — менше, в залежности від суспільного потребовання різних продуктів.

Далї — специялїзация працї, користна для її спірности, обмежовуєть ся даною продукцийною технїкою. Отже на те, щоб спірність працї, котра виходить з сего джерела важила з усею своєю силою — треба, щоб в районї даного ринку було досить людий на те, щоб розкласти працю на відрубні вітки в такій пропорциї, в якій потребує суспільність продукти сих відрубних віток і щоб скількість людий, занятих в них, була достаточна для того, щоб привести в них ту специялїзацию, якої вимагає дана технїка. Числову ґрупу людий, що вдовольняє сї потреби, можна-б назвати суспільно-орґанїзованою одиницею продукцийною. В звичайнім складї суспільности значна скількість таких суспільно-орґанїзованих одиниць продукцийних істнує побіч себе в районї одного ринку. Як що тільки приріст людности іде не на орґанїзацию одної такої суспільно-орґанїзованої одиницї продукцийної, а на складаннє побіч неї нових або на відповідне зміцненнє даної — то се буде ознака, що всї позитивні впливи гущини людности, які вяжуть ся з збільшеною спірностю працї через її специялїзацию, вже осягнені

і з дальшим зростаннєм людности вяжуть ся всї вище вказані неґативні єго впливи з становища економічного.

Правда, єсть деякі прояви діяльности людської, що при однаковім майже висилку служать більшій або меншій скількости людности (от напр. діяльність ученого), єсть такі, котрих відносини до малої скількости людности не заповнять робочого часу їх репрезентанта (напр. діяльність лікаря, учителя, продуцента більше субтилїзованих материяльних виробів) і через те при рідшій людности, не хотївши відказатись від плодів такої діяльности, треба її дорожче розмірно оплатити. Але-ж безперечно на діяльність сих катеґорий звертаєть ся розмірно дуже невелика часть людської працї; отже хоч би ся катеґория продукциї людської і дорожче коштувала менше густу людність, то добробут її далеко менше терпів би від сего, анї-ж від зросту трудности в тих вітках, на які звертаєть ся дуже переважна сила продукцийної працї суспільности.

Таке-ж саме зрівнаннє плюсів і мінусів добробуткових треба приложити і до способів комунїкациї і залїзниць, каналів і т. д., в яких теж потрібний вклад працї зростає менше анї-ж пропорционально до зросту продукцийних їх функций. Признаючи се, треба памятати і про відповідно обмежену вагу сего чинника і рівняти єго з вагою інших чинників продукциї, на які зріст людности і її гущина впливає зазначеним вище неґативним способом.

Одно слово — визволившись від кумирів і головно від кумира, якому призвичаїли нас кланятись односторонні доктрини економічні, кумира суми продукциї краєвої, не глядячи на добробут краєвців — ми мусимо признати значну вагу того напряму, якого в своїм часї і в формі відповідній тогочасному становищу науки — рішучим репрезентантом був Мальтус.

На сему і закінчу мої теоретичні прелїмінариї. В другій части працї перейду до історичного перегляду репартицийних появ в різних краях.

Пристрій до мірення сили скорочень уразу (uterus).

Розвідка **Дра Черняхівського.**

Ще й досі не маємо ми способу визначити характер і силу скорочень родового уразу (uterus) числовими датами. Змагання до того є вже давно, але так методи, як наприклад визначеннє сили скорочень через визначеннє сили потрібної, — щоб розірвати водові болонки (membranae ovi), або через визначеннє здатности до опору при тракциї плоду кліщами, само від себе розуміє ся, мимо усїх інших вад, не можуть бути до речи при кожному випадку біля ліжка поліжницї. Так само і спосіб Schatz'а, засаджений на переданню тисненя водової течи пружній кульцї, злучені з манометром (токодинамометр), не здатен для мет клїнїчного висьлїду. В Росиї, о скільки я сьвідомий, були зроблені дві проби строгого наукового досьліду над ділannєм токодинамометру; зробили їх Д-рі Буховцев і Смольский. Працї ті, маючи з багатьох поглядів певну вартість, не поставили проте вжиток токодинамометру на ступінь підручника в поліжничих клїнїках. Ясна річ, що сама технїка єго вжитку вимагає від лїкаря доброї вправи й терпеливости, а останньої ще більш від слабої. Менї особисто переказував Др. Войно-Оранський, що займав ся тим само питаннєм в петербурському поліжничому закладі 1890-го року, що робота з токодинамометром біля ліжка поліжницї чисті муки для висьлїдувача. Перш для досьвіду треба, щоб жінка родила уперше і мала зїв уразу (os uteri, Muttermund) відкритим не більш, як на 2 пальцї і само собою з цїлим плодовим пухирем. Навіть у такому великому закладі, як петербурський поліжничий, доводило ся ждати іноді трохи не цїлу добу, доки з'явить ся поліжниця, що відповідає усїм вище названим умовам, і, коли така знаходилась, треба старати ся всунути кульку за голівку (межи стїнками уразу а пухирем)

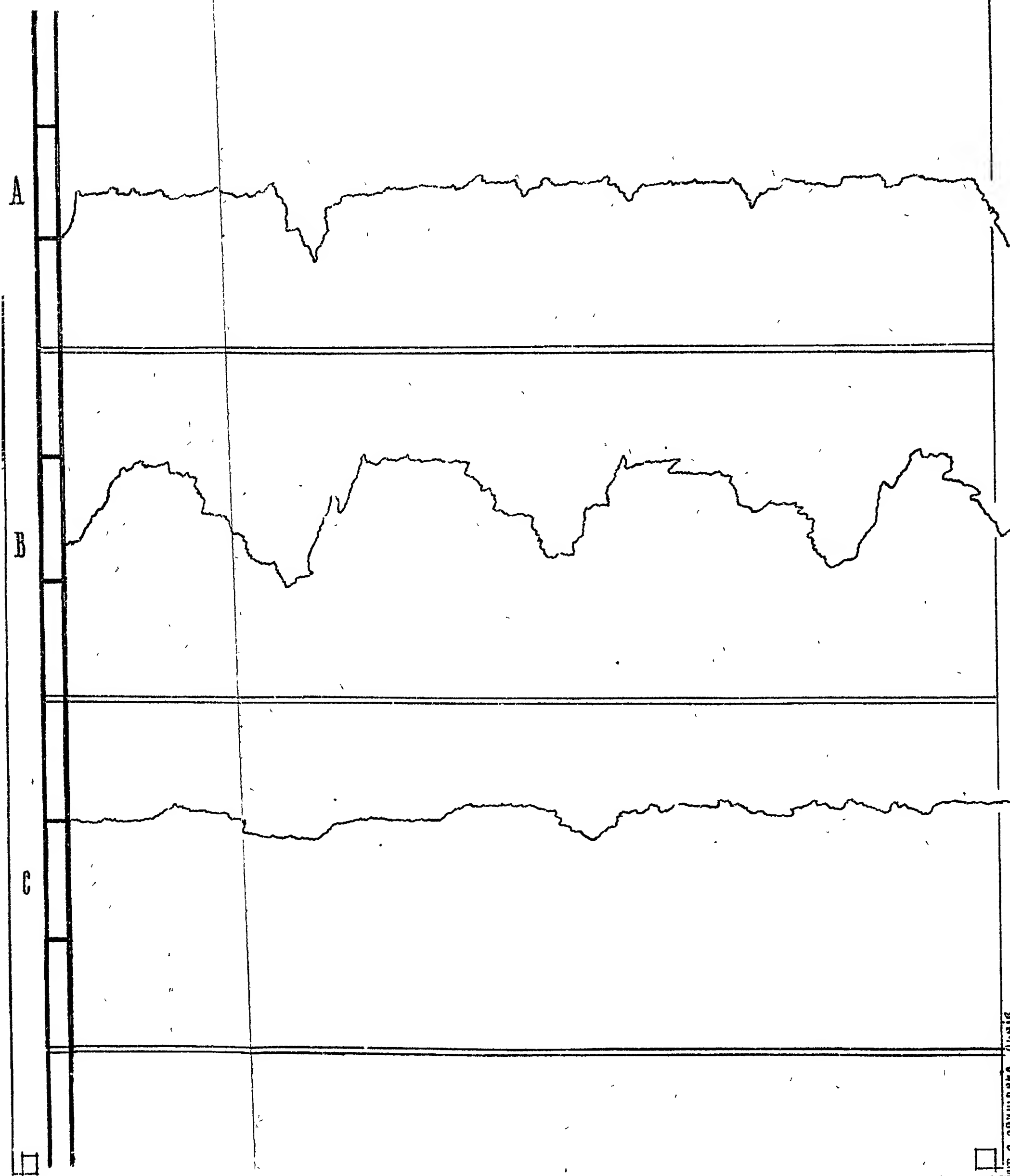
так, щоб не продерти болонок, — а се може легко скоїти ся навіть при досить добрій навиклости вправляти ся з токодинамометром; в такім разї треба знову чекати на здатну до досьвіду поліжницю і далї засуненнє кульки межи стїнками матки а пухирем слугує за певного енерґічного підбудяча уразу; так що у тої, що родить у перше, родиво скінчуєть ся, починаючи від відкриття зїва, навіть за 2—4 годині, а часом просто таки викликають ся спазмадичні скорочення. Уважаючи на се, що-ж ми можемо сказати певного про висьлїд нормальної дїяльности уразу; швидче тут можна говорити про вплив пружної кульки на силу скорочень уразу. Таким способом видно, що токодинамометром не можна скористуватись для висьлїду впливу розмаїтих лїкарних материй на скороченнє уразу як і на кожне з лїків, дїланнє яких бажало-б ся знати. Опріч того токодинамометр може занести заразу в ураз, хоч ми й можемо зробити єго асептичним, проте не можна бути цїлком певним, що ми зарази не внесли, уживаючи єго при досьвідї і таким способом не дали початку процесу, який легко може дати насьлїдком exitus letalis пациєнтки; а до того токодинамометр укупі з тарабаном, що рушає, видає досить великий на обсяг апарат, що, як звичайно машина, лякає собою поліжницю і через те далеко не всяка між їх згожуєть ся, щоб її впроваджено було пристрій.

Проте визначеннє, хоч би й зглядної сили й характеру дїяльности родового уразу дуже великої ваги річ, бо ми вживаємо силу усяких фармакольоґічних і фізичних способів, щоб відмінити сю дїяльність і міркуємо про чинність сих аґентів або насьлїдків, або з вчуття руки, або з вчуття самої поліжниці. Певна річ, що одержані випадки зовсїм не вясняють характеру відміни дїяльности, а всяке субєктивне вчуттє не може слугувати за загальну мірку, не кажучи вже про єго оманливість: інший може учути рукою скорочення там, де другий сего не постерегає зовсїм, інша поліжниця скаржить ся на біль, коли у неї нїчого не болить. Тим то, кажу вдруге, дуже о те ходить, аби мати спосіб, хоч би й зглядно, визначити на лїчбу силу і характер скорочень родового уразу. На мою думку, такої мети може досягнути пристрій Дра Войно-Оранського, що про єго менї змисленник особисто переказував, уважаючи на те, що я зацїкавлений сим питаннєм, доки він сам не оголосить свої спостереження по перевірених і розширених досьвідах. Уладженнє сего пристрою засаджено на тому, що всяке пружне тїло, що перебуває раз ураз під тиском ваги, тим більш здушуєть ся, чим твердїший субстрат, що на нему воно лежить. З спочатку змисленник, щоб зміряти скороченнє уразу, уживав пружну ґумову кульку, повну забарвленої течи і злучену з довгою, скляною, капілярною дудочкою. Кулька та містила ся під тис-

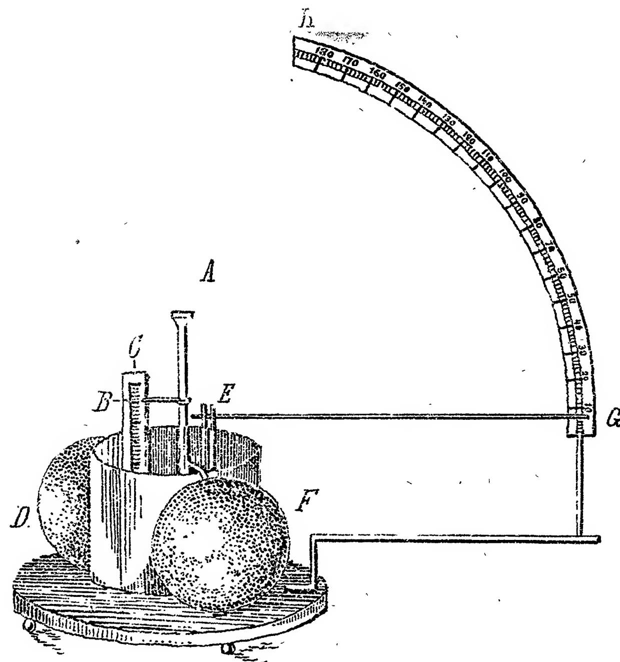
ком 3-фунтів на дно родового уразу. В насьлїдок значної переваги обсягу кульки над дияметром канала дудочки що найменьше ущільненнє уразу виявить ся значним підвисшеннєм стовпа забарвленої течи. Одначе на практиці пристрій сей став ся не до ужиття, бо ґумова кулька при швидких скороченнях уразу не встигала по стиску брати свій попередній обсяг і опріч того було трудно стежити хитаннє стовпа течи, через те ґумову кульку було замінено на пружну спіралю, що клала ся на дно уразу під тиском знов таки 3-х фунтів, а стиск спіралї відзначав ся приробленою до неї підоймою, одно рамя якої кільканацять разів довше від другого; в насьлїдок того незначний стиск спіралї викликає значні хитання підойми. Щоб пояснити, додаю рисунок пристрою (див. на кінці книжки). Досьвід робить ся ось як: пристрій ставить ся на дно уразу і, коли біль перервеТь ся, шрубою *A* підойма підносить ся до визначеного ділання, скажемо до 10-го, далї кожна відміна в положенню підойми буде залежати від зміни в щільности уразу, бо всї інші услівя лишають ся не відміненими. На се можна замітити, що, коли ураз скорочуєть ся, то опріч ущільнення, як відомо, робить ся теж зміна єго положення, себ то дно єго підіймаєть ся у гору; але на стиск спіралї се не може справляти впливу, бо перше, вага пристрою лишаєть ся тою самою, і коли підіймаєть ся дно у гору, підіймаєть ся й сам пристрій, бо він нічим не утримуєть ся в непорушному станї, друге — ґудзик спіралї займає таку невелику верхню, що вплив змін в горизонтї сеї верхнї не може мати значіння.

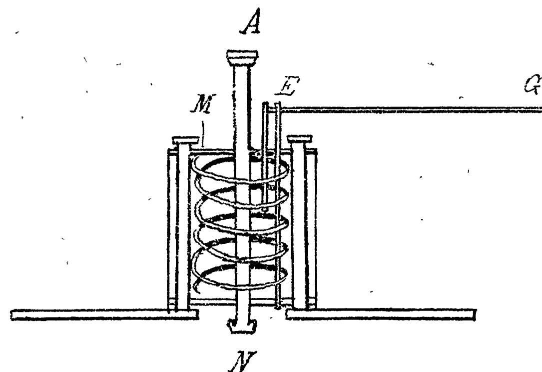
Є справдї одна річ, що робить великий вплив на показаннє пристрою, се саме грубість стїнок живота, надто розмаїта у ріжних субєктів; але тут річ не про безглядне зміреннє сили скорочень уразу, а тільки про зглядний характер єго діяльности у одної і тої самої особи; опріч того, щоб мати змогу усе таки пристосувати до одної ровени розмаїті спостереження, пристрій ще має скалю, — що показує опір стїнок живота у кожному поодинокому випадку, власне: коли ми з початку досьвіду через шрубу *A* урівноважимо підойму до 10-го поділу, то стрілка *B*, що рушає по скалї *C*, покаже, який опір у кожнім данім випадку переможуєть ся спіралию з боку стїнок живота, щоб піднести підойму до визначеного (10) поділу. З отсих посьвідчень можна через порівнання вивести відносини, щоб в їх вставити потім лїчбові дати, які показувати муть високість піднесення підойми. Щоб записати високости піднесення підойми, ми користувались тарабаном, що крутить ся; до тарабану чіплялось лїнію з поділами, що відповідають поділам металевої дуги пристрою, і піднесення підойми намічувались олівцем, що вільно бігав по лїнії. Таким робом можна було дістати криві, що деякі з їх

До пояснення ділання пристрою
мірення скорочень родового уразу, (uterus).

Пристрій до мірення скорочень родового уразу (uterus).

A. шруба,
B. стрілка,
C. скаля,
D,F. важкі кулї,
E,G. підойма,
h. ґрадуйована дуга,
M. спіраль,
N. ґудзик спіралї.

Літ. А Пришляк, Львів.

подаю тут для пояснення. Надто характерна з їх крива *A*; її дістано у поліжниці з невеликими болями спазмадичного характеру. Як знати з рисунку кривої (див. 2 рисунок на кінці книжки), скорочення мають разуразний характер, високість кривої, порівняючи, незначна і рідко відміняєть ся, так що крива має нахил заховувати горизонтальне положеннє. Другий рисунок *(B)* кривої набуто у тої самої поліжниці по теплій купели, що зроблена була на те, щоб усунути спазмадичний характер болів і піднести їх; тут крива має хвилястий характер з гострими підвисшуваннями і понизшуваннями і до того високість підвисшування більша як на попередньому рисунку. Третій рисунок *(C)* показує з себе криву скорочень знову таки у тої-ж самої поліжниці по повторній купели. Треба завважити, що повторна купіль з недозналости доглядачки була зроблена занадто довгою і поліжницю було витягнено з купели у підбудженому стані, як знати з рисунку, лінія скорочень майже простолініова і високість підвисшення доволі значна, себ то в насьлїдок занадто довгої купели скорочення подужчали, але набрали ся знову спазмадичного характеру. Отже-ж тепер питаннє, яким іншим способом можно було-б дістати докладнійше розуміннє про вплив купели на скорочення уразу хоч наприклад у данім випадку. Певна річ, що з підбудженого стану поліжниці і з висьлїду рукою щільности дна уразу можна довідати ся про зміну характеру скорочень, але добути картину їх, хоч би й зглядну, щоб мати змогу порівняти її до інших спостережень, се стає можливим тільки, уживаючи вище описаного пристрою. Про токодинамометр Schatz-а нема чого й казати; раз він сам по собі здатен, викликати спазмадичні скорочення. Треба завважити, що вжиток пристрою до речи тільки до з'явлення натужної діяльности, одначе коли ся діяльність вже з'явить ся, пристрій все-ж таки показувати ме суму виганяючих сил. Про зміреннє сили скорочень уразу тут, певна річ, нічого й казати. Досі я говорив про пристрій, як тільки про зглядний показчик, однак з боку змисленника було зроблено спробунок надати єму характеру безглядного показчика, а властиво ґрадуювати дугу пристрою з хитань живого срібла (Hydrargirum metalicum) манометра (токодинамометра), при сукупному ужитку обох пристроїв у одної і тої самої жінки, що її досьлїжуємо. Тепер доктор Войно-Оранський пробує установити посьвідчення пристрою ось як; він бере велику ґумову кулю, підводить її під ріжний тиск стовпами течи і ріжний ступінь ущільнення кулї відмічає на дузї пристрою лїчбою, що показує тиск стовпа течи. Але поки що, се є тільки недокінчені спостереження, що переказав менї Войно-Оранський і, що будуть оголошені по своїм скінченню, а поки пристрій можна вживати до зглядних змірень при клїнїчних працях. Модель єго є у

склепі Ніппе (Nippe) в Петербурзї. Нема що й казати, що при спостереженнях може виникнути багато непевного, доки досьлїдач не має досить доброї навиклости до вживання пристрою. Треба, наприклад, спостерегати, щоб пристрій не поставлено на дно уразу відповідно якій небудь твердій частині плоду, як се легко може стати ся при положеню впоперек або ніжками, або щоб під ґудзик спіралї не попала якась дрібна частина, що іноді випинає стїнку живота, надто у тих, що кілька разів родили і т. д. Прецїнь навиклість ся легко дасть ся набути. На останку додам, що не раз змагали ся проти самою принципу пристрою, а власне, коли пристрій має визначену вагу і навіть досить значну (над три фунти), то він сам по собі через стиск своєю вагою тканини, що низче лежить, робить сю тканину щільнїйшою і, значить, він не може показувати нормальної її щільности. Але ось в чім річ, що коли мовити про пристрій як про зглядний показчик, то таке змаганнє не має рациї і опріч того пристрій у своїм дні навколо ґудзика спіралї має значну вирізку і таким робом, тканина, що лежить під ґудзиком, зовсїм не придушуєть ся, а сам ґудзик передає усе таке надушеннє спіралї. Се усуває наведене змаганнє і при пробах надати пристроєви значіння безглядного виміряча.

Картка з історії Волині на початку XIV. віку.

Розвідка Іванова.

Дорогоцінне джерело для внутрішньої та зверхньої історії Волині за давні часи, — галицько-волинська літопись, зупиняєть ся на князюванню Мстислава Даниловича; дальші відомости про Волинь ми беремо вже з джерел, які, багато де в яких випадках, дуже непевні.

Хто князював на Волині після смерти Мстислава Даниловича, певно трудно сказати. Мстислав Данилович мав сина Данила, про якого літописець згадує під роком 1280; сего року вкупі з батьком, Володимиром Васильковичем, Львом та Юрием, Данило ходив на Поляків з Татарами. Потім вже інших відомостий в літописі про Данила не можна знайти, хоть літописцеви аж двічи доводилось, щоб можна було про него згадати. Під роками 1282 і 1283 літописець подає нам імена князів галицько-волинських, що знехотя приймали участь в татарському поході, однакже поміж отих князів Данила не згадує; може вже на той час він не був живий? Коли вже зовсім недужий Володимир Василькович мусів рушити з Татарами вкупі, то як вияснити неприсутність Данилову? Нам невідомо, чи Данило Мстиславович був жонатий, чи ні, чи були у него діти, про се не має ніяких звісток. Дехто між письменників, от як Зубрицький,[1] Шараневич,[2] та знов і Андрияшев,[3] вважаючи на припис відомий (1376)[4] на Румянцовській евангелиї, гадають, що згаданий

---

[1]) Зубрицький — Крит. Пов. стор. 131, пр. 36, Іст. Гал. Руськ. кн. т. III. ст. 267, пр Апон. Гнїзн. і Длуґош, стор. 18—88.

[2]) Шараневич — Іст. Гал. Вол. кн. стор. 220.

[3]) Андрияшев. Оч. ист. Гал. Вол. кн. 199, 205.

[4]) Ось який припис: „Се я князь Юрія Холмскои, сынъ Данилія Холмского, по смерти сына моего, князя Семена, придали есмо к церкви Божой пречистой Бого-

тамечки Юрий Данилович був сином Данила; Стадницький же, невважаючи на отой припис, також вважає за можливе істнованнє в другій половині XIV. віку князя Юрия, сина Данила Мстиславовича.[1]) А вже чеський вчений Ржежабек в творі своєму: „Jiři II., posledńi kniže, veškeré, Malé Rusi", розібравши докладно се питаннє, доводить, що вкладний запис Юрия Даниловича, князя холмського підроблений і підроблений невідомо ким і для чого іменем Юрия Наримунтовича, що помилкою названо Даниловичем, тоді як друге імя його було Гліб.[2])

Хоть дуже непевним здаєть ся таке покладаннє, але авторови його вдалось переконати читача, що згаданий в тому запису Юрий Данилович не повинен був бути сином Данила Мстиславовича, а що Юрий Белзький, про якого згадувано по декількох умовах Литовців з Поляками, не хто інший, як Юрий Наримунтович. І справді якось дуже чудно, з якої речи законний спадчик галицько-волинського столу Юрий Данилович (а ще ранійше його батько Данило) лишив ся при самому тільки злиденному холмському уділї, а дідизного його голдували як спадчики чужосторонцї! Лонгинов, в розправі „Грамоты малорусскаго князя Юрія II. и вкладная запись князя Юрія Даниловича Холмскаго XIV. в.", по черзї розібрав критично деякі покладання Ржежабка про Юрия Даниловича і прийшов до ось якого доволї імовірного висьлїду: „Син Мстислава Даниловича, князя Володимирського, Данило, не міг князювати в Холмі, а той князь, що вчинив отой вкладний запис був не хто інший, як володар в спадку буйної частки Холмської землї, а величав себе князем холмським насьлїдком місцевого родоводу себ то з такої-ж речи, як інші князї називались Вишневецькими, Острожськими, Корецькими, Збаражськими і т. і. (від відомих міст) і для чого близькі до княжої родини князї називали ся холмськими. Може бути, що він був брат Михайла та Митра Даниловичів, князїв волинських, що загинули в бою понад р. Ворсклою року 1399."[3])

Певного покладання про те, хто такі були оті Юрий Данилович та його батько Данило — гадати про се тепереньки трудно; більше певно буде мовити, що се були підручні литовські князї, з родоводу Володимира сьвятого — отсе так.

матери на Богомоле вечистое, села: Стрижево, Слепче, Космово, Цуцнево з обома береги обонолъ Бугу, въ лѣто 6884, къ столцу епископіи холмское при Боголюбезномъ Калисти епископи Холмскомъ и Белзскомъ". Лонгиновъ. Гр. Юр. II., 29.

[1]) Stadnicki. Syn. Gedym. II, пр 20.

[2]) Řeřabek — Jiři II. posledni kniže veškeré Malé Rusi. V Praze 1883.

[3]) Лонгиновъ — Гр. Юрія.

Може бути, що на Волині після Мстислава князював Лев Данилович, що помер року 1301.[1]) Бо зовсім певно, що якимсь робом Волинь опинила ся під Юрием Даниловичем. Доказом сего можуть бути 2 грамоти, що лишили ся від безпосередніх нащадків Юрия Львовича; на першій між ними (1316 р.) висить печать, а на одному боці її написано ось що: Domini Georgii principis Ladimeriae;[2]) таким робом певно єсть те, що Юрий Львович на початку XIV. в. був князем володимирським і що року 1316 він уже був неживий, бо грамоту сего року видає не він, а єго сини Андрій та Лев. Як покладає В. Б. Антонович, сї князї тільки саме року 1316 й стали князями, бо ще вживали батькової печати,[3]) значить Юрий Львович мусїв вмерти в сему 1316 роцї.

Тільки що згадані грамоти були дані: перша (1316) князями Андрієм та Львом Тевтонському орденови, а друга (1320) самим князем Андрієм містови Торну; в грамотї 1316 року князї затитуловані „Dei gratia Duces totius terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae", а 1320 „Andreas Dei gratia Dux Ladimeriae et Dominus Russiae".[4])

Що до того, в якому роцї померли Андрій та Лев, то вчені не в одно кажуть. Проф. В. Антонович, здаючись на лист (21 липця 1324) від короля Владислава Локтика до папи Івана XXII., гадає, що вони померли 1324 р.[5]) А в листї перший ось що пише: „duo ultimi Principes Ruthenorum de gente schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserunt ex hac luce."[6]) На се питаннє інакше дивлять ся інші вчені (проф. Дашкевич, Ржежабек, Филєвич). За підвалину своїх думок вони покладають відомість лїтописи Биховця, про здобуттє Ґедиміном Волинї та київської землї.[7]) Таке оповіданнє лїтописи Биховця про се завойованнє переказали і Стрийковський, що користував з сеї лїтописи, зложеної в XVI. віку, і автор густинської лїтописи (доведена до 1595 р.) і перший сю подію відніс до 1320 року, а другий до 1304.[8]) Професор

---

[1]) Карамзинъ IV., 202 пр.

[2]) Опис печати у Карамзина IV., 204 пр.

[3]) Проф. В. А. Антонович — Моногр. Т. I. стор. 58. Проте, як каже Карамзин, таку-ж печать уживав і Юрий II. Т. IV. 276 пр. На думку Ржежабка, Юрий міг вмерти й ранїйше від року 1316. R. 21.

[4]) Карамзинъ IV., 215 р. Зубрицкій III., 251.

[5]) В Б. Антонович — Монографії т. I., 51.

[6]) Карамзинъ IV., пр. 275.

[7]) Лѣтопись Быховца, изд. Нарбутомъ, Wil. 1846, стор. 15.

[8]) Stryjkowski 1, 363; Густинская лѣт. 343.

В. Б. Антонович сю звістку литовсько-руської літописи докладно аналізував[1]) та довівши очевидячки незуразність такої звістки, так межи іншим висловив ся: „Коли вже справді в часї війни за Підляхию, князь литовський на Волинї досяг аж до Володимира, і коли в бою біля сего міста справді поляг який-небудь із волинських князїв, то швидче в такому випадку можно згодити ся з покладанием Шараневича, що похід на Волинь треба віднести на 1316 рік, та що той князь, що загинув в бою із Литвою, був не хто інший як тільки Юрий Львович.“[2])

Згоджуючись з д. Антоновичем, „що він чудово довів непевність звістки про одночасне завойованиє Волинї та Киева Ґедиміном від року 1319—1321 та виясник усю непевність того оповідання“, — проф. Дашкевич, з тим вкупі, значно відхиливсь „від думки д. Антоновича, що завойованиє Киева і взагалї південної Руси постало зовсїм не за Ґедимина“.[3]) Для нашої справи мають вагу переважно оті міркования д. Дашкевича, що дотикають ся до Волинї. Вбачаючи в оповіданию літописи Биховця багато дечого певного про стичку Ґедимінову з волинськими князями, д. Дашкевич одначе вважає вигадкою „виложений в сїй літописї насьлїдок отої війни, себ то підбиття Ґедиміном Володимира волинського зараз же після того, як володимирський князь був побитий“; „на сей раз, — каже д. Дашкевич — справа скінчила ся на прилученню до Литви Берестя та окільних земель“.[4]) Однакже як розібрати се, то і Дашкевич і Антонович однаково дивлять ся на ту справу. Антонович же перечить тому, „що на початку свого князювания Ґедимін провадив війну з галицько-володимирськими князями, війну, що, на думку д. Антоновича, могла скінчити ся на прилученню до Литви Підляся.[5]) Незгода тільки в тому, що д. Антонович має нахил відсунути оту війну на самий початок Ґедимінового князювания, як ще живий був Юрий Львович, а д. Дашкевич відносить її до того часу, як вже князювали Андрій та Лев Юриєвичі. Хто-ж каже правду? Літопись Биховця іменує Володимиром того володимирського князя, що обороняв від Ґедиміна своє стільне місто; д. Дашкевич гадає, що так звали князя Андрія Юриєвича. Само по собі може й звав ся так князь Андрій, але з чого отсе ми повинні сему князеви надати таке імя? От наприклад Шараневич

[1]) В. Б. Антонович. Моноґр. I., 47—58.

[2]) Ibidem. 58.

[3]) Н П. Дашкевич. Зам. по исторіи Лит. р. г стор. 42.

[4]) Н. П. Дашкевич. Зам. по ист. Лит. р г. К. 85 г. 46 стор.

[5]) В. Б Антонович Моноґр. I. стор. 57.

вважає князя Юрия Львовича за літописного Володимира... Дальше знов д. Дашкевич сам нагадує про відомість Равданського рукопису[1]) „про те, що року 1315 при кінці єго, як вмер Вітень, то Ґедимін був у поході супроти руських князів“,[2]) а року 1315 галицько-володимирське князівство ще могло й належати до Юрия Львовича. Навіть д. Дашкевич ладен „визнати за правду те, що володимирський князь загинув в тій боротьбі“[3]); як ми казали вже попереду, не перечить сему і д. Антонович, але перший за князя, що загинув, Андрия Юриєвича, а другий (вкупі з Шараневичем) Юрия Львовича, і нам здає ся, що думка д. Антоновича більше певна, беручи на увагу особливо отой лист короля Владислава Локтика до папи Івана XXII., датований 21 липця 1324 р., про який вже згадано попереду.

Проф. Дашкевич дивлячись, як на певну на відомість літописи, що загинув князь володимирський Володимир (Андрій), вкупі з сим гадає, що князь Лев луцький „загинув, коли се справді було, в часі війни з Литвою, ранійше війни Ґедимінової з володимирським князем: здає ся Лев луцький вже не був живий року 1320.[4]) На таку думку напровадило д. Дашкевича те, що грамоту 1316 р. дано від Андрія та Льва, а 1320 р. від самого тільки Андрія. Але така обставина ще не повинна-б впевняти д. Дашкевича, що єго покладаннє правдиве: адже сам він каже, „що відрубність Луцька від Володимира волинського єсть річ зовсім певна;“[5]) значить не може бути нічогісенько чудного в тому, що виключно від себе дав князь Андрій грамоту м. Торну. Для нас тому тільки саме те має вагу, що Дашкевич не важить ся впевняти, що князь Лев загинув в часї війни з Литвою.

Таким чином доводи, на які здає ся д. Дашкевич, за те, що війна, про яку єсть оповіданнє у літописї Биховця, вела ся за часів князювання Андрія та Льва, і що в часї сеї війни загинули обидва князї, на нашу думку недоволї переконують. Ржежабек, здаючись раз-у-раз на оповідання літописи Биховця, каже, що князь Андрій загинув р. 1321, а Лев 1322. Але Ржежабек дуже вже легковажно приняв звістку літописи і не звернув уваги на відомість Равданського рукопису. Д. Дашкевич, промовивши, що літопись ся тільки каже, що війна Ґедиміна

---

[1]) О Равдан. рукоп. дивись Narbutt, Hist. lit. nar. T. I. 156, 160.

[2]) Н. П. Дашкевич. Зап. 45. Антонович відсуває смерть Вітеня до року 1316. Мон. 1. 37.

[3]) Н П. Дашкевич. Зап. 46.

[4]) Н. П. Дашкевич. Зап. 47.

[5]) Н. П. Дашкевич 47.

з південно-руськими князями почала ся тоді, як він „вспокоилъ землю Жомоитскую отъ Нѣмцевъ“, додав до сего справедливо, ще: „не зовсім докладно сказано про час війни Ґедиміна; вона могла бути і як раз після згоди з Німцями, але могла стати ся і пізнійше. Про те напади Німців на Жмудь за Ґедиміна поставали декілька разів“.[1]) А тимчасом Ржежабек вихопивши з хроніки Петра Дюсбурґа звістку про побиттє на Жмуди хрестоносців року 1320, та прочитавши по літописі Биховця, що Ґедимін „вхопивши землю Жомоитскую отъ Нѣмцевъ и пошолъ на князи Рускіе“ etc., взяв тай притулив сей похід до р. 1321 (Стрийковського 1320); сего року на єго думку Ґедимін захопив місто Володимир, а князя володимирського Андрія, що літописець помилкою іменує Володимиром, вбито; в наступному році теж саме скоїло ся і з князем Львом.[2]) Беручи на увагу, що Ржежабек не доказав, що Ґедимін вчинив свій похід на Волинь року 1320, як раз як побив хрестоносців, то покладаннє єго, що війна проваджена була за часу князювання Андрія та Льва, та що вони обидва загинули в часї сеї війни, як раз тоді як він каже — зовсім непевне.

Не згоджуючись ні з Дашкевичем, ні з Ржежабком, ми одначе не важимо ся зовсім відкидати оповідання літописи Биховця, яко за певне, про боротьбу Литовців з галицько-володимирськими князями; дещо вважає імовірним і д. Антонович, як вже ми пригадували. Ми-ж от як дивимо ся на сю справу. Ще, як каже, д. Антонович, зараз же після смерти Шварна Даниловича почало ся змаганнє між Львом Даниловичем та Тройденом, за володіннє так званим Підлясєм себ то південною частиною колишньої Ятвяжської землї[3]); з галицько-волинської літописи нам відомо, що частина сего Підляся (Дрогичин, Мелник) при кінцї XIII. в. належала до Льва та єго сина Юрия, а частина (берестейська земля) до Володимира Васильковича, а після єго смерти до Мстислава Даниловича; вже потім як усе галицько-володимирське князївство перейшло до рук Юриєвих, певно і земля берестейська (яку Юрий був захопив навіть зараз після смерти Володимира Васильковича) впала на єго власність і таким робом і усе Підлясє могло належати до него. Але ото при кінцї XIII. в. з'являєть ся нова династия, якої першим заступником був Лютувер, а сего замінив син єго Вітень вже року 1293[4]). Ся нова династия,

---

[1]) ibid. Зап. 43.
[2]) Řeřabek 11, 12.
[3]) В. Б Антонович. Моноґр. I., 57.
[4]) ibidem 36, 37.

в особі Лютувера, Вітеня та Ґедиміна, встигла „зупинити рух (на Литву) хрестоносців, розпростерла межі своїх володінь, прилучивши до них багато руських земель і спорудила міцну державу“.[1]) З самого свого початку ся династия відзначилась численними нападами на сусідні землї.[2]) Робивши напади на Польщу, само по собі вона не минула й руських земель. Наважуючись розпростерти свою державу коштом сусїдських земель, само по собі, Литовцї, звертали увагу і на тї землї, що перше належали до одного з їх племін та були заселені Русинами. Само по собі постав потяг вїдтягати у Русинів сї землї і на нашу думку не має нїчого непевного в тому, що оповідає лїтопись воскресенська, що Вітень прилучив землї аж по Буг себ то Підляше.[3]) Стративши оту околицю, руські князї зовсїм не покладали собі зовсїм відцуратись від неї і ото в часї, коли Литовцї воювали з хрестоносцями, може року 1311 (Віґанд пише під сим роком: Wytan rex Lituanorum cum suis et Rutenis venit in Prussiam),[4]) вони не то що захопили Підляше, але вчинаючи те, на що поняли ся перед хрестоносцями, почали допомагати їм в боротьбі з ворогами (на таке поняттє натякають грамоти, про що ще буде мова потім) і кинули ся на литовські землї. Які-ж се були руські князї? Вже перше ми казали, що перед роком 1316 і навіть в сему роцї Галич та Волинь належали до Юрия Львовича. Єсть непевність в тому, що сам Юрий Львович не володів по всїх своїх землях, а як звичайно собі лишив яку небудь відрубну околицю а решту понадавав синам — до Льва міг належати Луцк, а до Андрія Володимир. А коли так було, то лїтопись Биховця, називаючи Льва луцьким, може й не помилила ся. Захопивши Підляшє, Юрий минає тутечки свого сина Льва, а сам вкупі з Андрієм опустошує, як згадано вже попереду, властиво литовські землї. Упоравшись з хрестоносцями, Вітень з одного боку бажаючи відібрати Підляше у Русинів, а з другого помстити ся над ними за спустошеннє Литви, виряджає на Русинів свого брата Ґедиміна. Стрийковський так само гадає, а тільки що до походу Ґедимінового, то єго він відсуває на той час, як вже Ґедимін князював самостійно. Проф. В. Б. Антонович визнаючи за певне, що „на початку свого князювання Ґедимін воював з князями галицько-володимирськими“, додає, що Стрийковський вказує на причини сеї війни, не здаючись, на жаль, звідкіль він їх узяв. „Князї

---

[1]) ibid. т. I. 37.

[2]) ibidem 37 і далїй.

[3]) Н. П. Дашкевич. Зап. 40.

[3]) В. Б. Антонович. Моногр. т. I. 40.

волинські (каже він), відаючи, що Ґедимін воює з хрестоносцями, замісць того, щоб допомогти єму, чинили напади на литовські землї понад Вілїєю та біля Новгородка... князь Лев захопив був Берестє та Дрогичин за часу війни з хрестоносцями".[1]) Покладаючись на звістку Равданського рукопису, що Вітень вмер року 1315, тодї коли єго брат вчинив похід на Русинів,[2]) і наш похід можно прикладати до року 1315, як ще Ґедимін не був самостійним князем. Ґедимін загарбує берестейську землю, рушає дальш, підходить до Володимира і облягає се місто. У сей час (може вже р. 1316) і гине Юрий. Спадчики єго, бажаючи запобігти помочи у хрестоносців в боротьбі з Литовцями, зараз же, як тільки не стало батька, складають умову з орденом. Може бути, що напад хрестоносців, або й смерть Вітеня (по Равданському рукопису 1315 року) змусила Ґедиміна зупинити боротьбу з волинськими князями, боротьбу, що умоцювала за Литовцями придбаннє Підляся, що справдї вже за князьовання Ґедиміна належала до Литовців, що можно вбачати перше з грамоти Юрия II. від р. 1335, в якій поіменовані воєводи значнїйших галицько-руських міст, але поміж них нема воєводи берестейської землї, а по друге з грамоти, що списана Нарушевичем (з коронного архіву), де стоїть ось що: „rex nihil juris habiturus unquam in Keistuti arces: in Brest, Kamienica, Dorohiczyn, Mielnik, Bielsk"; значить берестейська земля була удїлом Ґедимінового сина — Кейстута.

Нам мало що відомо про дїяльність князїв Андрія та Льва, навіть не відомо й те, як подїлили ся вони проміж себе батьківським майном Д. Дашкевич, відповідно, лїтописї Біховця, іменув Льва князем луцьким. Справдї в часї боротьби з Литовцями за батькового ще життя, Лев міг бути ним, але навряд чи й після смерти батька він лишив ся тільки при самому луцькому удїлї. — Ржежабек Льва називає галицьким князем. Він каже, що на початку, обидва брати, володїючи вкупі землею, потім подїлили ся і Лев, яко молодший, взяв Галич.[3]) Звідкіль же Ржежабкови відомо одначе, що Лев був молодший брат? В грамотї 1316 року князї Андрій та Лев титулують ся: „Dei gratia Duces totius terrae Russiae, Galiciae, et Ladimeriae", а в грамотї року 1320 — Андрій називає себе, — „Andreas Dei gratia Dux Ladimeriae et Dominus Russiae"[4]). Як порівняти обидві грамоти, то побачимо, що в другій в титулї князя

---

[1]) В. Б. Антонович. Моноґр. т. I. стр. 57.
[2]) Н. П. Дашкевич. Зам. стр 45. Narb. Dz. nar. lit. I 159. IV. 464
[3]) Řeřabek 10.
[4]) В грам. Юрия II. від року 1327 — dux terrae Russiae, Galiciae et Lodomeriae.

опущено слово Galiciae, і не має totius terrae Russiae. На нашу думку се не помилка: певно князь Андрій був князем волинським, а Лев галицьким. Тай справді, залишаючи на боці питаннє, на яке не має змоги відповісти тепер, хто був старший, а хто молодший межи двох братів — якось було б чудно надати Львови само князївство луцьке, а всю останню землю віддати Андрієви!

Князї Андрій та Лев піддержували добрі відносини з хрестоносцями, бо се мало для них велику вагу. Обіцяючись хрестоносцям обороняти володїння їх від нападів татарських та взагалї усяких ворогів (Ceterum terras vestras fideliter praemunire curabimus pro Tartaris dummodo constiterit et ab hostili qualibet invasione), через те, само по собі, руські князї із боку хрестоносців забезпечались на випадок боротьби з яким небудь ворогом. Оті князї — що видати з листу короля Владислава Локтика до папи Івана XXII. (21. липця 1324) і справдї були для своїх західних сусїдів забезпекою від Татар. До речи буде визначити запобіганнє одного з сих князїв — Андрія (про другого звісток немає) про розвиток торговельних зносин з чужосторонцями.

В липцю 1324 року обидва князї вже не жили: 21. липця 1324 р. король Владислав Локтик шле до папи Івана XVII. ось яку звістку „Hinc est, quod Sanctitati Vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentias intimamus, quod duo ultimi Principes Ruthenorum de gente Schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habemamus, decesserunt ex hac luce; et quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos decerto credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam occupare, perturbatio indicibilis imminebit“ [1]). Між иншим Ржежабек в листї сему вбачає запевненнє своєї думки, нїби то Андрія та Льва вбито в часї війни з Ґедиміном; король вживає слово interitu, а се, мовляв, вказує на наглу смерть [2]). Не кажучи вже про те, що Ржежабек перекладав не так як слїд вирази, що король вживає в листї [3]);

---

[1]) Řeŕabek 8,

[2]) Řeŕabek 10.

[3]) Ржежабек звернув увагу на „interitu“, а decesserunt ex hac luce покинув без уваги. А тим часом, коли перше слово в листї вжито, щоб вимовити про наглу смерть, то останнє реченнє без додатку слів, що роз'ясняють, очевидячки, бажали промовити про натуральну смерть Слово „interitus“ у стародавних латинських письменників вживало ся в розумінню — погибель, знищеннє (напр. і. literae, pecunia, navis naufragio); в середнї віки — interitus і е mulcta, quae domino competit ex homicidio, seu pro jurisdictione et congnitione eiusdem — а глагол in-

треба ще спитати, чи можна надавати особливу вагу осібним словам? Ржежабек покладає, що смерть Андрієва та Львова склала ся року 1321—22, але чудно-б якось було гадати таке вже через те саме, що король, вболїваючи так, оповіщає папу про смерть князїв, що вже два роки як скоїла ся, а то й більше. Навпаки здає ся виложена в листї причина — небезпечність з боку Татар — змушувала-б короля швидче вдатись до папи з прозьбою про запомогу, а не відкладати сеї справи на такий далекий час; бодай наступник Владиславів Казимир, так іменно і чинить — довідавшись, що Болеслава Тройденовича отруєно 24 березоля 1340 р., він зараз же посилає про се звістку до папи Бенедикта XII., й просить запомоги супроти Татар, маючи на увазї, що от-от станеть ся їх напад.

Ржежабек, відносячи смерть Андрія та Льва до року 1321 чи 22, а початок князювання Юрия до останнїх місяців 1324 чи початку 1325, мусїв би здає ся оповістити, що діялось на Волинї в часї сего без-

---

terire = infundere (Див. Glossarium mediae et infimae latinitatis cond. a Carolo Dufreshe domino du Cange т III). Само по собі в листї Локтика interitus вжито не врозумінню „mulcta et homicidio", а в розумінню знищення, загину треба гадати натурального, бо інакше було-б додано з якої речи став ся interitus. Див. Totius latinitatis lexicon opera et studio Aegidii Torcellini — „interitus" — patr. v. intereo — vita functus"; „interitus — verb. ab intereo — actus intereundi, quasi discessus, et secretio, ac diremptio earum rerum, quae junctione aliqua tenebantur" „distrusione, scioglomento, rovina, morte". — Що-ж дотикає ся до decesserunt ex hac luce, то decedere de luce, de vita, mundo (також migrare в давнину значило — умерти, при чому річ інша про натуральну смерть; для виразу-ж нагальної смерти, смерти в бою etc. вживали слова інші; в середні віки decessus — defunctus (Du Cange, т. II), defungere de vita, luce etc. = умерти (а не бути вбитим), z świata żywota schodzą" (Mat. do Słow. Łat. pols. Dr. Lebiński). В середні віки migrare, навіть само, без додатку de luce etc. вживало ся в значінню mori (Du Cange т. IV.). Щоб порівняти, подамо приклади з розправ середневікових письменників. Ян з Чарнкова про смерть Болеслава Тройденовича пише: „veneno per Ruthenos intoxicatus interiebat (сказано через що загинув) і в Roczn. Traski (M Ph. III., 860.) Boleslaus filius Troydeni ducis Mazoviae princeps Ruthenorum a suis inpocinnatus ex hac vita migravit; без вияснювання див. Boguphali Chr. Biel. M. Pol. II. ст. 592. „Daniel rex migravit ad Christum de hoc mundo (натуральна смерть). В мало польському статутї читаємо: „Cum aliqui Kmetones seu rustici, vel alii civiles homines absque prole de hac luce decedunt" Бсст. Рюм. т. I. стр. 2.4. кр 35. — Часом через слова obitus, mors (decessus можно віднести і interitus) вимовляли і натуральну і нагальну смерть напр. Ян з Чарнкова каже — post obitum (Болеслава Тройденовича) de morte Vladislai Lokytek, Богуфал — de obitu Danielis (Данило Романович), de morte (замордованиє) Lestkonis ducis (року 1227). Нехай інші міркують, чи Ржежабек справедливо каже чи нї, мовлячи, що вжите у відомому листї слово interitu вказує на нагальну смерть (смерть в бою Андрія та Льва).

княжя. Він справді і каже, що у сей час „в осиротілій країні постали непорядки, з яких зараз же ладнали ся скористувати Татаре, бажаючи або знов вернути собі минуле верховодство, або й зовсім запанувати там, що вже вони давно вчинили з одною частиною галицько-володимирського князівства, з Поділлєм. Але перш над усе те, про що каже Ржежабек, не має ніякої підстави (а сам він одначе вяжеть ся в усіх тих випадках до вчених!), а подруге те покладаннє швидче може перечити думці авторовій що до років смерти Андрія та Льва. Тай справді чи не чудно, що в осиротілій країні галицько-володимирській постав нелад (само по собі постав зараз же після смерти князів?). Польщі загрожує близьке сусідство Татар, а тим часом король, не маючи змоги сам обороняти ся від ворогів, ледве через 2 роки обертаєть ся до папи, просячи запомоги!!

Але якби не було, певно те, що в липці 1324 р. ні Андрій, ні Лев вже не жили. Тепер постає питаннє — хто-ж заняв їх місце? На таке питаннє вчені кажуть не в одно і насьлїдком недостачи документів, на нашу думку, тепереньки відповідати певно не можна.

Як каже Ржежабек, від смерти Андрія та Льва до часу вступу нового князя пройшов якийсь час без князя, а потім князем став під назвою Юрия Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, що був жонатий з руською князівною Мариєю, дочкою котрогось з Даниловичів. Поміркуємо, яка в сему певність?

Тепер відомі з грамот — з років 1325, 1327, 1334, 1335 та 1339, що підписані іменем Юрия.

Здаючись на 4 перші грамоти[1]), Карамзин, ранїйше від інших російських письменників, вважає за наступника після Андрія та Льва (що на єго думку померли близько 1324 р.) недорослого Георгия — Данилового правнука. „По латинських грамотах, які видані за печатями єпископа з одного боку, а з другого княжого пестуна та воєвод белзького, перемиського, львівського та луцького, про него писано яко про прирожденого князя та державця усеї „Малої Росиї“ і він брав обовязок оберегати землю рицарів від нападів Монголів; він вживав печать Юрия Львовича, свого діда, а жив то у Володимирі, то у Львові“.

Сей князь, як каже Карамзин, „вмер близько року 1336, не лишивши дітий і хан понасилав до Галичини своїх намістників; але меш-

[1]) Грамота Юриєва року 1339 невідома була Ржежабку, так само як була невідома декому з наших письменників (не згадуючи вже Карамзина, але і тим, що жили після него і що й тепер живуть), не дивлячись на те, що видрукована за кордоном вже року 1857.

канці, по вказці якогось тогочасного історика, повбивали їх, та з дозволу ханського підлегли Болеславови, сину Тройденовому, князеви мазовецькому, та Марії, сестрі Георгиєвій"[1]).

Схожу з думкою Карамзина вимовили і свою думку і інші вчені польскі, галицько-руські і російські — от як Бобржинський, Стадницький, Зубрицький, Шараневич, В. Б. Антонович (про те вимовляє свою думку зговорюючись, що „істнує не меньше ймовірна думка, що і Юрий II. і Болеслав Тройденович се таж сама особа[2]), Іловайський, Бестужев-Рюмін. Як вони кажуть, після смерти Андрієвої та Львової князював до року 1335 чи 1337 Андріїв син Юрий. Зовсім супротилежну думку мав ще сто років тому, як мовить Лонгинов, Нарушевич. Нарушевич в своїй історії Польщі, здаючись на Вітодурана, та на листованнє папи з Владиславом Локтиком, просто каже, що після загину на війні з Ґедиміном двох синів Юрия Львовича в році 1321 чи 1322, Русини оголосили своїм князем Болеслава мазовецького близько року 1324[3]). В останніх часах такої-ж думки тримають ся Бєльовський (M. P. h. т. II., хр. Яна з Чарнкова) польский вчений, Ржежабек, чеський, а з російських Н. П. Дашкевич, Линниченко, Филєвич та Лонгинов. Питаннє про Юрия II. з усіх боків розглядав тільки Ржежабек між усіма отими письменниками. Єго твір, де він розглядає оте питаннє, зветь ся: „Iiři II., posledni knižé Male Rusi[4]). Роздивимось, з якої речи Ржежабек вважає Юрия II. за Болеслава Тройденовича.

Головне джерело для міркования, хто був після Андрія та Льва і про те, яка се була особа, ті грамоти, що зістались від того часу з іменем Юрия. Усіх їх пять. Перша писана року 1325 до великого маґістра Вернера Арсельнського, друга з року 1327 (того-ж самого змісту що і грамота 1316) до тогож маґістра, третя — 1334 до великого маґістра Модера герцоґа Бравншвейського, четверта року 1335 (покріпила усі умови складені до сего року з орденом тевтонським), а на останку пята — року 1339; сею грамотою Юрий надає місту Сяноку Маґдебурське право, роблячи війтом свого вірного слугу Бартка з Сандомиру. Юрий по сих грамотах величає себе раз Georgius Dei gratia dux Rus-

---

1) Карамзин — т. IV. стор. 214, 253, изд. Ал. Смирдина СПб. 1851.

2) В. Б. Антонович — Мон. 1—51.

3) Лонгиновъ — грамоты Юрія II, 6.

4) Праця перво на перво була надрукована в Časopis Musea Kralovstvi Českého, а потім вийшла осібним виданнєм в Празї 1883 р. На московську мову перекладено Гетеріовським; на основі постанови Академії Наук повинно було бути видрукованим в її записках; але на жаль сего ще й досі не зроблено.

siae (1325), вдруге — Georgius Dei gratia dux terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae (1327) а то знов „Georgius Dei gratia Dux et heres regni Russiae, от як у грамоті 1339 р. Більшість грамот (грамота 1316 та 1320 р.) написані з Володимира (1327, 1335, 1339), одна (1334) зі Львова, а ще одна (1325 р.) невідомо звідки.

Порівнюючи Юриєві грамоти, (окрім грамоти 1336 р.), Ржежабек доходить до того, що Юрий не був сином ні Андрієвим, ні Львовим, а значить коли називав Юрия I. своїм дідом, то через матїр; через неї він міг вважати себе за потомка Романовичів. Ржежабек будує своє покладаннє на тому, що Юрий, згадуючи у грамоті 1328 року про своїх предків (progenitores), поміж них не згадує ні про Андрія, ні про Льва (quod nostri progenitores filius recordationis rex Daniel, seu Leo noster atavus, aut Georgius noster avus carissimus), а тим часом у грамоті р, 1334 та 1335 Андрія згадано поміж predecessores Юриєвих.

Однакже навряд щоб оті доводи Ржежабекові мали можність оте доводити, не кажучи вже й про те, що взагалї будувати свої покладання на відрубних виразах, на нашу думку, варто великої уваги. Коли в грамоті 1325 року немає імени Андрієвого — та се могло стати ся не на умисне, або і наумисне. В грамоті 1325 р. дає хрестоносцям обіцянку, стояти з ними в дружбі, як се робили єго предки. Тутечки не має нічого, що він понимав ся обороняти землї ордену від Татар, а се єсть в Юриєвій грамоті 1327 року, що переказує від слова до слова грамоту Андрієву та Львову 1316 р.

Певно Юрий мав поважні причини мовчати про Татар в грамоті 1325 року, а з того стає зрозумілим, через що в сїй грамоті пропущено імя Андрієве, що обіцяв хрестоносцям обороняти їх землї від Татар (ceterum terras vestras fideliter premunire curabimus pro Tartaris[1]).

Опріч того, правду каже Лонгинов, „в грамоті 1327 р. треба розуміти зсилку в числї інших предків Юрия II. також і на братів Андрія та Льва“[2]). Потім опущеннє можно вбачати за невмисне — адже в грамоті 1325 року пропущений Роман, хоть і був він, — певна річ, progenitor Юриїв (навіть як би він був і справдї Болеславом Тройденовичем), тодї як в грамоті 1327 р. Романа згадано поміж predecessores. Так само не навмисне пропущено і Льва. Але як би не було, а останнїй був попередником Юрия, був самостійним князем. А хиба незгадка про во-

---

[1]) Лонгиновъ — Грам. Юрія II. стор. 7.
[2]) Ibid. стор. 7.

линських князїв Володимира Васильковича, Мстислава Даниловича, хиба се не пропуск? Аджеж Юрий II., володіючи Галичиною та Волиню, став переємником і отих князїв, а значить і їх треба було згадувати, яко „předecessores“. Правда від їх часів не лишило ся ніяких грамот з умовами, що дотикались хрестоносцїв, але їх немає також і від часів Романа, Данила, Льва та Юрия I. Коли вже оті останні князї складали умови з хрестоносцями, то немає ніякої причини відкидати сего що до волинських князїв, які згадані.

Нам здаєть ся, що на основі відомого листу Владислава Локтика до папи Івана XXII., датованого 21 липцем 1324 р., вважати Андрія та Льва останніми галицько-волинськими князями (а Болеслава Тройденовича їх наступником) — не можлива річ. Тут велику вагу для Ржежабка, щоб зробити таке покладаннє, мало вжите королем слово „ultimi“[1]). Але оте слово можно пояснювати різно[2]). Вживаючи оте слово, може бути, що король бажав вимовити непевність, що переємник Андрія та Льва не буде в станї обороняти від Татар ні власних земель, ні сусїдних; значить не буде таким „inexpugnabili scuto“, якими були єго попередники, останні між померлими володимирськими князями. А то ще, вбачаючи будуччину, міг король промовити, що померлі князї були „останніми“ між руських князїв, що з'являли ся супроти Татар, яко „inexpugnabili scuto“, а що вже тепер не можна від їх переємника чекати того-ж самого. Само по собі, кажучи се, король міг не брати на увагу вдатности чи невдатности наступників Андрієвих та Льва, відгравати відому ролю; може він виявляв в такому станї сю справу, аби тільки одержати від папи запомогу, що була потрібна для него, маючи на увазї досягти певної мети. В сему випадку Татаре відгривали ролю страховища. І справдї

---

[1]) „Hinc est, quod Sanctitati Vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentias intimamus, quod duo ultimi Principes Ruthenorum de gente schizmatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserunt ex hac luce: ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, occupare, perturbatio indicibilis imminebit. Ea propter Sanctitati Vestrae suplicamus quatenus memores servitii nostri, pariter vestri honoris, cum ex eo debito nostrae subiectionis nos et terras nostras teneamini defensare vestro consilio et auxilio videlicet in praedicatione crucis et aliis subsidiis, contra gentem Tartarorum ne occupent terram Ruthenorum et per consequens nos invadant celeriter succurrere dignemini. Карамз. IV. пр. 275; Stadnicki — Syn. Ged.: II, 10 пр. 22 — „Въ 1324 г. Ханъ Убекъ (по Никит. Лѣт.) послалъ князей воевать Литву; они возвратились съ плѣномъ“ Карамзинъ IV. 280 прим.

[2]) Див. Lexicon Forcellini, tom. VI., v. „ultimus“

король не помилив ся в своїй рахубі, як каже Филєвич, бо в протязї $1^1/_2$ місяців, від 20 червця до 1 серпня 1326, папа відіслав до Польщі 4 грамоти, то до короля, додаючи єму духа, то до польского духовенства та народу, закликаючи до хрестового походу супроти „схизматиків, Татар, поган та інших ще невірів“, що сусїдами були з Польщею[1]).

Ржежабек, щоб умоцнювати свою думку, що Юрий II. з Болеславом Тройденовичем таж сама особа, здаєть ся на лист папи Івана XXII., датований 16. червця 1327 до короля Владислава Локтика[2]). Папа оповіщає короля, що „nobilis vir Boleslaus Russiae“ бажає стати з православного католиком. Хто був сей Болеслав, видати з листу — бо єго називають тутечки „pronepos“ Владислава Локтика — а се іменно був Болеслав Тройденович[3]). Карамзин каже, що останнїй, як родич з боку матери Романовичам, „певно, за свого дядька, Георгия держав який небудь удїл в Галичинї або на Волинї“[4]), а через се саме папа і величає єго „dux Russiae“[5]). Ржежабек з сим не зголжуєть ся. На єго думку, папа назвав Болеслава князем руським через те, що він у сей час справдї володїв Галичиною та Волинем, а покладаннє Карамзина Ржежабек вважає за неправдиве. Але-ж сам Ржежабек оповіщає, що Індрих Ґлоґівський в листї своєму до папи Івана XXII. називає сам себе князем Галичини (Haliciae dux), а папа в листї до брата сего Індрихового Яна Ґлоґівського називає Індриха dux Lodomeriae. З якої речи? Через те, що Індрих був претендентом на оті руські землї, каже Ржежабек. Через що не покладати, що таке саме могло бути що й до Болеслава Тройденовича? А хиба-ж Володислав Опольский володїв коли усею Галичиною та Волиню, що величав себе „dux totius Russiae“? Як син Русинки, з Романової семї, Болеслав Тройденович міг сам

---

[1]) Филєвичъ — Ж. М. Н. Пр. XI. стор. 173.

[2]) Карамзинъ IV. пр. 329.

[3]) Лонгиновъ — Грамот. Юрія II., 50.

[4]) Карамзинъ IV., пр. 329.

[5]) Cum itaque, sicut exultatione praegrandi nuper audivimus, nobilis vir Boleslaus, Dux Russiae, pronepos tuus, qui ex ritus imitatione Graecorum ab universalis S. Romanae matris Ecclesiae unione dividitur, spiritum, Domino aspirante, conceperit ad unitatem ipsius Ecclesiae redeundi, nec bene conveniat, ut ex tuae quod abest, degeneratione prosapiae arbor discepet a radice, rogamus excellentiam regiam quantum affectuose possumus, et hortamur, te nihilo minus in remissionem peccaminum obsecrantes, quatenus praefatum Ducem, cui super hoc per alias nostras literas scribimus, quod relicto huiusmodi ritu erroneo redeat seu veniat in suae salutis praemium ad ipsius Ecclesiae unitatem, paternis et salubribus inducere monitis non omittas“. Карамзинъ IV. пр. 329.

себе вважати кандидатом на галицько-руський престіл, на випадок як би останній опорожнив ся, а в такому розумінню і величати себе князем руським. Опріч того він, як гадає Карамзин, може володів частиною галицько-володимирського князівства, наприклад частиною холмської землї, а значить і міг називати себе руським князем. Ржежабек покладає, що Болеслав Тройденович був змалку вихований в дусї латинства, був католиком, а вже православним став як дійшов до лїт і се вдіяв він не з внутрішнього потягу, а маючи на увазї спадчину Романовичів. Як тільки він одержав її, то зараз же забажав знов занехати православну віру, через що запровадив з папою про се зносини, та ставши наново латинником, почав ревно утїсняти православних.

Сей перехід Болеслава Тройденовича на католика Ржежабек посуває до 1327 р., здаючись на записану у Длуґоша під роком 321 звістку, що Болеслав князь Мазовії та Русинів одружив ся в Плоцку з дочкою Ґедиміновою, перехрестивши її перед весїллєм. А те, що Болеслав охрестив свою невісту в Плоцьку, а не в якому іншому містї галицько-володимирського князівства, дає Ржежабку змогу вимовити, що її охрещено яко католичку, бо інакше, мовляв, Длуґош, згадав би про се достеменно. А коли се так, то значить що й сам Болеслав на сей час був вже латинником; вважаючи-ж на те, що він міг бути обраним на галицько-володимирський стіл тільки тодї, коли був православним, значить галицко-володимирським князем він став перед 1327 роком. Болеславови безпечно стало покинути православє тілько тодї, коли почув він змогу обпирати ся на приходцїв — на Нїмцїв — а на се було доволї 2—3 років; звідсїль Ржежабек випроваджує таке, що Болеслав став князем галицько-володимирським при кінцї 1324 р. або при початку 1325, або кажучи інакше зараз-же після Андрія та Льва [1]) та князював до р. 1340, значить доволї довгий час. А що се було так, Ржежабек здаєть ся на Яна Вітодурана [2]) і тим гадає заперечити Карамзинови та іншим. Ставши православним, Болеслав став іменуватись Юриєм і з тим іменем він навпослї зістав ся, як став знов латинником.

---

[1]) Řeřabek 16. 17.

[2]) Карамзинъ, IV., пр. 329. „Causum adventus horum paganorum (Татар на Польщу в 1341) aliqui aliter assignant, dicentes, quod imperator Tartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis idoneos Ruthenis praefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum (т. є Болеслава мазовецького), qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenae gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic multiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, illum intoxicabant per venenum tam fortem, quod dissiliit in plures partes“.

Те що Юрий та Болеслав (на думку Ржежабка) таж сама особа, сьвідчить і Ян із Чарикова. Воно правда, що тутечка замісць „Болеслав“ двічи стоїть „Казимир“, але Ржежабек поясняє се помилкою та не того хто переписував, а самого Яна, він бачте, забув. Ян чув імя Болеслава, що отруєно вкупі з іменем єго молодшого брата Казимира (князя плоцького), що помер 1354—1355 р. своєю смертю. Така помилка стала ся через те, що Ян звик чути про Болеслава, яко про Юрия. Далїй в тїй же хроницї Яна, під роком 1349 знов згадано про отруєннє Болеслава і тут вже єму надано єго власне імя[1]).

Розглядаючи критично думки Ржежабка, які він вимовив, треба зауважити, що він не так як сьлїд мотивував їх та що їм можна закинути те саме, що він часто-густо закидає іншим. Справдї здаючись тільки на оден вираз в папському листї (redeundi), автор з него вже виводить, що Болеслав до того часу, поки перейшов на православного, був латинником. Коли вже й тепер по офіціяльних документах можна здибати не докладні вирази, то якже можна вимагати від документів XIV в. безумовної докладности? Далїй слову r e d e u n d i можна надавати розмаїте розуміннє — можно розуміти, як розуміє єго автор — можна й інакше. Православні схизматики, вони відлучились від поєднання з правдивою церквою; до сеї схизматицької церкви належить і Болеслав. Папа умовляє останнього, яко схизматика, знов прилучитись до праведної матери церкви[2]). Слово r e d e u n d i папа міг вжити обертаючись до кожного православного, який бажав прилучитись до латинства.

Те, що змусило Болеслава зробитись православним, хоть і походить може на правду (як се викладає Ржежабек), але де шукати доводів на се? Як би такі мотиви іствували, то Болеслав міг би перейти на православного і не при галицькому-володимирському дворі (як каже Ржежабек), а і в Черску. Проте стати православним Болеслав міг і без сїх мотивів, бо єго мати була православною, бо родилась нею, мазовецькі князї були в приязних зносинах з православними руськими князями (варто пригадати про відносини Конрада Самовитовича до Володимира Васильковича та до Мстислава Даниловича), а Лонгинов каже, що православє при дворі мазовецьких князїв ще в XIV в. було розповсюжено; він вказує на довід сего, що по актах 1339 р. єсть згадка про пароха, що був в парафіяльнїй церкві сьв. Юрия в Плоцку, де перебував тодї Казимир мазовецький[3]).

---

[1]) Řeřabek 18. 19.

[2]) Зр „Др. и Нов. Рос.“ т. III. стор. 322 Альберт Компенський пише між іншим до Климента VII.: „Чим іншим може стати безсмертним ваше імя серед пізного потомства, коли не споминном про те, що за часу уряду вашого... усї Москалї в е р н у л и с я до лона праведної церкви“.

[3]) Л о н г и н о в ъ — Гр. Юрія II, стор. 13. — Смотри возраженія Филєвича „Къ вопросу о борбѣ Польщи и Литвы-Руси“ Ж. М. Н Пр. 1891, XII. стор. 330.

За тим немає ніякої підпори відсувати перехід в латинство Болеслава до 1327 р. Одно запевне можна сказати, що до сего часу він був православним. Те-ж, що Болеслав хрестив свою невісту в Плоцьку, нічого не подає на користь покладанню Ржежабка. Покладемо навіть, що Болеславова невіста була перехрещена в латинство дійсно; але все-ж таки, що се доводить покладання Ржежабка, не можна сказати, можна тільки гадати, що в році 1331 Болеслав Тройденович був латинником. Але доказп Ржежабка на користь того, що невісту Болеслава Тройденовича хрестили по латинському обряду, не витримують критики. Длуґош, супротилежно авторови, промовимо ми, не вдовольняв ся-б самим тільки оголошеннєм про хрещеннє литовської князівни, як би се дійстно вчинило ся по латинському обряду (само по собі і ми маємо також право мовити так, як і Ржежабек своє). В Плоцьку могла бути православна церква, так само як у Володимирі католицька (адже-ж сам Ржежабек каже, що у Володимирі і в князівстві було чимало латинян, та і сам Болеслав зі своїми прибічниками був католиком), значить, з якої-ж речи була потреба їздити для хрещення невісти по латинському обряду в Плоцьк?[1] Се натяжка. Се швидче може вказувати, що Болеслав у сей час не був галицько-володимирським князем.

А коли докази Ржежабкові що до переходу Болеслава в латинство в році 1327 непевні, то також непевне покладаннє его, що Болеслав став князем у Володимирі в 1324—1325 році. Ржежабек відсуває смерть останнього Романовича до року 1322, а обраннє за князя Болеслава Тройденовича до початку 1325 чи на кінець 1324; з якої-ж би речи стала ся така перерва? Ржежабек сю яву поясняє через те, що після 1322 р. в Галичині ще було війско Ґедимінове[2]) але з якої речи він се каже? Адже-ж у сей час Ґедимінови потрібне було війско для боротьби з Ливонцями. Филєвич теж не згоджуєть ся в сему разї з Ржежабком.[3])

На останку обертаючись до відомого тексту хроніки Яна з Чарнкова, ми бачимо відміну в нему в двох виданнях хроніки, у Зомерсберґа і у Бєльовського. Ржежабек вважає за ліпше друге виданнє (Бєл.), але і в такому разї єму доводить ся брати на увагу одно непорозуміннє. Ян

---

[1]) Длуґош проте каже тільки про вінчаннє в Плоцьку: „Boleslaus dux Masoviae et Russiae, filius Ducis Troydeni Masoviae uxoratur, et accipit in uxorem filiam Gedimini Ducis Lithuaniae gentilem et barbaram. Qua fonte baptismatis a sordibus idolorum ablata, nuptiae ex more apud Ploczkum celebrantur“. Лѣтоп. Зап. Археорг. Комис. IV. стор. 329.

[2]) Řeřabek 12 (в пр.).

[3]) Филєвичъ. Ж. Пр. 1889, XII., 176.

згадує про Казимира (двічи) а Ржежабек поясняє се тим, що Ян забув; а се наче можливо нібито, що Ян усе чув про Юрия, а не про Болеслава. Таке поясненнє само по собі, нікого не може задовольнити. Навіть сам Ржежабек завідомляє, що в другому місцї хронїки Болеслав з'являєть ся з власним іменем; вважати же з'яву в сему місцї імени Болеслава за допис пізнїйшого переписувача, як се каже Ржежабек, немає нїякої приключки[1]). Лонгинов зрік ся, пояснення Ржежабкове визнати імовірним; але-ж і те, яке він сам предкладає — не до речи. На думку Лонгинова, „більше буде гаразд помилку що до імени Болеслава відсунути до більше пізного часу (коли що се помилка і коли Болеслав назвав ся ще й Казимиром) та приписати її малограмотности переписувача, якому все ввижало ся імя Казимира Великого, яке скрізь розходило ся по Польщі". [2]) З якої-же речи той же переписувач дальше не помиляєть ся, а називає Болеслава як сьлїд? Лонгинов самовольно переробляє сам текст, ось як і читає в перекладї: „Незабаром після того, як Русини отруїли сина мазовецького князя Тройдена, Болеслава, переємника в руському князівстві після смерти свого покійного дядька по матери, великого князя руського Казимира Георгиєвича, Казимир Великий, понявшись відомстити за смерть свого родича, зробив напад на Русь". [3]) Однакже з якої речи він переверпув Kazimiro dicto Georgio на Казимира Георгиєвича, розуміючи під ним Андрія Юриєвича? Се вже зовсїм самовольне!

Взагалї здаватись на хронїку Яна з Чарнкова, щоб вияснити питаннє про особу Юрия II., не можна, бо як се перше довів добре Филєвич[4]), три її перші глави, які мають тутечки для нас велику вагу, не можно вважати за справжні „а через те їх не можна залїчати за такі, що мають вагу імовірного джерела"; — сї глави перероблені в XV. столїттю, так бодай гадає д. Филєвич. Крім того ще по ріжних виданнях хронїки текст не по всїх однаковий. От на пр. те місце в нїй, на яке здають ся звичайно переважно, рішаючи згадане питаннє, у Зомерсберґа написано: — post (Карамзин; Шараневич та Зубрицький додають ще — coronationem Casimiri an. 1333) non multo tempore mortuo magnifico Principe Casimiro, dicto Georgio, totius regni Russiae Duce, Trojden Dux Masoviae (що кажуть учені треба читати Boleslaus Trojdeni filius) qui avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat". Ржежабек здаєть ся на текст хро-

---

[1]) Филевичъ. Ж. М. Н. Пр. 1889, XII, 300.
[2]) Лонгиновъ — Грам. Юрія II., стор. 12.
[3]) Лонгиновъ — Грамоты Юрія II. — стор. 12.
[4]) Филевичъ — Ж. М. Нар. Пр. 1889 р. XII. стор. 299—301—2.

ніки, що видав Бельовський, а там той самий текст ось як пишеть ся: „Et post non multo tempore mortuo magnifico principe dicto Georgio totius regni Russiae duce filio Troydeni ducis Masoviae, qui Casimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat“. Карамзин, Шараневич та Зубрицький, маючи на увазї текст, надрукований у Зомерсберґа, приймали Казимира за Юрия, Андрієвого сина. Карамзин, на пр. каже: „Значить, Болеслава родила сестра Георгия і здаєть ся напевно дочка Андрієва; а Георгий, опріч християнського імени, міг ще мати славянське — Казимира“.[1]) Коли пояснювання отих учених самовільнї, то такими треба визнати й пояснювання Ржежабка і інших; значить Филєвич мав право промовити: „одно слово, отї 3 глави (хронїки Яна) створило богато більш-меньш дотепних, але вкінцї самовільних пояснень, що однакже нї трохи не пособили вияснити справу“[2]).

Зостаєть ся промовити тепер ще де-кілька слів про звістку Яна Вітодурана, на які здаєть ся Ржежабек. Що до него, то воно нїяким способом не годить ся, щоб умоцьовати покладаннє Ржежабкове. Він, звернувши увагу на слова Вітодуранові, що піддержують єго думку (qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset etc.), зовсїм не дає нїякої ваги іншим. А тимчасом сї останнї вказують, що Болеслав князював не довго (b r e v i t e r ante ista tempora), а по друге, що він був, як став князем в Галичинї та на Волинї, латинником — се значить католиком (christianum latinum).

Таким чином, Ржежабек не подав нї одного такого доказу, який би в станї був переконати читача в тому, що Юрий II. та Болеслав Тройденович — се таж сама особа а значить і питаннє про особистість Юрия II. і взагалї про час та обставини смерти останнього з Даниловичів, зовсїм не можна вважати, як про се гадає Филєвич, за певне[3]). Швидче можна вважати певною думку тих вчених, які вбачають в Юрию II. одного між Даниловичів. Однакже при тому треба зауважати, що не має нїчого такого, яке-б запевняло, чий достеменно був син Юрий II. — чи Андріїв, чи Львів. (Чогось усї певні того, що він був сином Андрієвим).

На нашу думку справа могла вчинитись ось-як. Близько 1324 року Андрій та Лев померли; князївство галицько-володимирське переходить до їх переємців — до сина одного між них — до Юрия. Він володїв усїм галицько-володимирським князївством (в сему переконують єго грамота 1335 р.) з винятком берестейської землї, що відійшла до Литви.

[1]) Карамзинъ — IV., пр. 329.
[2]) Филєвичъ Ж. М. Нар. Пр. 1889. XII. 300.
[3]) ibidem — 1889, XI. стр. 173.

Брянцев[1]) гадає, що Юриєви не належав і Луцьк, але він помиляєть ся. В грамоті 1339 р. згадано про воєводу луцького. До якого часу князював Юрий, не можна сказати, а можна тільки бути певним, що єго вже не було року 1339. Правда від сего року відома грамота, яку видав теж Юрий, але очевидячки, се вже не той Юрий. Ся грамота відрізняєть ся від грамот з іменем Юрия і в титулї князя, і згадуваннєм складу єго прибічників усе чужосторонців. Дехто між вченими відносить смерть Юрия II. до 1335—1337 року, само по собі переважно через те, що остання та відома грамота з іменем Юрия належить до року 1335. Можна покладати, що Юрий живий був ще і в 1337 роцї, коли Русини вкупі з Татарами зробили напад на люблинську землю і облягли Люблин[2]). Непевна річ покладати, щоб Болеслав Тройденович (коли він на сей час був галицько-володимирським князем), коли склались з Казимиром добрі лади, приймав участь в опустошуванню земель свого близького родича.

Як умер Юрий II., тодї перестав істнувати рід Даниловичів; спадщиками зоставались Болеслав Тройденович та Любарт Ґедимінович. Роздивимось, яка вони були рідня з Даниловичами.

Болеслав був сином Тройдена князя мазовецького та Марії, про яку під роком 1341 Длуґош пише: „Ducissa Czirnensis Maria moritur, uxor Trojdeni Masoviae et Czirnensis ducis, natione Ruthena[3]).

Чия була дочка Марія, про се учені не в одно говорять. Шараневич вважає її за старшу сестру Юрия II. або швидче дочкою Юрия[4]); Антонович за дочку Андрієву[5]); Стадницький за дочку Юрия II.[6]); Андріяшев те Лонгинов — Юрия I.[7]). Найбільше ймовірна думка двох останнїх, коли вважати певним рік весїлля Болеслава Тройденовича у Длуґоша — то се дочка Юрия Львовича. Длуґош каже, що Болеслав Тройденович одружив ся з дочкою Ґедиміна р. 1331[8]); у сей час єму було найменш лїт 18[9]), значить він уродив ся року 1313. а шлюб єго матери р. 1312. Наша лїтопись каже, що Юрий I. вирядив ся женитись до Суздаля року 1281[10]). Коли навіть покладати, що Андрій, батько

---

[1]) Брянцевъ. Истор. Литовск. Госуд. Вильна 1889. стор. 149.
[2]) Rocznik Świętokrzycki. Mon. Pol. h. III., Ч. 8. 119, 295 (Řeřabek 41.).
[3]) Длуґош в Лѣт. Зап. Арх. К випуск IV. стор. 333.
[4]) Шараневичъ Ист. Галиц. Волод кн. 126. 149.
[5]) В .А. Автонович — Мон. 1. 51.
[6]) Stadnicki — Syn Ged. II. cap. 7.
[7]) Андріяшевъ — Очеркъ — 207 пр. 7; Лонгиновъ — Гр. Юрія II.. 50.
[8]) Dlugosz — Лѣт. Зап Арх. к. вѣсн. IV. — 329.
[9]) Хоть бували приклади, що й ранійше одружались.
[10]) Ипат. 583.

Марії, був першим сином Юрия й родив ся року 1282 (хоть сего не можна казати, бо певно першим сином у Юрия був Михайло, про смерть якого лїтописець наш звіщає під р. 1284[1]), то й тодї року 1312 він би мав тільки 30 років, а значить тодї він би не міг мати дочки невісти. Болеслав, яко син Марії мав деяке право на галицько-володимирський стіл. Другим претендентом — був Любарт Ґедимінович. Із стародавної литовсько-руської лїтописи, так званої Даниловича, ми довідуємось, що Любарт був жонатий з дочкою володимирського князя: „а Любарта пришел володимирський князь к дощце, во Влодимер и въ Луческъ, и во всю землю Волынскую“[2]). Таке-ж саме, як каже Карамзин, записано і по наших родовідних книжках[3]), а у Длуґоша під роком 1382 ось що читаємо: „Lubartus sortem inter fratres non accepit, matrimonium filiae unicae Ducis Wladimirensis sortitus; cum qua illi Ducatus Leopoliensis et Wladimiriensis obveniebant“[4]). Пісторий, як звіщає Филевич в ґенеальоґічній таблиці литовських князїв, коли згадує Любарта, то пише: „Lubartus aperte nihil acceperat, sed ex uxore dux erat Leopoliensis et Wladimiriensis[5]). Хто-ж то такий був отой володимирський князь? „Стрийковський — каже Карамзин — іменує князя володимирського, батька Любартової жінки Агапії Володимиром[6]); Шараневич в одному місцї свого дїла: „Исторія Галицко-Володимирского Княжества“ каже, що Любарт оженилъ ся съ дочерью Андрея, або Льва“; а в другому впевняє, що „Любартъ выводилъ право на той престолъ (галицько-володимирський) отъ жены своей, сестры останного князя руского Юрія II.[7]); В. Б. Антонович, Стадницький та Андріяшев тестем Любартовим вважають Льва луцького[8]); Бобжинський, Ржежабек, Лонгинов — Андрія[9]). Нема чого й казати, що всї оті покладання непевні. Тутечки напрошуєть ся питаннє: якими-ж землями володів Любарт за Юрия II.? Стадницький, не відкидаючи цїлком певности звістки лїтописи Даниловича,

[1]) Ипат. 580. „У Юрія князя у Львовича умре сынъ именемъ Михайло, младу сущу єму“.

[2]) Лѣтопись Даниловича ст. 27.

[3]) Карамзинъ IV. пр. 217. „А Любартъ принялъ Волынскій князь во всю землю Волынскую, и женил ся у него и доста ся єму Володиміръ и Луцкъ“.

[4]) Dlug. Лѣт. Зап. Арх. к. вып. IV. Спб. 1868 стор. 382.

[5]) Филевичъ. Ж. М. Н. Пр. 1889 г. XII. стор. 180 пр. 8.

[6]) Карамзинъ, IV 207 пр.

[7]) Шараневичь. Ист. Гал. Вол. княж. 136 і 149.

[8]) Моногр. I 51 и 75; Stadnicki — Syn Ged. II, 25; Андріяшевъ — Оч. стор. 207.

[9]) Бобжинский — Очер. Ист. П. I., 181 і Řeřabek 37; Лонгиновъ Гр. Юр. II. 50.

каже однакже, що Любартови від тестя (Льва) упала сама тільки луцька земля, а володимирське князівство укупі з галицьким перейшло до рук сина Андрієвого — Юрия II.[1]). На думку В. Б. Антоновича луцька земля припала зараз же, як вмер Лев Юриєвич[2]); так гадає й Андріяшев[3]); Лонгинов думає, що після смерти Андрія та Льва володимирське та-луцьке князівство чи в спадчині чи через завойовання Ґедиміном (се питаннє ще[4]), впали Любартови Ґедиміновичу[5]). Для піддержання своєї думки Лонгинов, між іншим здаєть ся на фундушевий запис Любартів 8 грудня 1322 р. (помилкою замісць 1372). Зараз же на другій картці той сам Лонгинов каже, що інше — „таким робом закликаннє Болеслава Тройденовича Русинами на князьованнє могло статись близько 1324 р. тільки в самій володимирсько-волинський области“[6]). Де-ж дів ся Любарт? Бобжинський не так дивить ся на справу. По єго вказці, Андрієва дочка вийшла заміж за сина Ґедимінового Любарта (отримавши в посагу Луцк). Після смерти своїх руських спільників Андрія та Льва († 1324) він (Ґедимін) рушив далїй й гадав собі про панованнє над їх володїннями, а через те над усею Русю. Тільки в галицькому князївстві встиг утриматись син Андріїв, князь Юрий II.[7]) Усї оті покладання вчених однакже упадають, як порівняти їх з грамотами Юрия II. (особливо року 1335); по них видати, що Юрий був паном усего галицько-володимирського князївства (з винятком берестейської землї, та Холму може). Ржежабек, не квапячись зовсїм відкидати імовірности відомости літописи Даниловича, покладає, що після Андрієвої смерти лишила ся недоросла єго дочка і вона була через ворохобників-бояр відсунена від престолу; по згодї бояр заняв престіл Болеслав Тройденович, яко найближший потомок Романовичів. От через посередництво сего Болеслава Тройденовича й видано заміж за Любарта дочку Андрія; шлюб сей й умова що до галицько-володимирського князївства припадає як раз на шлюб самого Болеслава[8]). Як би, каже Ржежабек, покласти, що Андрій за свого життя видав заміж дочку за Любарта, то тодї, само по собі, після єго смерти, єго дочка, а в купі з нею й Любарт домагав ся-б сего стола,

---

[1]) Syn. Gedymina II., 25, пр. 44.

[2]) В. Б. Антонович Мон. I. 75.

[3]) Андріяшевъ Оч. 207. Здавання нїчого не доводить, бо тутечки тільки вказки на ті землї, що давно складали луцьке князївство.

[4]) Нїякого завойовання Ґедиміном Волинї не було — се довів В. Б. Антонович — Мон. 1—50—52.

[5]) Stecki — Łuck — Н. П. Дашкевич. Зап. 96 пр. 2.

[6]) Лонгиновъ — Гр. Юрія II. стор. 11.

[7]) Бобжинскій — Ист. Польщи. — Т. I., 181,

[8]) Řeřabek 41.

— тим часом по документах не має на се жадної вказки. Покладання Ржежабкові ще більше самовільні, анї-ж інших учених, на яких вказано попереду. Чи нечудно справдї — що зостаєть ся по праву спадчиця, а руські бояре шукають собі князя десь-то на сторонї! Чи не користнїйше для бояр було-б признати за верховодницю недорослу дочку Андрієву, та користаючи з сего, порядкувати в державі по вподобі? Опріч того, як би були поміж руських бояр такі зрадники, то певно були-б і такі, що заступили ся-б за інтереси недорослої, а се-б справило боротьбу, про яку, промовимо словами Ржежабка, по документах не має анїчогісенько. На чому однакже Ржежабек покладає свою гіпотезу про недорослість Андрієвої дочки? На останку як би Любарт навіть одружив ся з нею вже після того як Андрій умер, за помогою Болеслава Тройденовича, то не вже-б він чекав смерти Юрия-Болеслава, а не важив ся-б швидче скинути узурпатора? Нї, думка Ржежабкова про шлюб Любартів єсть непевна. Швидче можна покладати, що Любарт одружив ся з дочкою Юрия II. (Андрієвича або Львовича[1]). На питаннє се тепер неможлива річ відповідати з певностю, — але відкидати імовірність звістки лїтописи Даниловича або навіть вважати її тенденцийною (як каже проф. Дашкевич[2]), не має нїякої приключки; навпаки-ж, обпираючись на сю відомість, треба вважати Любарта за одного по праву хоч би на володимирсько-волинське князївство. Однакже Любартови придбати єго не довело ся ранїйше від року 1340.

Можна гадати, що в часї походу 1337 р. або незадовго після него Юрий II. помер, а з ним укупі перестало істнувати мужеське потомство родини Романовичів. Може бути, що Татаре, що ще були навіть на Волинї в годину смерти Юрия II., поквапились захопити до рук осиротїлу землю, та настановили своїх кревняків в особі 2-ох намістників Татар. Але Русини, не бажаючи коритись їм — отруїли намістників. Про сей вчинок ось що списано у Яна Вітодурана; „causam adventus horum paganorum (Татар на Польщу 1341 р.) aliqui aliter assignant dicentes, quod imperator Tartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis idoneos Ruthenis praefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis“[3]) Тепер доводилось обирати, переважно, між двома

[1]) Не має нїчого не можливого в такому покладанню. Коли покладати, що батько Юрия II. (Андрій чи Лев) родив ся р. 1282, а одружив ся як було єму років 18 себ-то р. 1300, тодї вмираючи 1324 року він мусів лишити спадчика 23 років; року 1337—8 сей останнїй мав би вже 36—37 лїт, а в такому разї вже мав можність мати й дочку дорослу.

[2]) Дашкевич — Зап. 46, пр. 2

[3]) Карамзинъ — IV. 329 пр.

претендентами — Болеславом Тройденовичем та Любартом Ґедиміновичем. Певно, що проміж руськими боярами були прихильники і того і другого і що після того, як отруїли Татар, мусила скоїтись боротьба між партиями в володимирсько-галицькому князївстві. Певно також, що в тій боротьбі, приймали участь, яко прихильники Болеслава Тройденовича, різні чужоземці (Німці), що оселились в сему часї по головних містах галицько-володимирського князївства і що через свою материяльну заможність, мали не малий вплив на справи в князївстві. Не аби яку ролю відгравали в сему питанню і сусїдні землї Польщи та Литви, а також і Татаре, що дивились на галицько-володимирське князївство, яко на свій улус. До них то й обернулись з обох боків, що змагались за відповідю на питаннє, яке їх інтересувало. Можлива річ, що в справу вдав ся і папа, бо само по собі для него було не однаково, хто буде панувати над Галичиною та Волиню, чи католик Болеслав чи православний Любарт. Повинно бути, що прибічники Болеслава Тройденовича справлялись вчинниїйше нїж Любартові, бо той же Вітодуран пише, що „Imperator (Узбек) Tartarorum (як померли обидва намістники татарські) procuravit eis (Русинам) christianum latinum[1]), се-б то Болеслава Тройденовича, а Ян з Чорткова сповіщає навіть одностайне (unanimiter) обраннє на князя Болеслава — quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt[2]). Само по собі, що на таке u n a n i m i t e r треба дивитися як на дуже непевне, бо не можна покладати, щоб усе галицько-володимирське боярство так знїкчемнїло, щоб волїло латинського Болеслава як православного Любарта. Як би не було однакже, а певно, що Болеслав Тройденович, що поки не став перевертнем, іменував ся Юрием, став князювати на галицько-володимирському князївстві і вже в грамотї 1339 р. писаній в містї Володимирі — титулує себе — „Georgius dei gratia Dux et heres Regni Russiae“. Бурмістер львівський Зиморович, в своєму Triplici Leopoli, складеному 1672 року, каже, що мешканцї тодї тільки приняли Болеслава своїм князем, коли він згодив ся на умови, які від него вимагали: „Sola Leopolis a commilitonibus Leonis, Tartaris, Saracenis, Armenis caeterisque stipatoribus Principis mascule defensa, peregrinis dominis portas clausit, nec nisi pactis initis patefecit, ut nimirum Boleslaus titulo ducis Russiae in se sumpto, urbanam multitudinem indemnem ac immunem suis legibus et ritibus vivere permittet, a Cimeliarcho Ducali velut re sacra, manus cohiberet

---

[1]) Карамзинъ — IН. 329 пр. Biel. M. p. h. II., 619—756.

[2]) Ян з Чарнкова — Mon. P. II., 629, У Длуґоша — baronum Russiae nobilium que conscesu. Лѣт. з. арх. к. IV., 329.

nihilque in publicum sine comitiis centurialis ageret. Hujus modi sponsionibus vinctus Boleslaus Leopolim recepit"[1]). Звістку Зиморовича не можна вважати неімовірною. Як Болеслав осів ся у Володимирі, невідомо; не можна також на певно сказати, чи до Болеслава належала уся Волинь, чи саме тільки володимирське князївство; може хочби луцьке довело ся на долю Любартови.

Однакже не довго довело ся Болеславови князювати в Галичинї та на Волинї. На се князьованнє не в станї був дивитись однак нї Любарт, нї єго сторонники Русини, тим паче, що й поводженнє самого Болеслава не нахиляло на єго бік руської людности. Як буває здебільша з ренеґатами, Болеслав відставши від православної віри, зробив ся щирим гонителем єго та пособником католицизму, по тих русько-православних землях, де єму довело ся князювати. Можлива річ, що він так само поводив ся, як був ще князем якогось шматка землі руської (коли се ще було); може Ян Вітодуран мав се на увазї, коли казав — qui dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset... Належачи усею душею до західного сьвіту, Болеслав намагав ся прищепити західну культуру в своєму князївстві (звідсіль наданнє маґдебурґії місту Сяноку, а певно і деяким іншим містам), не питаючись, чи се подобалось руській людности чи нї. Ставши князем в Галичинї та на Волинї через чужоземцїв може, що на той час зовсім розкорінились тутечки, дивлячись на них, яко на культурну силу, а може й матеріяльно залежачи від сих людий, Болеслав випроваджує їх на перед (напр. в грамотї 1339 р. стоїть — omnem hominem judicandum, sive sit Theuthonicus, Polonus, Ungarus et Ruthenus. Ruthenus займає тут останнє місце[2]), обставляє себе на около ними, з ними судить і рядить. Між тими, що підписані на грамотї 1339 р. не має нї одного руського вельможи і немає, як се бувало попереду, на останку не завсїди, підпису єпископа (sub testimonio virorum proborum et honestorum videlicet Johannis dicti Latta Adalberti advocati de Bahna, Bartholomei, advocati de Varsov, Johannis Brunonis, Leonis de Sywirz), Длуґош же оповіщає, що Болеслав набрав „praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis et Bohemis et Almanis. Опріч того Болеслав з своїми прибічниками пускав ся на всякі насилування над руською людностю. Той самий Длуґош подає ось яку звістку — „sive quod tributis datiisque

---

[1]) Карамзинъ. IV., 329 пр.
[2]) Лонгиновъ. Грамоты Юрія 11. стор 22.

crebro illas exactionaverit gravaveritque, sive quod coniuges filiasque eorum sua incontinentia foedaverit“[1]).

Таке поводженнє Болеславове мусїло відхилити від него і его попереднїх прихильників з Русинів, а на останку як вже не стало сили терпїти, Болеслава силоміць відіпхнено від престолу — єму, як каже Ян Вітодуран, дано такої отрути, що він розпав ся на шматки[2]). Се стало ся властиво 25. березоля 1340 р.[3]). Що до міста, де таке скоїло ся, то вчені не в одно кажуть. Шараневич напр. покладає[4]), що се скоїло ся у Львові, Ржежабек та Филевич — у Володимирі. Вказкою на Львів може служити грамота Митра Детка до купців міста Торна, в якій між иншим стоїть: „damna vero post obitum domini nostri felicis memoriae ducis Russiae quicunque Lemburgenses intulerunt[5]); для Володимира ось яка звістка — habuit tres filios Bolkonem, qui receptus per Ruthenos in Wlodzymyrz veneno interiit[6]). Вкупі з Болеславом отруєно і декого з его прибічників.

З листу папи Венедикта до краківського єпископа датованого 24. червця 1341 р., видати, каже Ржежабек, що король Казимир розумів, з якої речи скоїла ся ота смутна подія[7]). Траска, Ян з Чарнкова, Ян Вітодуран, Длуґош кажуть всї в одно, з якої речи Болеслава отруєно — се перевертаннє руської людности з православної віри на латинську та всякі насилування Болеслава та его прибічників[8]).

---

[1]) Длуґош. Лѣт. Зап. арх к. вип. IV. стр. 330.

[2]) Ibidem.

[3]) Ян Вітодуран. Mon p. h. „ipsum intoxicabant per venenum tam forte quod dissiliit in plures partes“.

[4]) Rocznik Trzaski — M. P. histor. II. 860. Joh. Vitodurani Chron. Eccordi str. 1862; Roczn. Małopol. M. P. III., стор. 300. Item Boleslaus filius Trohideni ducis Mazoviae princeps Ruthenorum a suis inpocinatus circa festum annunciationis beatae Mariae ex hac vita decessit (Rz. 42). У Длуґоша під р. 1340 стоїть: veneno in potu propinato in die Anunciationis S. Mariae, alias nono Calaendas Aprilis, illum (Болеслава) extinguunt. Длуґош Лѣт. Зап. Арх. к. вип. IV. стор. 330.

[5]) Шараневичь Ист. Гал. Вол. княж. 153.

[6]) Voigt Cod. diplon. Prus. III. str. 83, nr. LXI. (Mon. pol. hist. II. — 621 — 2).

[7]) Biel. M. P. h. III. стор. 284.

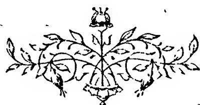
[8]) Ex oblatae siquidem nobis petitionis eiusdem regis (Казимира) serie nuper accepimus, quod cum dudum gens schizmatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem ipsius Regis consanguineum germanum de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie, ac nonnullos alios Christi fideles eidem duci, dum viveret, obsequentes, immaniter occidissent, idem Rex hujus modi scelus abhorrens, et zelo ulcistendae iniuriae fidei christianae accensus, cum exercitu suo terram Russiae dictam gentem expugnaturus intravit“. Theiner. Mon. P. pag. 468, Nr. 605. (Řeř. 42).

Так то не стало Болеслава Тройденовича і знов зосталась сиротою галицька-володимирська земля! Не довго князював Болеслав — Юрий, а скільки лиха накоїв для руської людности свого князївства![1]) Проте деякі польскі історики, заплющивши очи, щоб не звертати уваги на подані події Болеслава, важать ся промовляти ось які речи: „Таким робом, в той час, коли по смерти Юрия II. хан татарський поквапив ся безпосередно захопити край, Русини стали навпаки сему і покликали до себе за князя Болеслава мазовецького, сина сестри Юрієвої, Марії. Князьованнє мазовецького князя тутечки було недовге, але покинуло після себе добрий спомин. Багато польської людности перейшло на Русь, заселили її пустині, розробили хлїборобство і зміцнили звязок між Польщею та Русю“[2]). Сї слова польского вченого не вимагають пїяких пояснень. Після смерти Болеслава Тройденовича почала ся боротьба між Польщею та Литвою за галицько-володимирську спадщину; але ми поки що не торкати мемо сего питання а на смерти Болеславовій скінчимо нашу карту з історії Волинї початку XIV. віку.

---

[1]) Ян з Чарнкова — „qui (Болеслав Тройденович) legem et fidem ipsorum immutare nitebatur M. P. h. II., 629, Roczn. Trzaski (під 1340 р.) — hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filias eorum et uxores rapiens et easdem dehonestans, non alias gentes, sicut Bohemos et Albanos super ipsos inducens“. M. P h. II. 860; Ян Вітодуран „Qui (Болеслав) dum regni gubernacula per plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum Latinorum illic' multiplicasset“. M. P. h. II. 860; Длуґош — „Odii autem et necis causas varias plerique astruunt, quod videlicet ritus eorum schizmaticos abrogare et fidei Catholicae duritatem, ritumquae et obedientiam Romanae Ecclesiae introducere, firmareque illic plurimo studio quaesiverit; sive quod tributis datiisque crebro illos exactionaverit gravaveritque, sive quod coniuges filiasque eorum sua incontinentia foedaverit; sive quod Praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis et Bohemis et Almanis collectos, probris et iniuriis eos afficere non prohibuerit“. Лѣт. зап. арх. к. III. IV., 330.

[2]) Бобржинській. Ист. Поль т. I. стор. 182.

Для ювілею Івана Котляревського.

Desiderata.

М. Сергієнка.

I.

Менї давно вже хотїло ся звернути увагу громади й висловити кілька дезідератів з поводу близького нашого лїтературного сьвята; — як відомо, 1898 року мине сто лїт з часу, як оголошено друком перші піснї перелицьованої Енеіди Котляревського.

Нема чого тут широко висловляти про значіннє діяльности Котляревського — не для того зняли ми річ, та й не така се річ, не так вияснена, щоб зазначити її в малій замітцї. Звичайно, тепер нїхто вже не зможе сказати, що Котляревський **витворив** нове українсько-руське письменство, сам собою, що єго діяльність була якимсь зовсїм новим фактом без попередників. Добре відома річ і в попереднї часи не бракувало на Вкраїнї письменників, які заводили народну мову в сфери письменські; мотиви, принаймнї деякі, писань Котляревського, досить виразно виявляють ся й у попередньому письменстві, і взагалї діяльність Котляревського стоїть в живому, непорваному звязку з культурним життєм гетьманщини, з попереднїм українським друкованим і не друкованим письменством. Але-ж таки і при сучасному становищу студий над Котляревським, при всїх відмінах в поглядах на него, незвичайне значіннє єго особистої діяльности в культурній історії України есть факт безперечний. Котляревський так щиро обернув ся до народної мови, так рішуче порвав, чи краще сказати — хотїв порвати звязки з новою московською мовою й старим славянсько-українсько-польским язичием, в писаннях своїх так

*

талановито потрапив на основні ознаки української народної вдачи, що діяльність єго різко визначила ся з самого початку. Несьвідомо мабуть і для себе самого, Котляревський в своїх писаннях о стільки ясно та виразно виявив змагання тогочасної громади до витворення своєнародної літератури, своєнародної й формою й духом, що заступив своєю постаттю, примусив забути попередні, невиразні, недужі прояви того змагання, й зробив велике враженнє на сучасну громаду. Мотивів поезиї Котляревського ухопила ся зараз ціла серия письменників і єго писання за часу кількох поколінь мали й мають безпосередній вплив на письменство наше; близші сучасники Котляревського в письменстві безпосередно вяжуть ся з ним, ідуть за єго приводом і прикладом. І ми, шукаючи в культурних обставинах гетьманщини, в старому письменстві ґенези письменства Котляревського, знов таки кажу, жадним чином не можемо заперечити незвичайному значінню єго особи. З другого боку, неприємні прояви „Котляревщини“ в пізнїщім нашім письменстві й культурному життю (ще й досї дають себе іноді почувати) не заслонять від очий наших тих здорових, буйних паростів, що виросли з сїмя, посїяного полтавським дияконенком. Чи так чи сяк, не вважаючи на деякі свої слабі чи неприємні ознаки, поезия Котляревського проторила стежку українському письменству, очевидячки, як не цїнувати її, а позитивні ознаки далеко, далеко в нїй переважали. Можна сказати, що те, що звичайно робить для того чи інчого прямовання ціла школа діячів, зробив у нас сам Котляревський своєю діяльностю. Писання єго були правдивим поворотним пунктом в нашім культурно-громадськім життю.

Одначе вони разом з тим не зостали ся при самому історичному значінню; вони не заховали ся тільки по історнях лїтератури та по христоматиях, не залічили ся до числа тих клясичних утворів, які всї багато хвалять, та мало хто читає. Навпаки, не вважаючи на свій столїтний майже вік, писання Котляревського обертають ся в дуже широкій громадї; „Наталка“ й „Чарівник“ належать до найширше розповсюжених пєс українського театру, а Енеіда належить до найпопулярних книжок, і мала досї (залічуючи й повні видання писань) більш пятнадцяти видань. Можна сказати, що після Шевченка Котляревський єсть найпопулярний письменник український; ба навіть він має свою окрему, властиво свою громаду прихильників, которої нема у Шевченка. Простий та веселий тон єго поезиї, не виявлені гостро, яскраво национальні й социяльні ідеї здобули єму сїх прихильників: Поляки, котрих навіть Шевченкові „псалми Давидові“ „застрашали своїм вибором“, з охотою похваляють Котляревського; теж із Москалями. Правда сї самі ознаки викликали дорікання Котляревському з сторони наших патриотів, і я маю на меті тільки за-

значити сей факт специяльної популярности Котляревського, а не ставити его на заслугу єму; хоч з другого боку, не вважаючи на той благодушний тон і национальні і социяльні погляди Котляревського, досить симпатично й виразно відбили ся в єго писаннях, аби пильнїще до їх придивити ся, і під сїм веселим, непретенсиозним покривалом провадились помалу ідеї национальні й громадські, часом дуже добрі, як те й доводили останнїми часами історики нашого письменства. Але про се нам нема чого широко балакати. Я нагадав тільки про історичне й сучасне значіннє писань Котляревського, аби довести, що, при таких навіть чи інчих поглядах на вартість писань єго, вони заслугують і вимагають від усїх прихильників нашого слова великої уваги й доброго студийовання. Тим часом не можна, як менї здаєть ся, заперечити, що Котляревського в нас студийовано дуже мало і, що до него, багато істнує важних питань не досить вияснених а то й цїлком непорушених. Нагадаємо про сї питання хоч здебільшого.

II.

По правдї, досї й загальна фізиономія, щоб так сказати, й значіннє Котляревського в історії розвитку письменства нашого, як менї здаєть ся, не вияснені добре. Остра, стороннича Кулїшева критика, могла-б була бути початком такого студийовання, бо порушила дуже важні питання з сего погляду; але може для того, що надто вже брала через край, що сторонничість її сама в очи кожному різала, вона не привела до такого пильного, основного студийовання над Котляревським, якого треба було жадати. Вона, правда, була примусила покинути перекази старих панеґіриків та придивити ся пильнїще до Котляревського (в сему безперечно її заслуга), але як сама вона, властиве кажучи, майже не йшла далї кількох горячих закидів, так і антаґонїсти Кулїшеві мало що поступили далї того, щоб відбити сї закиди кількома цитатами, кількома, хоч і дотепними фразами; властиві-ж студиї над Котляревським незначно посунулись, правда - і не над одним Котляревським. Правда й то, що від загальних оглядів українського письменства, які ми досї мали, не можна й вимагати сего; на се треба студий специяльних.

Так досї ми не маємо навіть докладної житєписи Котляревського; кілька дат з служебного формуляру, кілька загальних уваг двох-трох сучасників єго, 2—3 анекдоти — от трохи чи не все, що ми маємо про него; про внутрішнє життє єго ми майже нїчого не знаємо. Звичайно, що сї недостачи по части вже не можна й надоложити, але дещо таки можна було-б зробити й тепер. Прошукавши добре, можна було-б допитатись і до тих паперів єго, що передані були в Петербурську царську біблїо-

теку, й звідси пропали,*) знайшли ся-б може й інчі, досї не відомі документи й папери, принаймнї хоч офіцияльні. Переказів сучасників запевне можна було-б зібрати далеко більше, як ми маємо. З часу смерти Котляревського минуло тільки 54 роки; і в Полтаві й по Полтавщинї мусить бути не мало людий, що ще памятають Котляревського, живуть певно ще вихованцї полтавського „дому бідних дворян“ і „благородного заведенія“, котрим управляв Котляревський; ще більше знайдеть ся таких, що чули цікаві звістки за него від єго сучасників.**)

Не можна сказати, щоб зовсїм добре були вистудийовані писання Котляревського з погляду їх провідних ідей, ідейного змісту. Над сїм питаннєм застановлялись, переважно з поводу Кулїша, як то сказано, деякі думки, що не втратили ваги й тепер, й ми раз пораз мусимо вертатись до них хоч і він сам перемінив потім погляди на Котляревського. Але ще не досить; задоволялись звичайно, підібравши для своїх поглядів по кілька цитатів, часто цитували ся вірші: „Так вічній памяти бувало у нас в гетьманщинї колись“, дещо з мук пекельних, але маємо бажати, щоб з'аналїзовано було дрібнїще, кроком за кроком, всї писання Котляревського й висьлїджено докладно социяльний, культурний і национальний сьвітогляд автора — єго відносини до народної маси, до тогочасної інтелїґенциї й до новонародженої української шляхти, погляди на історичне минуле свого народу й на сучасні авторові полїтичні обставини, на своєнародні й займовані культурні елєменти, щоб довести, в якій мірі виявляєть ся у автора национальна самосьвідомість. Праця така марною не буде.

Далї, не вияснено добре той ґрунт, ті культурно-громадські обставини, в яких виростав Котляревський, їх вплив на него. Тимчасом пора була дуже характерна, дуже важна. Старі культурні й громадські форми й традициї гетьманщини руйнували ся; знищено гетьманство, Січ, заведено ґуберніяльний устрій, вже за памяти Котляревського „грамотою

---

*) Про пропажу паперів Котляревського див. замітку Горленка в Київ Стар. 1883. V. с. 146.

**) Не можу здержати ся, щоб не зауважити при сїй нагодї, що взагалї наші земляки дуже скупо й лїниво дїлять ся з громадою споминками про своїх славних сучасників. Через те ми так мало знаємо навіть про головнїщих заступників нашого письменства. Тимчасом як напр московська мемуарна лїтература так широко розвилась останнїми часами, навіть що до другорядних і третєрядних діячів, в нас вона майже зовсїм не істнує, виключивши хиба Шевченка Справдї, що ми напр. маємо про Гулака, Квітку, Костомарова? А скільки в нас таких, одначе поважних письменників, що про їх ми знаємо те тільки, що самі вони повідали за себе в своїх писаннях?

дворянству“ санкционовано заведені нові громадські відносини, українське кріпацтво й українську шляхту. Польща впала, польский культурний вплив на масу зовсім зникає по гетьманщині; одержує вплив московське письменство, що з другої половини XVIII. в. стає вже помалу на власні ноги, з рук Українців перейшовши до тубилців. Намісць старої академічної осьвіти й поруч з нею потрошки розповсюджує ся між вищими верствами скептична західна осьвіта, разом з невиразними мріями про натуральний стан і права чоловіка. Під сими ріжномастними впливами на старім культурно-історичнім ґрунті гетьманщини витворяли ся характерні, дивні комбінациї. Посідателї кріпацьких душ, перейняті думкою про свою нескінчену висшість над „подлим“ народом, перейняті афоризмом, що „в простого мужика простий єсть обичай, а в письменного особий, полїтичний звичай“, нахиляли ся до сантиментального народолюбства; „благородні шляхтичі“, що тільки-тільки затвердили за помічю московського уряду свої привілеґії, виступали оборонцями української (хоч провінциональної) автономії, кохали ся в українській етноґрафії й історії й марили про козацькі часи, так ворожі й небезпечні для шляхоцьких прав. На сему ріжноманітному ґрунті зросла й початкова наша национальна самосьвідомість і ріжноманітні складники її (і дають себе почувати й пізнїще). Ґенеза творчої діяльности Котляревського єсть в значній мірі ґенеза українського националїзму, й доки не вияснено буде єго культурних і громадських обставин, того важного з погляду культурного розвитку нашого народу моменту, доти не можна буде докладно зрозуміти й того повороту в культурній історії нашої громади, провідником котрого був Котляревський.

Котляревський, вихованець полтавської семінариї, безперечно зріс на культурних традициях старої Гетьманщини. Отже перша задача — докладно висьлїдити, що взяв він у свої писання з її культурного запасу. Правда, се річ не легка; культурна история, духове життє Гетьманщини лежить ще в нас облогом, письменство XVIII. в. ще жде пильних студий, але колись треба буде зробити сю роботу.*) На основі сих студий треба буде порівняти сьвітогляд Котляревського з сьвітоглядом громади гетьманської, єго писання з попереднїм письменством друкованим і недрукованим з погляду їх мотивів, форм, мови; на основі усего того вияснити питаннє, о скільки був своєнародним Котляревський у своїм писанню.

---

*) Студиї коло історії книжного слова й просьвіти Гетьманщини в останній працї д. Житецького (Мысли о народныхъ думахъ гл 2 і 3) ще раз виразно показують, як багато цікавого, важного було в культурнім життю минулого віку, й як ми мало єго знаємо.

Кілька дотепних уваг що до сего питання в праці д. Дашкевича — се тільки перші начерки й натякання, се тільки завдаток на дальші ширші й глибші студиї.

З другого боку писаннями своїми Котляревський подає руку новим прямованням чужих письменств — реакциї проти псевдоклясицизму й сантиментально-романтичному народолюбству. Важно висьлїдити, о скільки Котляревський тут підляг впливови сих чужих письменств і що він взяв з своєнародної культури. Питання про відносини прелицьованої Енеіди до інчих пародированих Енеід (францускої Скаррона, німецької Блюмавера й московської Осипова) кілька літ тому було поставлено в анонімній розправі д. Н. М. В.*) потім в розправі д. Дашкевича, але не вияснено рішуче й досї; зафактовано звязок між Енеідами Котляревського й Осипова, але відносини їх (хто за ким сьлїдкував) після останнїх виводів д. Дашкевича зостають ся ще непевними і ждуть ще подрібнїщих спостережень. Поважні, особливо біблїйні теми перелицьовувались на український лад і до Котляревського, й такі проби були широко розповсюжені; не бракувало й макаронїчних жартів, яких потім ужив і Котляревський. Треба-б вияснити відносини перелицьованої Енеіди до сих попередників своєнародних поруч з чужесторонними творами. Так само з Москалем-Чарівником, що має перед собою багату літературу інтермедий, де вже ясно визначились й уставились типи пізнїщої української комедиї (так що до Котляревського, цїкаво звернути увагу на тип Москаля) і з тим разом має анальоґічні з'явища в письменстві московськім (як показують на „Мельника“ Аблесимова), а особою свого Москаля вяжеть ся безпосередне з резонерами тогочасної західної і московської драматурґії (не забудьмо, що Котляревський був прихильний до тогочасного московського театру і сам виступав яко актор). Не яснїйше й становище Наталки; звязок сеї пєси з „Козаком-стихотворцем“, на котрого вказують, яко на повід до написання „Наталки“, треба-б ще вияснити. Не показано відносини сеї пієси й до тогочасних українських культурно-громадських обставин, до вдачи до української етноґрафії, що виразно зазначила ся вже коло тих часів; відносини її до сучасного західного й российського сантименталїзму також ще треба-б постудиювати; хороше порівнаннє Наталки з бідною Лїзою Карамзина маємо у тїй розправі д. Н. М. В., та того не досить; відносини до західних зразків не зачіплено майже, хоч ми й знаємо, що Котляревський кохав ся в романах Ляфонтена, Коттен, Жанліс.

*) Петербурська часопись „Новь“ 1885 р. кн. 4 і 5.

Як відомо, письменство Котляревського обіймає не малий час; перші згадки про Енеіду ідуть від 1795 р., перші три пісні її були видані 1798 р, четверту 1809 р.; дальші пісні автор друкував уривками пізніщими часами й їх видано було вповні тільки після єго смерти. „Наталка“ з'явилась вперше на сцені 1819 р., як пишуть (я не знаю, о скільки ся дата певна й се треба було-б ще вияснити.) За такий чималий час письменство, мусить бути, не зоставало ся без відмін. Ще той же таки Куліш доводив, що останні три пісні Енеіди відріжняють ся від перших і з погляду духу, й з погляду мови: „грубий, але щирий комізм міняєть ся у автора й все більше пероробляєть ся на штуковану карикатуру. Сама мова, з початку вільна й подібна до зразків бесіди українських шинків, під кінець стає незграбною і мішаєть ся з книжною московською.*) Основну ріжницю між першими й останніми піснями — народовством несамосьвідомим, що мало на меті тішити увічену громаду сценами з простого побуту, й народовством самосьвідомим з поетичним змальованнєм народного життя (с. 709—710) признає й д. Н. М. В., до такого погляду нахиляєть ся й д. Петров; бачить ґрадацию в них і Др. Огоновський, хоч виводить її не з відмін в поглядах самого Котляревського, а з єго змагання — приготовити помалу непризвичаєну ще громаду до национальної самосьвідомости й патриотичної діяльности (творча діяльність Котляревського, як здаєть ся Дру Огоновському, з початку й до кінця уявляєть ся, яко самосьвідома). Д. Дашкевич виступає проти острого розріжнювання перших і останніх пісень (с. 32—3). Такий погляд здаєть ся мені більш справедливим, але у всякім разі сї самі відміни в поглядах показують, що справа ся не вистудийована ґрунтовно; очевидячки треба покинути загальні уваги та пильно й дрібно з'аналізувати писання Котляревського; тоді тільки й можна буде висьлідити відміни в єго писаннях, розвиток поетичної єго діяльности. При сїй нагоді, не задоволяючись сучасним текстом єго писань, треба звернути увагу й на попередні редакциї. Як відомо, виданнє Енеіди 1809, було „виправлене“, як значить ся на окладцї єго; сучасні видання четвертої пісні мають теж хоч і не так значні відміни; дано було знати, що в рукописї останньої пісні були цікаві поправки автора.**) Отже безпремінно треба звернути увагу й на сї редакциї, бо і в сих поправках може знайдеть ся щось цікаве для розвитку поглядів і писання поета. Може-б таке студийованнє відміни в писанню Котляревського дало звязати ся

---

*) Основа 1861. I. с. 247.

**) Основа 1861. II. с. 174.

з громадськими тогочасними обставинами, з відносинами громади до писань Котляревського.

III.

Отакі, здебільшого питання повстають що до ґенези писань Котляревського; нова низка питань виникає, як що здіймемо річ про значіннє сих писань в історії своєнародного розвитку нашої громади, в історії нашого письменства й про сучасну ролю єго творів. Хоч деякі з сих питань також зачіплювано й трактовано в студиях коло історії нашого письменства, може й більше, як попередні, але все таки зостаєть ся зробити чи не більше ще. Так, наприклад, ми не знаємо докладно, як обернулась українська громада з перших же часів до писань Котляревського; як і в яких верствах вона була розповсюжена, яке робила враженнє, в якому напрямку, себ то як громада розуміла сї писання, на які ознаки писання Котляревського звертала увагу, що в їх подобалось, впливало на громаду, чи тільки поверховна їх форма, чи й глибше заложені провідні ідеї, може під сим взглядом і з самого початку ріжні верстви, ріжні круги громади не однаково прийняли писання Котляревського. Тепер все, що ми знаємо й що звичайно мусять переказувати наші історики літератури — се тільки, що Енеіда Котляревського ще до друку розійшла ся в рукописях і за короткий час кілька раз була видана.

Далї, треба висьлїдити вплив Котляревського в письменстві українськім, висьлїдити звязки й відносини до єго писань дальших українських письменників по їх творах; тут єсть ще над чим застановитись. Головні питання — які мотиви писання Котляревського впливали на тих чи інчих письменників, як відмінялись сї мотиви, і о скільки сей вплив був добрий чи шкідливий в розвитку нашого письменства й єго культурного значіння. Колишнїх закидів Кулїша, що писаннє Котляревського, було „найстрашніщою пробою нашому писаному слову українському“, що „визволеннє від Котляревщини“ було доказом ґеніяльности пізніщих українських письменників,*) як нам здаєть ся, не вважаючи на тридцятилїтну полєміку, ще й досї не розправлено рішуче й коло сего важного питання нашої культурної історії треба ще добре й добре попоратись.

Дуже було-б цікаво вияснити відносини, погляди на Котляревського в нашій громаді й письменстві ріжних часів. Історія критики лїтературно-публїцистичної (сими словами я хочу відрізнити її від критики самої естетичної); історія вимагань громади від письменства з поглядів гро-

*) Хата вид. 2, с XVII., Основа 1861, I. с. 262.

мадських і літературних — єсть безперечно одна з найцікавших сторін в історії культурного розвитку народу й літературна история такого першорядного факту українського культурного питання, як діяльність Котляревського, варта уваги для усіх, кому цікава історня нашої національної й громадської самосьвідомости. Цікаво було-б также довідатись і про погляди на писания Котляревського в сусідних громадах і письменствах — московськім і польськім.

На останку вимагає вияснення ще питаннє про сучасну ролю й значіннє писань Котляревського, о скільки живо ще він зацікавлює сучасну українську громаду, з яких поглядів, й як ми маємо уважати на єго популярність; оцінувати, о скільки писания єго користні для культурно-національного виховання української громади в наш час, який вплив вони мають; дуже цікаво знати, як приймає й як задивляєть ся на писаннє Котляревського сільский люд український.

IV.

Я зумисне не зачепив поміж іншими ще одно дуже важне питаннє чи краще — ґрупу питань що до Котляревського, щоб виріжнити її й зупинити ся трохи коло неї; се мова Котляревського й значіннє єго в історії витворення нашої літературної мови — справа майже непорушена, тим часом дуже важна. В сегочасному на пів непризнаному становищу української літературної мови, при тому значінню, яке Котляревський займає в історії нашої літератури, — се питаннє не тільки історичне, а живе, пекуче.

Треба-б поперед усего знов таки вияснити відносини Котляревського з погляду мови до попереднього українського письменства. Вже попередніми студиями доведено, що і в ранїщі часи поруч з язичєм істнували змагання до запровадження в письменство живої, народної мови, і вона доволї широко входила в писання деяких письменників; для XVII. в. українські елєменти письменської мови висьліжено в недавній розправі д. Житецького в Київській Старинї; письменство XVIII. в., й із сего, як і з інчих поглядів, ще чекає студиї. На основі таких студий і треба було-б докладно висьвітити ролю Котляревського, в якій мірі він тільки вів далї розпочату вже справу й о скільки був самостійним ініциатором, що він узяв у своїх попередників і що дав нового. В звязку із сим питаннєм треба буде висьлїдити елєменти мови Котляревського й її витвореннє. Перший елємент, звичайно єсть жива народна українська мова. Треба-б довести, о скільки пильно держав ся Котлярський народної мови, і о скільки самосьвідомо. Чи держав ся він виключно місцевого, полтавського диялєкту, чи не цурав ся лєксики сусїдних диялєктів українських. Другим елєментом має бути стара українська книжна мова

в різних її прямованнях — славянщини, штукованого язичия й мови більш близької до народної. Вихованець старої української школи, Котляревський виростав під впливом її, й цікаво знати, о скільки відбив ся на мові Котляревського вплив сеї старої книжної мови й ріжних знов таки її елементів славянщини, польщини, латини, московщини. Цікаво знати, чи славянізми Котляревського були тільки спадком по сій старій мові, чи Котляревський сам з власної охоти обертав ся до них; славянщина-ж мала таку значну ролю в витворенню нашої літературної мови! Третім важним елементом мови Котляревського має бути московщина. Московська мова з другої половини XVIII. в. починає розповсюжуватись по Вкраїні, й мова Котляревського прийняла дуже багато московізмів — такі вирази, як „балагуръ", „розможжу", „невклюжій", „шутка", „зівнув", „искорчившую ся", хотіте", „волнах" (2 все з другої пісьні) побачиш, куди не глянеш; ще те треба мати на увазї, що в новіщих виданнях Котляревського мову таки трохи підправлено, українізовано; в виданню самого Котляревського (1809) напр. пишеть ся не де, десь, а где гдесь, пишеть ся раз-у-раз но де в пізніщих виданнях стоїть та, ей замісць їй, раз-у-раз вернется, женется, погонитъ, наплодитъ замісць мяких флексий, і инше подібне. Треба тільки в сих висьлїджуваннях московських елементів мати на оцї полтавський диялект; бо інакше, як то часто в наших фільольоґічних суперечках трапляєть ся, можна залїчити до займовання лексичний материял з щиро народного обходу, тим більше, що народна лївобережна мова підупала таки впливови московському з погляду лексики й складні, й можливо, що трохи такий вплив давав себе знати ще й у минулому віці. На се треба звернути увагу, щоб довідатись, що брав сам Котляревський просто, безпосередно з московської мови; разом з тим цікаво-б висьлїдити, як користував ся Котляревський московською мовою — чи се залежало від браку потрібних виразів в єго лексиконі, чи просто з недбальства. Розправивши сї питання, знайдемо рішенець — в якій мірі близька до народної була мова Котляревського, й о скільки сам він змагав ся підійти близче до народної мови й держатись її. Далї треба буде хоч в головних рисах показати долю витвореної Котляревським мови у дальших українських письменників, відміни в мові й тих головних елементах, які ми зазначили вище, й відносини до сеї мови української громади.

Вияснити питання, в якій мірі мова Котляревського єсть добра українська мова, — се важно, як я вже зазначив, не тільки з погляду історичного, але й публїцистичного. З табору неприхильних до сучасного прямовання українського письменства часто доводить ся чути похвали мові Котляревського, як і декотрих інчих старих письменників, на

докір штукованій, „кованій“ мові нових українських авторів. У Котляревського справді не дають себе знати скомпоновані, чи то, як кажуть, ковані слова (приглянувшись близче, може й тут прийдеть ся перемінити думку, й се також річ буде важна; натомісць він щедро уживає, де треба, де не треба, московських виразів, а також й славянських; таку методу помічаємо й у інчих старих письменників наших. На наше переконаннє се не було добре й через таку методу мова линяла, втрачувала свій виразний своєнародний характер, ставала бліда, позбувала ся краси й пластичности.*) Тим часом такої методи навязати українським письменкам хотіли-б багато сучасних. Розправа коло витворення й елєментів літературної української мови може дати найлїпше рішенець у сїй справі.

На сему докінчимо ми перегляд головнїйших питань, що виникають в студиях коло писань Котляревського. Може кому здадуть ся вони часом надто дрібними, мало цїкавими, так що й шкірка за вичинку не стане. Але ми певні, що не так воно. Великому значінню дїяльности Котляревського ніяк не можна заперечити, єго признають усї; навіть Кулїш у ті свої ворожі для Котляревського часи признав, що „з усїми своїми хибами, був він оден з тих небагатьох Українцїв, що чи просто, чи посередно повели нас ще з тих часів до сучасної нашої самосьвідомости“**). Доки не буде вистудийовано широко й ґрунтовно того повороту в історії нашої громади, що вяжеть ся з іменем і дїяльностю Котляревського, доти не можна буде вияснити нї розвитку нашого националїзму й взагалї культурно-громадського життя нашого народу за новійші часи, нї рішити докладно багатьох тих питань, які ставить сучасне культурне життє української громади. І коли-ж краща доба для того, щоб зробити се, як не столїттє перелицьованої Енеіди, столїттє нового українського письменства і у звязку з ним — українського национального самопорозуміння.

V.

Столїттє нового українського письменства єсть таке сьвято, що справдї заслугує урочистого сьвяткования, такого сьвяткования, яке-б показало, що українська громада з погляду национальної самосьвідомости й культурного розвитку значно виросла за сї сто лїт. Найлїпшою

---

*) Отже треба з сего погляду бодай дуже обмежати думку про „благотворний вплив московської мови на виробленнє української мови й її чистість, що знаходимо хоч би й у д. Дашкевича (с. 72, 80), як не зовсїм відкинути.

**) Основа 1861, I. с. 262.

пробою, де-б вона могла показати себе, було-б, на нашу думку, докладне, наукове й артистичне виданнє писань Котляревського.

Не завадить зупинити ся коло сего пляну: ачей теперішній поклик наш не пролунає марно. Я проєктував би виданнє писань Котляревського з науково рецензованим текстом, з вариянтами й коментариями, артистичне, оздоблене ілюстрациями до писань, з додатком студий коло писань, що можливо вичерпали-б вище зазначені питання.

Наукова рецензия тексту Котляревського се єсть пильна потреба як для студийовання сего автора, так і з погляду практичного. З того часу, як на писання вийшла „авторська давність“ і вони підлегли „книгарській оргії“, дуже треба-б мати нормальний, перевірений добре текст, що мав би бути зразком для звичайних, дешевих видань. Енеіда дуже багата на вариянти, я перевірив наприклад „виправлене“ виданнє самого Котляревського 1809 р. з виданнєм 1876 р. й у перших піснях знайшов кілька доволі цікавих перемін; на зразок наведу кілька (в сучасній правописї) так, наприклад, з самого початку в вид. 1876 стоїть:

Еней болячка був Юноні,
Як жорна серце їй давив,
Бо був тугійший від супоні,
Ні в чім Юнони не просив. (с. 2.)

в виданню 1809:

Еней був тяжко не по сердцю
Юноні, все її гнівив;
Здававсь гірчійший їй од перцю. (с. 8.)

або в вид. 1876 р.:

Нептун дочувсь в скляних будинках,
Що пробі закричав Еней;
Він в жінчиних метнувсь патинках,
Мов кіт од сала до дверей. (с. 5.)

в виданню 1809 може й краще:

Нептун іздавна був драпічка,
Почув Енеїв голосок,
Шатнув ся зараз із запічка,
Півкопи для єго кусок!... (с. 10.)

Або ще, в виданню 1876 р.:

Ішов, ішов, що аж із чуба
В три ряди капав піт на ніс. (с. 63.)

натомісць в старому виданню важкі москвітизми:

Ішов, ішов, аж з русих кудрів. (3 пісня с. 4.)

В четвертій пісні поправлено історичну помилку:

Як Муромець Ілля гуляє,
Як бє Варяг і проганяє. (с. 14.)

в старому виданню, в новому-ж натомісць:

Як бє Половців, проганяє. (с. 133.)

Єсть багато відмін і в літерах. Як казав я й вище, пізніщі видання значно українізовані. Се теж варто уваги.

Коментарий мав би бути двоїстий: лексикальний — бо Котляревський багато уживає жарґонних слів тогочасної Полтавщини, що не вживають ся, бодай по інчих українських краях, тепер цілком, — і історичний. Малюючи український побут минулого віку, писання Котляревського містять в собі багато згадок, натякань на такі речи, що давно минулі й рядовому, а часом і передовому читачу мало відомі або й зовсім не зрозумілі; почавши від таких речий, як деякі причандали тогочасного заможного побуту (побут сільский з того часу не перемінив ся) і до термінів старого урядового устрою, деяких давноминулих обставин громадського й економічного життя, від яких небудь дульєтів і охвотів, линських скатертин, піярських граматок, волів, що гонено до Шленська, й Греків, що возили риж та маслини, і до ріжних возних, підсудків, карвасарів — все оте вимагає докладних коментаріїв і не для самого тільки неосьвіченого читача. Для людий не дуже знаємих з класичною мітольоґією й змістом правдивої Вірґілієвої Енеіди — а таких знайдеть ся не мало, добре було-б доложити й такі коментарії, що рівняли би текст нашої Енеіди з змістом первотвору й обясняли властивий характер і значіннє пародированих дієвих осіб — без сего й гумор Котляревського часто зостанеть ся незрозумілим. Взагалі в обясненню треба мати на оці ті дуже різномастні верстви, в яких обертають ся писання Котляревського: не кажу се властиве про те юбілейне виданнє, про яке зняв я тут річ, а про менчі популярні видання, що разом з тим, на підставі сего editio major мали-б бути видані для ширших кругів громадських; хоч звичайно треба-б поклопотатись про те, щоб і ота editio major була можливо більше розповсюжена.

Що до ілюстрациї, то проєктуючи їх, я зовсім добре знаю, що се річ не легенька. Не кажу про Чарівника та Наталку — ілюструвати їх не трудно (застерегаю одначе від шаржа що до Чарівника), але рисунки до Енеіди добре зробити, на мою думку, чи не труднійше може, як до чого іншого. Се залежить від того, що головний тон Енеїди, можна сказати, не видержаний стало, й головні діячі також не мають здебільшого сталого характеру. Еней, наприклад, виступає то розумним, порядним ватажком, добрим товаришем своєї ватаги, то бундючним нікчемним полу-

панком з того панства, що вилупилось за часи Котляревського, добрим тільки на випивку; він хоробрий, поважний проводир, то розпустний ґульвіса, що лає на всї заставки своїх батьків; подібні неконсеквентности кидають ся в вічи і що до характеристик і поводження інчих осіб, як Дідона, Латин і ін. Енеіда єсть збір окремих малюнків, доволї слабко зшитих до купи; щоб пришити зайвий малюнок, ґумористичний пасаж, кинути зайву приказку, Котляревський легко відбиваєть ся, збочує від зазначеного характеру, розпочатої схеми. Се й зрозуміти легко, його мета перекривити клясичну мітольоґію й разом змалювати сучасну Україну; фабула не має для него значіння, се тільки форма, в яку можна вкладати все, що могло відносити ся до властивої мети. Невідома може для самого Котляревського друга мета, змальованнє українського побуту, бере гору над першою, справдї мабуть початковою метою єго утвору; не що як се й здобуло єму невмирущу цікавість. Основний тон Енеіди се, щоб так сказати, теплий гумор; автор з замилованнєм малює сучасну Україну, посьміх єго не злий, а привітливий, навіть з злих прояв усьміхаєть ся як звичайно Українець, без злоби. Але тон сей не витриманий у него стало; раз-по-раз він збиваєть ся на карикатуру, або незграбні тривіяльности. Суворі для Котляревського критики, як менї здаєть ся, з того й виходили, що не звернувши досить уваги на загальний тон поеми, ображали ся сими збоченнями автора.

Певне, що маляру, який хотів би малювати Енеіду, нема чого збочувати за Котляревським, жадним побитом не треба єму бути карикатуристом. Своїми ілюстрациями має він коментувати те, що єсть доброго, по сей час живучого в Енеідї — картини побуту українського в кінцї минулого віку, писані рукою великого артиста. Де Котляревський не ухиляєть ся в карикатуру, де не веде, що також іноді трапляєть ся за ним, по вивченій шабльонї доволї банальні картини пародийні, там раз-у-раз дає він, часом в кілька словах, чудові малюнки, що перейняті незвичайним гумором і трохи не дишуть своєю реальною правдою. Тут артиста знайде собі багатої здобичи; най тільки перейметь ся він тим же чудовим реалїзмом, тою-ж теплою вдачею й легким, незлобним гумором. Такі сцени, наприклад, як зустріч поважної панї Дїдони з „ватагою-ґольтяпок“ Троянців, тих бурлаків, що ходили колись на Дїн на зарібки, на рибу, на лиман або що (с. 9—10 вид. 1876 р.), весела гульня у Дїдони, з скоками і танцями, з молодецьким гоцаком (с. 13); парастасні столи у „благородної старшини“ пана Енея з кумпанією, сьпіви школярів, сьліпцї з кобзами, перебийцї й „литвини“ з ведмедем (с. 43), бучний виїзд панї сотнички Венери (с. 55), школа латиньщиків з субітками й тройчатками (с. 130); авдиєнция у Латина якого небудь замож-

ного військового товариша, що ще не вкусив фруктів московської або західної культури й живе „на старосьвіцькому“ (с. 134), „нахід“ дворні і підданих пані царської няньки, сцена звичайних тодї сусїдських наїздів або находів (с. 149), серия картинок з козацького обиходу — клясична картина полків у строю („так вічній памяти бувало“ с. 157), збори козаків до війска („бояри вмиг скомпонували“ с. 156) полки на походї (с. 165) — подобні сцени так і просять олївця.

Що до наукових студий коло писань Котляревського і в звязку з тим — коло родоводу нової української лїтератури, то я в горі зазначив коротку проґраму, на яку-б бодай мали відповісти такі студиї; до сего можу додати, що при виданню писань Котляревського добре було-б доложити начерк українського громадського побуту, як він змальований в писаннях Котляревського, й порівнаннє Енеіди, яко пародиї з інчими пародиями подібними (сего писання помалу дотикались, особливо в розправі д. Н. М. В., але не заходились коло него докладнїйше).

Певне, що всю ту справу має виконати не оден чоловік; для сего треба працї цїлого гурту людий, що подїлили-б межи собою роботу згідно з своїми специяльностями. Така збірна робота могла-б краще від усего показати культурні сили української громади. Істориків України взагалї й близче Гетьманщини, істориків українського письменства, фільольоґів у нас не бракує, й вони manu coniuncta змогли-б добре виконати таку роботу; єсть і артистичні сили; знайшлись би мабуть при охотї матерiяльні засоби для видання.

Правда, ще за півстолїття до Котляревського помічено було, що в нас „не в оден гуж тягнуть“, український роздрат пішов в приказки яко национальна ознака, і оден з сучасних Українцїв доводив менї, що в нас тільки такий плян, тільки такий гурт може бути сталим і згідливим, що складаєть ся з одного чоловіка; але на столїттю нашого нового культурного життя треба було-б показати, що сї сто лїт не пройшли в нас марно й громада наша придбала за сей час троха культурного виховання.

Наукові вісти і критичні замітки.

Prof. dr. A. Lewicki. — Powstanie Świdrygiełły, Kraków, 1892. — P. 8° 389 стор. тексту, нот і додатків. З XXXIX. тому „Розвідок Виділу іст.-фільоз.“ краківскої Академії наук.

Війна Литви з Польщею за Свидригайла.

Вибір Ягайла на короля польского й найважнїйший насьлїдок сего вибору, цїла унїя Литви з Польщею аж до її завершеня в Люблинї 1569 р., не діждались доси вичерпуючого оброблення. Як сам сей вибір, так неясні доси й дальші події, що вязались з сим вибором і унїєю. Жерела немногі й неясні, а хоть писано вже чимало і з польскої і з рускої сторони про унїю, то були то доси більше здогади й бажаня, як правдиве зображенє подій, їх значіня і звязи.

Найбільше ще покладних, подрібних вістий маємо з жерел німецких, іменно — фактів німецких рицарів, о скілько вони в данім часї мішались в справи Польщі, Литви й Руси. Але хоть вісти сї численні і досить певні, все-ж таки не займають вони сути діла й не дають огляду цїлости. Попри істориків нїмецкого рицарского ордену займались подрібно істориєю перших часів унії також деякі польскі історики, особливо Прохаска. Прохаска зібрав богато нових материялів, особливо до часів і особи Витовта; але й сї працї Прохаски не подали взагалї богато нового й важного для поясненя дійсних відносин Литви й Польщі. Проф. А. Левицкий не згоджуєсь вправдї у многім з Прохаскою й іншими своїми попередниками, і дає новий погляд на унїю від часу вибору Ягайла, але властиво провадить дальше роботу Прохаски й займаєсь часами по-Витовтовими, а головно „повстанєм“ Свидригайла.

Поперед всего стараєсь п. Левицкий означити по змозї докладно саму суть унії, причім кладе велику вагу на погляди й провідну гадку самого Ягайла. Рішучо не годячись з Прохаскою, Смолькою, й Нїмцем Каро (Caro), підносить він дуже високо першого спільного володаря Польщі й Литви. Нї одна жінка не одержала такого віна й нї-

коли жених не давав єго щирійше; в цілій діяльности Ягайла видно одну мудру й глибоку гадку... Яку? Осібною, доси іструючою грамотою поручивсь Ягайло, що сам, зі всіма братьми, крівними, боярами, підданими знатнійшими й найменшими, прийме віру католицку, римску; всїх скарбів своїх ужиє на відзисканє страт обох держав (państw oboj̇ga, отже — не одної, сполученої, спільної держави!); сплатить 200.000 фльоренів попередньому нареченому Ядвиги, польских бранців пустить на волю; всї землї свої, литовскі й рускі прилучить на вічні часи до корони польского королївства. Не лакомивсь при тім Ягайло на одну молодість, красу й блеск польскої королеви, на її посаг (се посьлїдне певне, бо прецї мусїв ще нареченого сплатити, а польска корона не була особистим майном Ядвиги). О що-ж ходило Ягайлї? о що-ж Литві? Литва пішла за могучою волею Ягайла, він сам порішив се дїло, а гадкою єго було — сполученє з Польщею. Певно що так, але-ж прецї нїхто не лучить ся з другими так зовсїм на сьлїпо, без огляду на свої обставини, на услівя свого істнованя. На жаль п. Левицкий, хоть кілька рази рішучо згадує сю ясну провідну гадку Ягайла, анї разу не обговорює її хоть трохи подрібно... Що Ягайло згодивсь на католицку римску віру, що получив Польщу з Литвою — се мабуть поперед всего для того, що думав про війну з нїмецкими рицарями, а також рад був через се полученє укріпити своє не зовсїм певне панованє на Литві, особливо супроти Витовта. Але як він думав про всї інші насьлїдки такого полученя та про дальші відносини Литви до Польщі — за сим поки-що дармо питаємось. Можемо дещо вносити з пізнїйшого розговору сих литовско-польских відносин. Згадана грамота з р. 1386 писана по латиньски (урядовою мовою Литви була руска; навіть з Нїмцями переписували ся литовскі князї, на пр. Свидригайло, по руски, — Левицкий, l. c. 79, нота 4-а); писана ся грамота очевидно польскими канцеляристами, під доглядом польских сих панів, що держали тодї керму в руках. Чи прикладав Ягайло однакову вагу до всїх її точок? чи розумів їх зовсїм однаково, так, як розуміли її ті, що писали, і сї, що наглядали? Здаєсь, що ся річ, вимагала би осібного, подрібного розсьлїду, але п. Левицкий рішає її з легкої руки — різко, відразу, мимоходом (бо-ж пише властиво про Свидригайла), бере слова грамоти як найбільше дослівно, односторонно дослівно; не хочемо нї на хвилю сумнїватись в добрій вірі автора, нї, але-ж — і Шейльок брав слова договору дослівно, не більше. Але такому дослівному розуміню перечить цїла пізнїйша история Литви, чи за Витовта, чи Свидригайла, чи навіть за суперника Свидригайла, союзника Поляків против него — Жигмонта Кейстутовича! П. Левицкий не сьлїдить тогдїшних відносин Литви, не

*

займаєсь литовскими сторонництвами, їх боротьбою, а преці цікаво, що всї сторонництва литовскі, всї князї, всї і все, перечили такому розуміню сполученя Литви з Польщею!

Не наставали на таке розуміне самі Поляки, поминувши вже се, що для докладного зрозуміня їх становища в сїй справі, треба би близше приглянутись і тогдїшним сторонництвам в Польщі. Нерівність погляду на відносини до Литви показалась н. пр. в таборі під Луцком, хоть і як трудить ся п. Левицкий і всї противні сьвідоцтва відсуває, або зове — kłamstwem; сам Длуґош оповідає, що деякі Поляки перекрадались з польского табору до осадженого Луцка й нараджувались з осадженими; Свидригайло стояв твердо на тім, що з королем війни не провадить, але з „42-ма панами краківскими“, — ба, закидувано Ягайлї зраду! (Левицкий, 96, 98...). Така-ж нерівність погляду між Поляками проявилась і опісля, вже по побідї над Свидригайлом: поодинокі польскі пани, що осіли на „Rusi i Podolu“, розпочали на свою руку переговори з Свидригайлом і дали єму навіть далекосяглі обіцянки, сойм (zjazd generalny) сїрадзкий, хоть і як се заговорює п. Левицкий, в основі згодивсь з тими панами і вивів Жигмонта Кейстутовича — в поле, бо хоть посли польскі, на письмі, Жигмонтови много обіцяли, то — panowie ruscy rozkazów nie posłuchali, бо їх інтерес власний показавсь сильнїйший від писаних „грамот“; п. Левицкий хвалить їх навіть за то (а як строго, згірдно відзиваєсь все про Свидригайла!!), — jest rzeczą pewną, że ta samowola panów ruskich przyniosła Polsce (чи панам?) nieocenione korzyści, w r. 1430 Podole, a 1437 Łuck (l. c. 278—280; діялось се вже по смерти Ягайла, за малолїтности Володислава Варненьского). Що-ж на се сказати? Пригадати-б хиба слова Хміля: „Я з королем війни не проваджу, але з короленятами...“ Коли Ягайла, мимо цїлої єго гарної й високої провідної гадки могли окричати зрадником, то-ж мабуть і у него самого не було се дїло так зовсїм ясне. А що справдї ясне не було, що Ягайла не можна, зовсїм не можна робити одвічальним за грамоту з р. 1386, се-ж аж надто ясно виходить з єго поведеня супротив заходів коронацийних Витовта. Що-йно згодом, під напором, а може й грозою своїх дорадників в Польщі — виступив Ягайло против коронациї Витовта. Цїле море слів не в силї затопити сеї простої і ясної подїї.

Тогдашні керманичі польскої держави зовсїм виразно самі відступили від такого розуміня акту з р. 1386, вперве супротив Витовта, вдруге — супротив Жигмонта Кейстутовича. П. Левицкий сам се признає. 1386-ого р. виступає Ягайло сам, на свою руку; 1401-ого приходять до голосу в справі унїї вже й бояри, Витовт стаєсь князем Литви, а не намістником польского короля; ще виразнїйше видно се

в дальшій, новій „унії“ 1431-ого р.; ale dopiero skutkiem powstania Świdrygiełły przyznano wielkiemu księciu i Litwie prawa udzielności państwowej, i tak stosunek polityczny między Litwą a Polską postąpił naprzód na drodze ku sprawiedliwości (l. c. 285, 286). По смерти Владислава Варненьского показалась Литва прямо осібною державою і треба було доконечно вибрати в. князя Литви на короля Польщі (Казимира Ягайловича, та ще він і не спішивсь дуже), щоб вдержати в силї не то акт з р. 1386-ого, але взагалї звязь з Литвою. Правда, що одні рускі землї по других пропадали при тім, на некористь Литви, а на користь не так Польщі, як поодиноких панів польских. Ще по вигасненю Ягайлонів 1572-ого р., вже по унії люблиньскій, замічає п. підсудок новгородский Євлашевский в дияриюшу, що Поляки боялись розриву, щоб „Литва з Москвою ся не порозумели“.

Як же-ж міг п. Левицкий на вступі своєї працї так різко покликуватись на грамоту з р. 1386-ого? Коли хтось, користуючись виємковим положенєм або несьвідомостю другого, спонукає єго до односторонної, некористної умови, то се радше пригадує загально припяті постанови карного закона, як щоб на се можна покликатись...

Але Литва не тілько стратила через унію кілька земель руских; при стратї попала й у насьміх. Характеристичне, дуже характеристичне становище супротив унії й її творця займає перший польский історик сеї унії, майже сучасний Длуґош. Він був душею відданий тогдішним керманичам польскої держави, а — dzielne to było pokolenie magnatów, wszyscy zgodni ze sobą, każdy w myśl wszystkich, a zawsze zgodnie z celem ostatecznym, przejęci głęboko swojem stanowiskiem, roztropni, przebiegli, bezwzględni, nieubłagani... jak niegdyś senat rzymski... (l. c. 289). На жаль довідуємось за мало подрібного від п. Левицкого про тих полїтиків, щоб ми могли хоть вчасти провірити єго слова, а се, що довідуємось не доказує великої згоди, хоть і вказує може на хитрість та безоглядність. Але-ж Длуґош був чоловік розумний і образований, гуманїст, сьвященик, патріот. Та мимо того всего він якось не дуже одушевлявсь Ягайлом: він називає єго тупоумом (hebes), а се чей також не скріпляє ваги всяких виданих через Ягайла грамот. Що більше: він виразно не любить „великого“ Ягайла, прямо поневіряє єго, бо-ж інакше не кидав би на него болотом, не кидав би підозрінь на честь всїх чотирох єго жінок, на правовитість єго синів. П. Левицкий каже на се, що — Długosz żył w brzydkim gnieździe plotek (l. c. 12), але-ж гнїздо се — то були як раз ті славні маґнати... Прикро й сумно.

П. Левицкий видить в унії Литви з Польщею ідеал і взір уній. Коли в наслїдок сеї унії почалось угнїтанє руского обряду (l. c. 4:

do posłuszeństwa kościołowi rzymskiemu nawet karami cielesnymi zniewoleni być mogą), коли Русинів і Литовців руского обряду не допускано до прав, — то діялось се з огляду на — uprzedzenia wieku: o zupełnem natychmiastowem zrównaniu myśleć było niepodobna (l. c. 9, 287). Але унія була взагалї подїєю, на яку столїтями треба чекати, звіщала часи нові, була протестом против козмополїтизмови й переважі німецкій (і одно й друге відразу?), унія посунула границї Европи до Азиї, сотворила „нову форму“ цивілїзацийної працї, в нїй проявилась сьвітови нова основа осьвіченя народів, не через підбій та викорінюванє слабших, але через братерство, пригортанє варвара до себе, піднесенє єго до власної висоти. Ale unia ta nasza była jedyną w świecie, — не така, як кальмарска, великобританьска, іспаньска. Тї були полїтичні, наша була цивілїзацийна; кальмарска скінчилась ненавистю й різнею, роздором, — наша скріплялась і росла, й перетривала до кінця. Що властиво називає п. Левицкий кінцем? Унія Литви довела до війни з Свидригайлом; коли-ж в сій війнї Русь упала, руських князів не стало, коли присмирено й посьлїдних маґнатів (Михайло Олельковин, Федір Більский, кн. Гольшанский, 1482; кн. Мих. Глиньский, 1508; унія люблиньска, 1569), коли присмирено й духовеньство (1596) — почались зараз-же неспокої козацкі, а „скінчились“ ті неспокої як раз з кінцем унії. І як інакше мали й могли скінчитись супротив признаної самим п. Левицким несправедливости й нерівности? В часї повстаня вже не Свидригайла, але Тараса Трясила гетьман Конецьпольский „показывалъ слезы, стираючи трупъ великій, тыє слова мовячи: отожь унія, лежитъ Русь съ Поляками... Мниси Домѣнѣканы мечь посвящовали... зъ тымъ докладомъ, же на то поганство на Русь, жебы ихъ выкоренити“. Хто конечно хоче, може й тут доглядїти ріжницю від унїї кальмарскої...

Tu nie chodziło o tłuste latyfundya ruskie, ale o najwyższe dobra ludzkości, wiarę i cywilizacyą: чи-ж тілько по однїй сторонї? Але унія рівночасно кидала фермент в суміжні краї, розбуджуючи симпатиї для себе, на пр. між ческими гуситами, ба — по містах, що були під зверхнею властею німецких рицарів (шкода, що не між Русинами грецкого обряду, та не на Литві). Унія деморалїзувала цїлу середновічну систему, була протестом і революциєю против всепоглочуючому середновічнову імпериялїзмови. Тож переведенє її на дїлї домагалось нових способів, без огляду на кого небудь, без огляду, які се способи (l. c. 128—130). Здавалось би, що супротив сего Поляки дадуть волю й рівність Руси, так нї — вони лучать ся з еретиками-гуситами, бунтують против німецких рицарів їх піддані міста, умовлюють ся за плечима короля угорского, а німецкого цїсаря Жигмонта — з угорскими

панами. Против Свидригайла підмовлюють Жигмонта Кейстутовича, а коли сей останній не йде їм зовсім під лад — попирають по трохи й Свидригайла. Коли їм сего треба против Свидригайла (щирого католика!), обіцюють на останку навіть рівноправність рускому обрядови, хоч Свидригайло й сам з своєї сторони заходивсь коло унії церковної руского обряду з латиньским; що правда, великих насьлідків се „зрівнанє Руси“ не мало, заховавсь лише переклад дотичного документу, і то в приватній бібліотеці Радивилів, — було з тим зрівнанєм мабуть так само, як пізнійшими умовами в Зборові і в Гадячи. В дійсній унії церкви руской з римскою, на соборі фльорентийскім 1439-ого р. — Polacy niestety bezpośredniego udziału nie wzięli (l. c. 288), і при всіх зрівнанях і уніях ні Русь, ні руска церква дійсного зрівнаня таки до кінця не діждалась, ні 1439, ні 1596.

Ся боротьба з імпериялізмом не дуже даєсь поперти подіями. Імпериялізм упав враз з Гогенштавфами, упав — коли голова Конрадина покотилась під топором ката, коли папа звільнивсь зпід тиску цісарів, міста італьскі відотхнули, а Німеччина розбилась на атоми. Тоді то подвигнулась і Польща, під Локтиком і Казимиром. Так що-ж — помимо корисних обставин понехала тоді Польща надії на Шлезск і Поморє, а кинулась на схід, все дальше на схід. Просте продовженє сеї політики, а не щось особливого, іншого, бачимо й по смерти Казимира, й по смерти Людвика. По перерві династиї Пястів посьлідувала перша „елекция“, й зачалось в Польщі то, що бувало й у Німеччині, Франциї, Анґлії, на Угорщині: господарованє можних родів. Якогось братерства, цивілізациї, ідеальних змагань — не було ту ні більше ні менше, як всюди в Европі.

Радше можна-б що іншого завважати: та війна 42. панів з Свидригайлом, — умови з Гуситами, а рівночасна політика Збигнева Олесницкого на власну руку против Гуситів, — се щораз нове то гнїченє, то рівнанє Литви та Руси (і то не всеї!! але поодиноких литовских і руских **родів**, а що найбільше земель, на пр. Луцкої (l. c. 156), — підбурюванє чужих підданих, — самовільні умови „руских панів“ з Свидригайлом, — все то вказує не так на революцию против імпериялізмови, як на внутрішній фермент, самоволю й незгоду, анархию; той внутрішній фермент не допустив дійсного побратаня, за те видав Зебжидовских і Любомирских, викликав війни козацкі.

II. Левицкому не можна відмовити доброї волї й заслуги. Він зібрав до купи богато подробиць, провірив їх критично, додав деякі невидані документи. Але хибне, сентементально-фразеольоґічне становище єго супротив подій, багато знижує вартість єго праці. Серед безчисленних дрібниць, при всяких можливих натяганях виводів, губить ся

гадка, затрачуєсь перспектива. Треба до того ще одно додати: п. Левицкий дає властиво не так річ про війну з Свидригайлом, про відносини в Польщі і Литві і т. і., як більше історию воєн, спорів та переговорів Польщі — з німецкими рицарями. Залежало се вчасти від жерел, бо жерела переважно німецкі, але власне треба було обмежити інші подробиці, а займитись докладнійше властивим предметом.

З хибного становища автора виходить сама собою потреба дальших доповнень, а также провірок. Хибно й односторонно виходить особливо характер самого Свидригайла; не був він ідеальний, як не був ідеальний ні сам Ягайло, ні сучасні політики польскі. Але доля єго, як і доля Ягайла, робить вражінє дивно траґічне. Ягайло — щоб єму не закинути — до кінця любив свою Литву, заступав її, як лише вмів і міг. Але любив її і Свидригайло: побитий і упокорений, ще на смертній постелї дбає о се, щоб Луцк по єго смерти дістався Литві, не Польщі; за те-ж називає єго п. Левицкий starym warchołem, але певно не ужив би тих слів, коли-б ходило о князя польского й землю польску! Але навіть справи воєнні виходять у п. Левицкого неясно й попутано, особливо о скілько дотичать литовских і руских князїв. П. Левицкий навіть не пробує розібратись в тодішних відносинах Литви; час до часу появлюєсь оден то другий литовский або руский князь, раз по тій то знов по другій стороні, без ладу й звязи.

За те не пропущена нї одна нагода для тенденцийних заміток. Мимо всего ученого пристрою, книжка п. Левицкого — властиво велика, тенденцийна брошура; а правду сказати, дійсних, нових добутків в нїй мало. Тенденция се не нова, і не лїпше умотивована, як в інших подібних книжках: будьте братьми, бо ми так хочемо, будьте при тім такими — якими ми вас мати хочемо; чекайте терпеливо, аж минуть ся uprzedzenia wieku, а хто чекати не хоче, той ворог віри й цивілїзациї, варвар, азият! *Все отсе* знайшлось в книжцї п. Левицкого. Мають і інші народи свої погляди на свою місию культурну, свій характер, свої заслуги, але у Поляків виступають сї погляди й іллюзиї прямо в патольоґічній формі; досить згадати їх не так ще давний їх месиянїзм.

А шкода була-б для нас одних і других, шкода велика, коли-б таке зображуванє історії мало тревати й дальше, що більше — мало проникнути в більшій як доси мірі до поважних праць наукових і викликати переконанє — про безуспішність всякого порозуміня. Не беремось переконувати Поляків, але не можемо дати й собі накидати гадок. Замість штучно оправдувати се, що оправдати годї, — бо тодї прецї все оправдати би можна! — замість заглушуватись звучними словами, лїпше просто і ясно признати і шанувати чужі права. Найкращі фрази не змі-

нять почутя, що витворилось через сотки літ, на основі подій, а може єго змінити тілько дійсне признанє й пошsecuranованє прав. In hoc digno vinces, — а до сего фраз не треба, але діла.

І. Корженко.

Franciszek Makulski. Bunty ukraińskie czyli Ukraińca nad Ukrainą uwagi z przydanem kazaniem w czasie klującego się buntu. W drukarni wolnej. Nakładem autora, roku 1770 p. 1—206.

(Про причини бунтів українських в брошурі з р. 1790).

В р. 1890 появились в Росиї три книжки, що обговорюють Хмельниччину і коліївщину та й тим іменно визначують ся, що приносять з собою багато і нового материялу і нового погляду на ті найвизначнійші в нашій історпї суспільні рухи. Суть то: 1) П. А. Кулишъ: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1340—1654). Москва 1890. 2) Геннадій Федоровичъ Карповъ: Въ защиту Богдана Хмельницкаго. Историко-критическія объясненія по поводу сочиненія П. А. Кулиша: Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи" в І. томі „Чтеній въ обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ" за р. 1890. 3) Шульгинъ Я.: Очеркъ Коліивщины по неизданнымъ и изданнымъ документамъ 1768 и ближайшихъ годовъ. Оттискъ изъ Кіевской Старины. Кіевъ 1890.

Позаяк обговорюють вони відносини українсько-руского народу до колишньої польскої держави, то цілком природно мусїли звернути на себе увагу польских істориків. І звісний історик польский Корзон подає в орґані львівского Товариства історичного „Kwartalnik historyczny, rocznik VI. 1892". свої рецензиї на ті три праці, та на жаль не з однакою предметовостию. Бо коли рецензия на праці про Хмельниччину заслугує задля свого научного спокою на повне признанє, то ніяк сего не можна сказати про рецензию на працю Шульгина про гайдамаччину.

Рецензия та є так пристрасно полємічна, що автор її навіть позитивної думки про гайдамаччину просто не подає, лише каже догадуватись, що цілий рух — то або найчистїйший розбій шайки грабіжників, сповнений цілком без причини на найневиннійших людях, або се діло рук звісного Мелхиседека Значка-Яворського, від 1761 р. ігумена монастиря

Мотрениньского коло Жаботина[1]). Не перечу, що Мелхиседек — се головний мотор, або радше найбільше сьвідомий чоловік, що пустив машину суспільну в той страшний рух; ба, але хто-ж зложив машину зі всіми потрібними кільцями і прирядами, пригожими як раз до такого а не іншого руху, хто дав силу Мелхиседекови пустити ту машину в рух, звідки взялись і за яку ціну помічники Мелхиседека (Залізняк і др.)? А то всьо чей простим розбоєм пояснити годї, хоч і того елєменту, як всюди в подібних случаях буває, було в гайдамаччинї не мало[2]).

Надїючись, що щирий голос сучасного чоловіка і то Поляка може мати в осудї цїлої справи може навіть більше ваги, чим теоретичні здогади пізнїйших істориків, подаю зміст а по части й дословні виписки з цїкавої брошури польскої XVIII. в., котрої мабуть не знають а бодай не цитують нї д. Корзон нї д. Шульгин. Книжка ся має заголовок в горі виписаний.

Написав її Франц Макульский і присьвятив Северинови Потоцкому, послови з воєводства брацлавского „na sejm zaczynającу epokę wolności Rzeczy pospolitej i wzrostu себ то сойм чотиролїтний. Як видно з цїлої брошури, написав її Макульский підчас Сойму з горячого та щирого патріотизму, хотївши спонукати Сойм до таких постанов, котрі би зміцнили на будуче польску державу, усуваючи хиби минувших часів. З кождого єго слова віє щиростию і любовию вітчини, так що о правдї єго слів годї сумнїватись.

В переднїм слові хвалить Микульский Северина Потоцкого за єго людяне поступованє з підданими, між тим коли: „widok wielu Panów i ich subalternów, gorzej niż z zwierzętami postępujących z ludźmi, wzruszyły mię i przeraziły żalem najgwałtowniejszym aż do zakątków duszy, przesełając westchnienia, każąc złorzeczyć ich chciwości i bezsumieniu jako materyi palnej, do podniecenia buntu, strasznego zawsze dla Polski“ (стр. 7).

Їдучи з України до Варшави записував Макульский свої гадки, які насував єму вид зруйнованого бунтами гайдамацкими краю, в подорожнїм дневнику і з того дияриюша виємки видруковані як раз в оттій брошурі, про котру бесїда. Передовсїм же відповідно до тенденциї брошури подає наперед гадки про причини бунтів а відтак ради, як би їх усунути. Для нас важна хиба перша частина. Макульский дійшов до

---

[1]) Korson: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, Kraków 1882 I. p. 199–206.

[2]) Волод. Антоновичъ: Изслѣдованіе о гайдамачествѣ Кіевъ 1876.

того, що причинами бунтів є: „nieoświecenie prostoty, przemoc (насильства) możniejszych, uchylanie sprawiedliwości, nieufność między narodem a tronem, niezgoda, intrygi, zawiść, zaufanie zbyteczne w swych siłach, męstwo zaniedbane, gnuśność duchowieństwa, interes prywatny przenoszony nad interes powszechny, wpływ obcych mocarstw, złe strzeżenie granic, wolność rozszerzania szyzmy, Kijowskie odpusty i nierząd z nieustanonej formy rządu słabego“ (стр. 21—22).

Ті, що правда, досить загальні уваги розвиває він дальше з поглядом на стан України і аналізує досить тонко всї моменти, що викликують масові заколоти на Українї. Макульский добре підхопив той момент, що пісні та перекази народні про подвиги козацтва, про недавню свободу і волю представляли мужикам їх зависимість від панів далеко прикрійшою, як вона була в дійсности і против того упадають всї арґументи, які мають доказувати, що до причин бунтів українських годї, мовляв, вчисляти й не вдоволенє із за социяльного положеня люду для-того, бо в інших частинах держави польскої була неволя і зависимість економічна далеко тяжша а бунтів таких не було.

В тім зглядї пояснює нам Макульский ще й другу появу знаменито. Звичайно наводить ся, що данини чи десятини, які складали мужики панам, були вельми малі, то-ж і як могли ся мужики на них жалувати. Так, правда, були малі, але на папери для пана, що жив в Варшаві а що робили їх офіциялїсти, того крім Макульского нїхто не памятає. „Panowie są częstokroć niewinni, lecz ich subalterni, to jest officyaliści aż nadto bywają wykroczni.... Officyalista, który ma wybór (podatku) sobie zlecony, mający ekzekucyą przydanych sobie kozaków, despotycznie po possessorskich wioskach wydając swoje surowe fermany do ostatniego zniszczenia i nędzy przyprowadza poddaństwo“. (Стр. 25—26).

Чи-ж диво, що така самоволя викликувала невдоволенє, а в данім случаю й чинний протест недавно ще вольного населеня, тим більше, що справедливости на кривду нїгде було шукати? „Sprawiedliwości wrota są nam zamknięte“ — кажуть в однім селї хлопи Макульскому — „pukać nawet do nich nie wolno, forum nie mamy, a dochodzenie krzywd chociaż prawne, chrzci się zaraz buntu nazwiskiem“. (Стр. 33).

До того долучає Макульский ще брак образованого духовеньства, котре би зуміло впоювати в повірену собі паству чутє пошанованя істнуючого ладу (56—63); дальше аґітациї православної Росиї і православного духовеньства в загалї, на останку брак потрібної сили військової на

Україні, яка би кождий бунт в зароді могла здусити і в краю лад вдержати (77—90).

Додаймо до того ще вплив Запорожа, а будем мати, коли не всесторонну, то в кождім случаю вірнійшу і правдивійшу характеристику причин бунтів українських, чим гадки тих істориків, що причину тих масових рухів добачають хиба в однім якімсь улюбленім моменті прим. в антаґонізмі релїґийнім, або национальнім або виключно в аґітациї полїтичній або на останку в розбійничій охотї люду, що шукав в сей спосіб наживи для себе на паньских добрах, що правда, оброблених своїми руками.

Іван Копач.

СПРАВОЗДАННЄ

про діяльність і розвиток

наукового товариства імени Шевченка.

Дня 11 н. ст. мая с. р. відбули ся перші загальні збори наукового (а з черги десяті збори від заснования) товариства ім. Шевченка, котрими почала ся нова єго доба. В салях „Руської Бесїди“ і „Просьвіти“ зібралось поважне число членів, як доси не бувало (більш 50) і ce стає найкращим доказом, яку велику вагу прикладає наша суспільність до заснования і розвитку наукового товариства. З місцевих явили ся між иншими проф. Др. Ом. Огоновський, краєвий інспектор Іван Левицький, директор руської ґімназиї Харкевич, сов. Ал. Торонський, проф. Партицький, Вахнянин, Верхратський, член виділу краєвого Др. Савчак, Др. мед. Щ. Сельский, прибули також гості з провінциї: артист Корнило Устиянович, посол К. Телїшевський, адвокат Др. Дїдошак, Вол. Лукич Левицький і кількох сьвящеників. Всї зібрані були переняті тою думкою, що кладуть почин до поважної інституциї, котра стане певною і несхитною підвалиною широкого розвитку українсько-руської лїтератури і национальности. Збори відкрив о год. $10^1/_2$ перед полуднем заступник голови посол Ол. Барвінський такою промовою:

Сьвітлї Збори!

Десятий раз збирають ся члени Товариства імени Шевченка на загальні збори, щоб спільно порадитись про долю сего товариства і єго розвиток. Сим разом припала менї та честь, відкрити десяті загальні збори, котрі в історий розвитку нашого товариства мати муть превелику вагу, значіннє нової доби. Се бо Товариство імени Шевченка вступає на нову дорогу, на широку ниву наукової працї в рідній мові, стає на-

уковим товариством. Се хвиля історичного значіння в культурнім і национальнім розвитку українсько-руського народу, бо ми кладемо угольний камінь під нерукотворну сьвятиню, де зберегати і плекати меть ся найціннійший скарб, найдорожша спадщина, найперше живло нашого национального життя, наша рідна мова.

Всілякої долї зазнав українсько-руський нарід за весь час життя історичного, як далеко сягає про него писана память, та опинив ся по сій віковій боротьбі з усякими злиднями на самім краю занепаду национального.

„Доборолась Україна до самого краю“, — можна справедливо промовити з нашим безсмертним Кобзарем. Важка невимовно була доля України-Руси

„Обідрана сиротою
По-над Дніпром плаче...
Тяжко-важко сиротині
А ніхто не бачить, —
Тілько ворог, що сьмієть ся.“

Здавалось, що на попелищах нашої історичної минувшости зовсїм погасла іскра народного життя. Однак інакше доля судила; показалось, що

„... в попелї тлїє
Огню іскра великого,
Тлїє, не вгасає...“

Тою іскрою живущою, тою невмирущою силою, що затаїла ся в попелищах занепавшої тяжкими невзгодинами українсько-руської нациї — було наше рідне слово. Хоч так занепав наш нарід, однак Всевишнїй покликав єго до нового життя:

Возвеличу
Малих отих рабів нїмих!
І на сторожи коло їх
Поставлю слово.

Отсе-ж те слово, що дало животворящу силу двом сусїдним лїтературам, польскій і московській, стало тою іскрою, від котрої затлїло ся і розгоріло нове життє і показало сьвітови, що при всяких злигоднях, що по тяжкім лихолїттю не перестав жити нарід українсько-руський, що таки

„ще не вмерла Україна!“

В курних хатах, під сїльскою стріхою зберегла ся та животворяща сила і проявляла ся то тужливою піснею, то поважною думою або жартовливою приспівкою, поки Котляревський перед несповна сотнею лїт

видобув з забуття нашу рідну мову, вивів її на широку літературну ниву й усунув тим способом звідсіль з одного боку язикову мішанину, якою її занечищено, з другого боку відсунув московську мову, що почала вдомашнювати ся на українсько-руській ниві.

Спершу появило ся нове українсько-руське письменство сьміхом крізь сльози над гіркою недолею і занепадом українсько-руського народу, сатирою докірливою знікчемнілому українському панству, але небавом полилось наше рідне слово чудовою піснею Шевченка, що розлилась голосною струєю далеко по-за межі України-Руси і проголосила усему сьвітови істнованнє українсько-руської народности в імя рідного слова і окремішного самостійного сьвітогляду.

Голосним гомоном відбилась українська пісня аж під Бескиди і пробудила з тяжкого просоня Галицьку братию,

„І о диво! трупи встали
І очи розкрили!
І брат з братом обняли ся
І проговорили
Слово тихої любови.“

Отаке диво вдіяло наше рідне слово, воно стало для нашої запащеної, знехтованої і завмершої нациї живущою-цілющою водою, що воскресила її до нового життя.

Почалась тепер нова боротьба українсько-руського народу за єго право народне, за єго істнованнє, та вже не шаблюками і мушкетами, а живим словом, громовою піснею, від котрої потряслось могуче царство. Злякались державці потужного царства і розіслали благовістників українського слова по різних казематах а великого кобзаря України-Руси запроторено в далеку азийську пустиню, щоб зломити єго тіло і вбити єго духа. Однак і ті тяжкі кари перших мучеників за рідне слово не вбили народного духа, не загатили широкої струї, якою поплила наша рідна мова. Затамоване русло сціпеніле від північного подуву кригою поширшало, пісня українська стала ще голоснійшою, робота на ниві рідної словесности стала ще жвавійшою і склала ся з тими робітниками і благовістниками правди в рідній мові, як з євангельскими проповідниками, до котрих промовив Спаситель: „Коли гнати муть вас в одному місці, утікайте до другого.“ Склали ся такі події, що цивілізований сьвіт не хоче віри няти в можливість такого дива, — що в Росиї можуть появлятись букварі і книжки для початкової шкільної науки: татарські, самоєдські, тунґузькі — не вільно однак бути там книжкам українським; що вільно там проповідувати і перекладувати слово Боже всякою іншою мовою, —

тілько не українсько-руською, що вільно видавати часописи і журнали на всїх мовах великого царства, лише не вільно видавати на українсько-руській навіть малесенької ґазетки хоч би такої як тутешня „Читальня“. Отже дійшло до того, що жерело затамоване в однім місцї пробило собі вихід в другім.

Анї насильство над письменниками українськими в 40-овихроках анї славний указ забороняючий українщину з 18 мая 1876 року не вбили духа українсько-руського народу — він найшов собі захист під крилами австрийського вірла. Отут в конституцийній Австриї наше рідне слово і в церкві і в школї і в урядї здобуває собі щораз ширше пристановище і єднає собі громадянську повагу. Коли-ж українсько-руському народови свобідно в межах австрийської держави зберегати, плекати і розвивати найдорожший і найцїннїйший скарб народного духа — рідне наше слово завдяки великодушности нашого наймилостивійшого монарха, то я певний, що буду вірним товмачем чувств сьвітлого збору, коли піднесу оклик: Н а ш Н а й м и л о с т и в і й ш и й Ц ї с а р Ф р а н ц Й о с и ф н а й ж и є ! (Зібрані підносять тричі сей оклик.)

Двацять лїт вже минає, як в серцях горячих патриотів України-Руси зродилась гадка оснувати тут лїтературний кіш, лїтературне товариство для безпечного розвитку українсько-руського письменства, і наіменувати єго іменем того, що зробив голосним українсько-руське слово в цивілїзованім сьвітї — товариство імени Шевченка.

Щедра жертволюбивість покійних уже: панї Єлисавети М и л о р а д о в и ч е в о ї, Михайла Ж у ч е н к а, Степана К а ч а л и, дала спроможність заснувати при товаристві друкарню, що показала ся справдї міцною підиймою в розвитку нашого письменства і забезпечила єму ширший розцьвіт. Коли-ж з великою почестию згадуємо сих перших щедрих добродїїв нашого товариства, то годить ся помянути також тих перших трудовників, що приложили руки до введення в життє сеї інституциї і чимало для неї безкористно позаходили ся а іменно: Дра Корнила Сушкевича, Михайла Димета, Дра Олександра Огоновського, Льонґіна Лукашевича, Евгенія Желехівського, Михайла Косака, Гната Рожанського, Мирона Мальчевського, Дамяна Гладиловича. Протягом сего року втратило товариство двох вельми заслужених членів, а іменно голову Дра Ю. Ц е л е в и ч а і одного з піонєрів народної ідеї сорокових років о. Теофана Г л и н с ь к о г о, пароха в Городницї. Отже повстаннєм з місць віддаймо честь памяти тих покійних членів, котрі своїми щедрими дарами і щирими трудами допомогли станути нашому товариству на теперішнім ступенї розвитку.

Товариство ім. Шевченка стало огнищем для викликаного зпід курної стріхи рідного слова, котре обявило свою живучість в белєтристичних творах новійших українсько-руських письменників, в перекладах сьв. письма, та в перекладах поетичних творів сьвітових ґеніїв. Наспіла тепер пора підняти нашу мову до научної поваги, перепровадити її через строгу науку і на високостях науки виставити наше национальне знамя.

Новий статут дає нам право зробити наше товариство науковим. Не падаймо духом, що до такого великого діла приступаємо з слабими силами. Всякий бо почин трудний, всяке велике діло повстає з малого. Тому-ж сьміло і бодро приступаймо до сего діла.

На саму вість про засновуваннє наукового товариства поспішило більш як 80 щирих прихильників тої ідеї, щоб стати в підмогу сему важному починови. Маймо надію, що робота наша хоч би яка скромна, але щира і поважна, з'єднає нашому товариству щиру симпатию і прокинуть ся на цілім обширі України-Руси щирі робітники; маймо надію, що й між бідолашним народом українсько-руським знайдуть ся ще засібні люди, що щедрою рукою зложать на жертовнику народнім свої лепти і тим допоможуть, що може хоч нашим дітям доведеть ся діждати українсько-руської Академії Наук і тогді сповнять ся Шевченкові слова:

„І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик...“

[На останку згадав п. Барвінський про щиру і невсипущу працю для товариства Вп. пп. проф. С. Громницького і К. Паньківського та заявив їм прилюдну подяку за їх труди].

По промові п. Барвінського забрав слово проф. Др. Ом. Огоновський і повитав нове товариство наукове сими словами:

„Я мав би двійний титул повитати заснованнє наукового товариства імени Шевченка, — раз той, що я оден із трьох живучих ще членів-основателів товариства ім. Шевченка, а вдруге сей, що я головою найстаршого руського народного товариства „Просьвіта“.

Міг би я отже піднести привіт від трійці-недобитків основателів, і сказати з праведним Симеоном: „Нынѣ отпущаєши раба твоєго, владыко, со миромъ“, бо ось побачили очи мої, як товариство більше промислове перетворило ся в товариство наукове, чим наші патриоти під проводом професора Олександра Барвінського сповнили завітне бажаннє безсмертного Кобзаря, ширити науку між земляками; — кажу, що міг би я з праведним Симеоном сказати ті слова, — так ні! — Я хочу ще жити і дивитись, як те нове товариство класти ме засновок під будущу руську академію наук, а як Бог позволить здоровля і сил, хочу ще станути між

робітниками, що здвигати муть ту сьвятиню наук. Коли-ж зрікаю ся голосу, яко найстарший із живучих основателів товариства ім. Шевченка, то в імени найстаршого русько-народного просьвітного товариства підношу голос, щоби повитати сю наймолодшу і найгарнійшу нашу сестру, а найдорожшу дочку матери України-Руси, — щоб побажати їй гарного розвою в славу сеї нашої матери.

Дивним дивом під конець XIX. віку стрічають ся в тім же році два народні сьвята — сьвято ювілейне 25-літного істнования товариства „Просьвіта" і родини многонадійного наукового товариства ім. Шевченка. Гарний розвій товариства „Просьвіта" є запорукою ще гарнійшого будущого розвою сего товариства, котрим буде піклуватись ґеній безсмертного Тараса. Ось сходить ясна денниця під конець XIX. зелізного віку. І чей в XX. віці завитає для нас красна доля в побуті просьвітно-національнім. В тім віці ачей сповнять ся слова нашого народного пророка, що Україна-Русь помяне єго в сїмі великій, в сїмі вольній, новій. Та от, ми старші не діждемо ся того народного воскресеня. Все-ж потїшаємо ся сею надією, що виступають нові молоді борцї просьвітно-національні найпаче в Україні, — в тій нещасній Україні, що обідраною сиротою понад Дніпром плаче; — вони то слухають слів Тараса: „Боріте ся, поборете, вам Бог помагає, за вас сила, за вас воля і правда сьвятая!"

Сьлїдом за тими патриотами на Україні йдуть і молоді наші брати в Галицькій Руси, — вони-то переймуть від нас роботу просьвітно-національну, і в XX. віці, — в віці суспільно-национального воскресення, здвигнуть над нашими могилами стяг свободи й волї. Відтак привіт від товариства „Просьвіта" кінчу словами безсмертного Кобзаря: „Обниміте-ж, брати мої, найменшого брата, нехай мати усьміхнеть ся, заплакана мати! І забудеть ся сромотня давняя година, і оживе добра слава, слава України, і сьвіт ясний, невечерній тихенько засяє!"

Обидві промови приняли всї зібрані одушевлено. П. Барвінський подякував Дру Огоновському за привітне слово і піднїс, що красний розвій „Просьвіти" з малого до великого може послужити лише заохотою новому товариству науковому до щирої, невтомимої працї.

По одноголоснім приняттю зборами 80 нових членів [а жиючих давних єсть 53] відчитав п. Петро Огоновський справозданнє з діяльности виділу товариства а п. К. Паньківський зі стану каси. На внесеннє п. Вол. Шухевича в імени комісії контрольної збори уділили уступаючому виділови абсолюторию.

Справозданнє з діяльности виділу товариства за час від 13 н. ст. марта 1892 до 11 н. ст. мая 1893 звучить:

На остатніх загальних зборах товариства дня 13 н. ст. марта 1892 року вибрано виділ, до котрого увійшли: Др. Юліян Целевич яко голова, проф. Олекс. Барвинськії, Др. Олекс. Кулачк5вськії, проф. Ізид. Громницький, Кость Паньківський, а на заступників Петро Огоновський і Іван Верхратський.

Нововибраний виділ уконституовав ся на 1-шім засїданню дня 17 н. ст. марта 1892 р., вибравши Олександра Барвінського заступником голови, Дра Ол. Кулачківського секретарем, Костя Паньківського адміністратором економічним. Коли-ж Др. Ол. Кулачківський зрік ся опісля уряду виділового, покликано до виділу першого заступника Петра Огоновського. По смерти многозаслуженого голови товариства Дра Юл. Целевича обняв провід в товаристві заступник голови Ол. Барвінський, а до виділу покликано другого заступника Ів. Верхратського. За весь час відбув виділ 21 засїдань.

За найважнїйшу свою задачу вважав уступаючий тепер виділ — перевести бажану вже від кількох літ реформу товариства і зорґанізувати єго яко „товариство наукове. Ухвалений на остатних зборах статут предложив виділ (по переведеню дрібних формальних поправок) ц. к. намістництву, котре приняло сей статут до відомости рескриптом з 16 падолиста 1892 р. ч. 89.560, і на основі сего статута мають нинїшнї загальні збори перевести орґанїзацию наукового товариства імени Шевченка. Та поки ще наспіло потвердженнє нового статута, робив виділ підготовання в тім напрямі, який надала нашому товариству ухвала остатних загальних зборів. Именно видав під конець 1892 року І-ий том Записок (в 13 аркушів 8-ки), і в них помістив чотири статті наукові з обсягу історії України-Руси, літератури і економії суспільної, а також короткий начерк історичний про дотеперішній розвиток товариства. Сей том Записок розіслав виділ даром своїм членам, а також важнїйшим науковим товариствам, видавництвам і академіям наук, і тим навязав наукові взаємини з сими науковими корпорациями, котрі тепер стали обмінювати ся своїми виданнями з нашим товариством. Виділ заздалегідь заходив ся, щоби підготовити вихід дальших томів „Записок" і придбати до того потрібні наукові статті. В тій цїли відносив ся виділ до наших учених і письменників, запрошуючи їх до участи. Заходи сї не остали без успіху. Доси наспіли отсї наукові працї:

1, „Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теперішної кубанської области та сумежних з нею місцях" (з картою давної прибоспорської области) Паначовного;

2. „Студиї над основами розкладу багатства", Тадея Рильского, (конець загальної части);

3. „Картина з історії Волинї на початку XIV. віку", Іванова;

*

4. „Пристрій до змірення сили скороченя родового уразу (uterus)“; розправа медична Дра Черняхівського;

5. „Для ювілею Котляревського“, desiderata М. Сергієнка.

Окрім того обіцяли небавом надіслати наукові праці Дри Іван Горбачевський і Іван Пулюй, Др. Калитовський, Ів. Верхратський, В. Коцовський, Ол. Колесса, Ів. Франко́ і інші.

Редакцию „Записок“ по смерти Дра Целевича поручив виділ Ол. Барвінському, а щоби почтити память многозаслуженого голови, постановив замість вінця на домовину — зложити 100 зр. на наклад другого тому „Записок“, котрий буде присьвячений єго памяти і вийде в половині липня.

Щоби придбати певні і постійні засоби на наукові роботи і видавництва та на підмогу українсько-руської штуки, постановив виділ предложити міністерству просьвіти свої дотеперішні видання (коли вийде і II-ій том „Записок“) і просити о постійну річну підмогу з фондів державних, а також віднести ся в тій самій цїли до сойму о постійну підмогу з фондів краєвих.

Виділ впевнив ся, що наше товариство зможе лише тогдї викликати оживленнє і розвиток живійшого руху лїтературного і наукового, коли буде орудувати значнїйшими засобами материяльними. В тій цїли заходив ся виділ, щоби правительство внесену перед двома роками оферту о наклад руських шкільних книжок для шкіл народних полагодило в користь нашого товариства. Справа порішена в той спосіб, що правительство віддає нашому товариству друк книжок для шкіл народних і тепер в друкарнї нашій друкуєть ся новий Букварь руський і Нїмецько-руські вправи для IV-ої кляси шкіл народних, а за тими підуть і інші шкільні книжки. Всї ті книжки друкують ся правописю фонетичною, заведеною ц. к. міністерством просьвіти для шкіл галицьких. Заведеннєм фонетичної правописи полагодило міністерство петицию нашого товариства, внесену в сїй справі попереднім виділом в грудні 1891 р.

Виділ дбав також про інші видавництва, а іменно: Накладом товариства вийшов в двох томах „Кобзар Т. Шевченка“, котрого редакцию перевів вельми уміло і старанно Вп. Др. Ом. Огоновський, за що виділ складає єму на сїм місци прилюдну подяку. Окрім того накладом товариства вийшли: „За громаду“ Подоленка, II. і III. том оповідань В. Чайченка: „Соняшний промінь“ і „На розпуттї“.

Товариство імени Шевченка видає і в сїм роцї ілюстрований двотиждневник „Зоря“, а редакцию поручено на дальше Василеви Лукичеви, котрий умів старанним і умілим добором статий поставити „Зорю“ на становище відповідне лїтературному орґанови України-Руси і зробити її

ватрою, коло котрої згромадили ся сучасні письменники українсько-руські. Найпевнійшим доказом сего стає та обставина, що як за-два остатні роки збільшив ся круг передплатників „Зорі“ так і в сїм роцї зросло їх число. Ілюстрованнє „Зорі“ поручив видїл Костеви Паньківському і дбав, щоби і в сїм взглядї піднести стійність сего видавництва. Видїл бачить дуже добре, що богато ще треба в тім напрямі поліпшити, однак не може не висказати сего погляду, що значні видатки, яких вимагає справдї артистичне ілюстрованнє, зможе товариство тогдї покривати, коли збільшать ся єго материяльні засоби або піднесеть ся ще більше число передплатників, а одно і друге дасть ся осягнути лише постепенно. З початком сего року розширено видавництво „Зорі“ таким способом, що в додатку окремім друкуєть ся „Словар российсько-український“, котрий буде важним причинком до наших лєксикоґрафічних робіт. Видавництво сего додатку поручив видїл також п. К. Паньківському.

Однак оживленнє і розвиток лїтературного руху залежить чимало від широкого розповсюднення лїтературних і наукових видань, тому видїл признав конечною потребою — завести власну книгарню. Маґістрат міста Львова удїлив концесїю на окрему книгарню, однак видїл уступаючий мусїв поки-що звернути бачність на розширеннє друкарнї — і спровадив третю машину, закупив нові черенки, щоби відповісти тїй задачи, яку приняло на себе товариство з друком руських книжок для шкіл народних. Показалась отже потреба розширити льокаль для складачів і на маґазин а до того завести окрему канцелярию наукового товариства, де можуть відбувати ся засїдання видїлу і засїдання секций наукових, і насьлїдком того відокремити канцелярию друкарнї. Відкриттє книгарнї наукового товариства імени Шевченка буде отже задачею будучого видїлу.

Позаяк товариство наше, обнявши друк руських книжок для шкіл народних, мусїло зробити на разї значний вклад в то предприємство (закупити машину, черенки, розширити льокаль), — то видїл постановив затягнути позичку в висотї 2500 зр. на 3% в видїлї краєвім, і позичку сю товариство буде сплачувати через три роки потручуваннєм одної третини з належитости за виконувані друки на рахунок краєвого фонду.

Уступаючий видїл звертав пильну бачність і на фінансовий бік товариства і друкарнї, сего головного жерела приходів. Именно дбав про те, щоби позицию дебіторів зреалїзувати і поступінно так управильнити діловодство, щоби та позиция не спиняла анї розвитку друкарнї, анї наукової дїяльности товариства. Задля того постановив видїл роботи друкарські видавати лише за готівку, а з дебіторами перевести умови що-до

сплати залягаючих належитостий. Змагання виділу в сім напрямі були доволї успішні, так що в порівнанню з давнійшими лїтами єсть значний поступ і будучий виділ буде мати задачу в тім напрямі на стілько улекшену, що буде міг позицию дебіторів майже зовсім усунути.

Виділ брав участь в торжествах і маніфестациях народних, а іменно: обходив як що року роковини смерти Т. Шевченка спільно з іншими народними товариствами музикально-деклямацийними вечерницями, почтив 25-лїтний ювілей композиторської діяльности Миколи Лисенка після ухвали остатних загальних зборів, а 29 цьвітня с. р. вислав привітну телєґраму почестному членови Олександрови Кониському в 35-лїтнї роковини єго лїтературної діяльности.

Підготовлена уступаючим виділом переміна нашого товариства в наукове товариство імени Шевченка стрітила в цілій Україні-Руси щиру симпатию, котра обявила ся громадним зголошуваннєм наших людий в члени наукового товариства, — і коли до посьлїдних зборів (у мартї 1892 р.) мало наше товариство 48 членів, а на остатних зборах принято нових 5, то з того часу, як появив ся новий статут, зголосило ся до 80 членів нових, тїж ними богато людий видних в лїтературі і науцї. Сю прояву викликала не тілько заведена новим статутом пільга що-до вплати вкладок членських (позаяк і між зголошеними єсть кандидати на членів-основателїв), але й горячо почувана руською сьвічною верствою потреба плекати науку в рідний нашій мові.

Коли отже виділ сам добачує, що неодно не повело ся єму осягнути, неодного бажання перевести, то управнює єго — глядіти спокійно і з повною вірою в красчу будуччину нашого товариства се одно, що виділови повелось розбудити широко інтерес для нашого товариства, підготовити єго наукову орґанізацию, запевнити єму значнійші материяльні засоби, а тим самим і покласти підвалини до широкого і успішного розвитку та промостити до того дорогу будучому виділови".

По приняттю сего справоздання з діяльности виділу наступило справозданнє касове на рік 1892. З того справоздання виходило, що:

Приходи в роцї 1892 виносили 27.147 зр. 67 кр., а розходи 26.775 зр. 71 кр., отже остало ся: 371 зр. 95 кр.

Активи товариства виносили з кінцем 1892 року 29.440 зр. 92 кр., пасиви 7.433 зр. 89 кр., отже маєток товариства 22.006 зр. 03 кр.

До нового виділу вибрано пп. Ол. Барвінського, Ос. Ганинчака, С. Громницкого, Ос. Маковея, Петра Огоновського і К Паньківського виділовими, а Дра Григ. Величка і Ост. Макарушку заступниками виділових.

Головою товариства вибрано через аклямацию посла Ол. Барвінського.

Три секциї наукові уконституували ся в той спосіб, що вибрано: В секциї фільольоґічній: директором Дра Ом. Огоновського, єго заступником Ом. Партицького а секретарем Ост. Макарушку. В секциї історично-фільософічній: директором проф. Н. Вахнянина, єго заступником Дра Костя Левицького а секретарем проф. Вол. Коцовського. В секциї природничо-лїкарській: директором проф. Ів. Верхратського, єго заступником Дра Щ. Сельского а секретарем проф. Вол. Щухевича.

Опісля відчитав проф. Вол. Коцовський гарно і науково оброблений реферат про історичну основу „Слова о полку Ігоревім“.

Прелеґент вказав на вступі на тїсну звязь, яка заходить між нашою староруською лїтературою книжною, а людовою, звязь, що перетривала столїття, й замітна так само в билинах, духовних стихах, як і думах, а з другої сторони в „Слові“. „Слово“ є артистичним обробленнєм дружиного поетичного переказу; таких переказів було у нас богато, а в лїтописях заховалось також багато відривків дружинного епосу княжої Руси Були теми, були сьпіваки, тож мусїла бути й поетична форма. На розвиток сеї форми впливали передовсїм поетичні взори візантийскі, перекладані на церковно славяньску й старо-руську мову, вчасти з ритмичних ориґіналів; так на пр. повість про візантийського Ахилля, Девгенія Акрита, переложено з ориґіналу зложеного т. зв. полїтичним стихом. Візантийска ритміка, що опиралась не на метрі, але на наголосї, і то не зовсїм правильнім, і на числї складів, дуже пригадує ритміку наших народних пісень і мабуть лежить в основі „Слова“. Сам автор називає своє „Слово“ піснею, а про Бояна каже виразно, що він сьпівав в супроводї музики.

Опісля перейшов прелеґент поодиноких поетів княжої Руси. Знаємо з них близше трех, а всї вони поети княжої родини Ольговичів. Автор „Слова“ величає Ігоря, що був „того Ольга“ внуком, жінку Ігоря, брата, сина й тестя. Але й про самого Олега Гориславича виражаєть ся автор „Слова“ взагалї прихильно, згадує навіть заподїяну єму „обиду“. Другий сьпівак Боян сьпівав про брата Олега, Романа Красного. Боян — се лїтописний старець Ян, як се виходить з всего, що про него говорять лїтопись і „Слово“. Боян — назва поетична, а Ян Вишатич був власне прихильний родинї Ольговичів. І третїй сьпівак, звісний з галицько-волинської лїтописи, словутьний Митуса, станув против Данила по чиїй сторонї? по сторонї синів Ігоря Святославича, отже Ольговичів. Видно, що на лївім березї Днїпра був корисний ґрунт для лїтератури; адже й батько Олега Сьвятослав був любовник лїтератури,

як се видно з єго двох „зборників“. Ольговичі дружили з Половцями, а у Половців була поезия також добре звісна; видно се з переказу галицко-волинської літописи про Романа, а кобза — половецкий інструмент. Колиж автор „Слова“, при всій прихильности для Ольговичів, віддає належну честь і другим князям, коли він і самим Ольговичам робить справедливі докори і ставить високо ідеали княжої Руси — то се лишѐ доказ єго поетичного такту, подібно, як гарна мова й цілий добре обдуманий по замишленню уклад „Слова“ неменше гарно сьвідчать про артистичне почутє й осьвіту автора.

Наостанку обговорив прелеґент нагоду й час написання „Слова“. Час сей обмежували доси роками 1185—87. Тимчасом в XIII. уступі „Слова“ говорить ся про подруже сина Ігоревого з Кончаківною, а се може відноситись тілько до р. 1187. Під тимже роком згадує літопись про „сильну вельми свадьбу“ сина Рурика Овруського з дочкою Суздальского Всеволода, і про два другі весілля, що зараз опісля посьлїдували: одно з них се власне згадане весіллє Володимира Ігоревича. Така нагода дуже добре надавалась для такої поеми як „Слово“, нагоді сій відповідає й конець „Слова“, де навіть виразно названий син Володимир Ігоревич. Прелеґент згадав ще, що Каяла — то мабуть Мокрі Яли, побічна ріка Вовчої (а Вовча — побічна ріка Самари), недалеко ріки Тору (над Тором перебував Ігор в неволї в часї утечи). Відчит закінчив прелеґент поглядом на провідну гадку автора „Слова“.

В дискусиї спротививсь Др. Ом. Огоновський поглядови, що Ян Вишатич і Боян — одна особа. Ян Вишатич, як видно з єго пригоди з волхвами, був противний народним віруванням. Прелеґент відповів, що Ян Вишатич міг з волхвами строго поступити для того, що був християнин, а обидва волхви впрочім нічим не заслугували собі на якийсь взгляд, і годї в них навіть бачити представителїв дїйсно людових повірок. Забирали ще голос пп. Копач, Макарушка.

Іван Копач (слухач фільософії) розбирає питаннє про особу Бояна:

Всеволод Міллєр, — казав бесїдник, — котрий згідно з Потебнею звертає цілком справедливо увагу на більшу книжність „Слова“ і по формі і по думкам, чим се звичайно приймаєть ся, каже, що Боян — се імя переняте живцем з жерела візантийсько-болгарського (поеми про Діґенета Акрита), котрому автор „Слова“ в зложенню свого твору посьлїдував, і є супротив візантийського книжного твору лише персоніфікациєю простої пісні народної, що заступала болгарському письменникови-перекладчикови візантийского твору місце грецької старинної Музи. Всеволод Міллєр вказує на те, що імя „Боян“, звичайне у Болгар, на Руси незнане, а в літописях згадуєть ся воно лише два рази, і то так, що

правдоподібно мова про чужинця. — Так що-ж, коли зараз ві вступі читаємо про Бояна таке, що годі інакше гадати, як не про історичну особу. Говорить ся там виразно, що Боян сьпівав славу князям старому Ярославу, красному Роману, хороброму Мстиславу. Правдоподібно отже Боян таки дійсний сьпівак княжий, але з роду Болгарин. Князї руські імовірно і сьпіваків своїх надворних брали звідтам, звідки й інший комфорт двірський в тім часї с. є. з Візантиї і то або просто або через Болгарию. Сьпівак розумієть ся відповідний, що мусїв по славяньськи сьпівати, найскорще міг бути таки Болгарином лише відповідно вишколеним. Щож до імени Боян, то воно могло бути або nomen proprium або nomen appellativum на означеннє сьпіваків княжих в загалї по імени якогось одного славнїйшого княжого сьпівака Болгарина, котрому так на імя було „Боянъ“. І в такім значінню, мабуть і автор „Слова“, котрий не був таким бояном княжим лише дружинником, ужив сього слова „боян“ на означеннє фахового сьпівака княжого, котрий би, бач, лучше засьпівав про похід Ігоря, чим він.

Остап Макарушка (слух. фільоз.) сумнїваєть ся, чи змагання до відтворення ритміки Слова могуть бути успішними. Бо, щоби сяку таку реконструкцию ритміки „Слова“ зладити, треба би по його думцї мати докладні відомости 1. про правила староруського наголосу; 2. про фонетичну вартість глухих звуків ъ і ь в XII. віцї; 3. Треба-би доконче провірити, чи гіпотези поставлені проф. Потебню про істнованнє первостепенного повноголосу ъ в таких словах як пълкъ, вълкъ, сръдце і т. д. дадуть ся консеквентно в „Слові“ перевести. Досї ті видавцї, що пробували ритміку „Слова“ відбудовувати, бороли ся з наведеними трудностями, і проте мусїли нераз задля браку певних доказів старини то ставити лише гіпотези про староруську акцентуацию, накручуючи наголоси староруської мови на лад наголосу московської мови, то пропускати глухі звукі ъ і ь або заступити їх повними самоголосами *о*, *е*; на останку підносити так званий проф. Міклъосичом другостепенний повноголос (secundärer Vollaut) до значіння і сили первостепенного повноголосу (primarer Vollaut або виразивши на лад Міклъосича формулкою tvrt = torot; плъкъ = полокъ). Тов. Макарушка не могучи в своїй короткій діскусиї поперти доказами своїх висказів „виявляє лише категорично свої переконання, що 1. наголос староруський є мало що відмінний від наголосу нинїшньої мови українсько-руської; 2. глухі звуки ъ і ь вже не мали у нас в XII. віцї фонетичної вартости на кінцї слів; 3. так званий другостепенний повноголос не міг мати сили первостепенного повноголосу а деякі вельми спорадичні приклади в староруських памятниках такого позірного повноголосу можна собі пояснити або хаосом

правописним або несьвідомостю самих авторів а ще більше їх неуків — переписовачів.

По скінченій дискусиї о годинї 2-ій перервано засїданнє на дві години.

Збори перервано о год. 2-ій пополудни а відтак зійшли ся члени знов о год. $3^{1}/_{2}$ на пополудневе засїданнє і обрадували до $6^{1}/_{2}$ вечер над внесеннями. Зборами проводив проф. С. Громницький. П. Маковей поставив внесеннє, щоби наукове товариство ім. Шевченка дало ініцияативу до з'їзду руських письменників і любителїв письменства і артистів підчас вистави краєвої у Львові в р. 1894. В широкій дискусиї над сим внесеннєм брали участь пп. В. Шухевич, о. Погорецький, Ол. Барвінський, Копач, К. Устиянович і при сїй нагоді вказувано на те, що товариство повинно відкрити свою книгарню, а руські товариства повинні на виставі краєвій устроїти окремий свій павільон. Справу з'їзду, участи руських товариств в виставі і відкриття книгарнї поручили збори новому виділови. Опісля п. Копач домагав ся уложення певних норм нової правописи, а по дискусиї над сим предметом, в котрій брали участь Ол. Барвінський, Верхратський, В. Шухевич, Вахнянин і Кахникевич, поручено полагодженнє сеї справи секциї фільольоґічній. П. Щурат домагав ся, щоб „Записки" товариства виходили чвертьрічними томами і щоб окрім наукових видань товариство видавало збірники материялів етноґрафічних Позаяк не ставлено інших внесень і тим порядок дневний вичерпано, подякував проф. Громницький зібрачим за численну участь в зборах, а запевнивши, що виділ наукового товариства покористує ся висловленими на зборах бажаннями, замкнув наради.

Дня 2 н. ст. червня відбуло ся засїданнє природничо-лїкарської секциї наукового товариства імени Шевченка. На вступі директор секциї проф. Ів. Верхратський привитав теплим словом новий почин в дальшім розвитку Русинів, загрів членів до невсипучої працї і віщував красшу долю нашу, бо наукою найскорше поборемо всї супротивности.

Потім д-р мед. Щасний Сельский здавав справу з цїкавої студиї д-ра Черняхівського про новий пристрій до міряня скорочень маточинка (уразу), узнав сей пристрій справдї найлучшим зі всїх, які до-тепер знає наука, і вніс, щоби студию сю друкувати як найскорше в видавництві товариства.

Дальше ухвалено: щоби Записки товариства виходили частїйше, хоч би меншими випусками; — щоби про них подавати звістки до дру-

гих фахових часописий; — щоб з кождої важнійшої праці робити передруки і розсилати всім фаховим журналам краєвим і заграничним.

Вкінци рішено: відбувати засїдання секциї раз у місяць кождого першого вторка по 1-ім місяця о годинї 8 вечером в канцеляриї наукового товариства при ул. академічній ч. 6 на I. поверсї; — запросити до працї всїх наших фахових людий — і видрукувати відповіднї кореспондентки та розсилати їх перед кождим засїданнєм.

Дня 8 н. ст. червня 1893 відбула ся секция фільольоґічна перше засїданнє під проводом свого директора д-ра Омеляна Огоновського. Місцевих членів явило ся 8, із замісцевих оден. Директор секциї повитав зібраних членів, підніс вагу студий фільольоґічних як в области матїрного так і інших славянських язиків; зазначив, що членів секциї робота чекає немала, бо вони мають витичити новий шлях, отже треба працювити що сил, бо на них, членів-основателїв, будуть звернені очи всїх земляків. Але єсть надія, що секция відповість своїй тяжкій завдачі, бо до неї вписались мужі дуже діяльні.

По привітї відчитав секретар секциї Остап Макарушка реферат про працю М. Сергієнка: „Для ювілея Ів. Котляревського. Desiderata“. Референт зазначив, що п. Сергієнку ходить о те, щоби, щоби почати заходи коло призбирання матерялів: 1) до точної критично і науково обробленої житєписи Ів. Котляревського і 2) до наукового, артистично-ілюстрованого видання єго творів, бо зближає ся столїтний ювілей Ів. Котляревського, а заразом ювілей найкрасшого периоду нашої лїтератури і духового відродження. А що в своїх desiderata-х п. Сергієнко, ставувши на основах критики нової, порушив богато цїкавих, нетиканих справ, то-ж на внесеннє референта ухвалено одноголосно: видрукувати працю п. Сергієнка в Записках товариства. Рівно-ж порішено більшостию голосів віднестись до п. Сергієнка з просьбою о вказаннє людий на Українї, що схотїли би причинити ся своїми працями до здїйстнення єго бажань.

З дальших ухвал піднесено, що на постійний день для сходин секциї фільольоґічної назначено першу пятницю по 1-ім кождого місяця. Сходини відбувають ся в канцеляриї товариства о 7-ій годинї вечером.

Секция історично-фільозофічна відбула дня 11-ого і 25-ого н. ст. червня два перші засїдання під проводом секцийного директора Н. Вахнянина. Секретар предложив рецензию на розправу проф. д-ра А. Левицького п. заг. Powstanie Świdrygiełły.

По короткій дискусиї ухвалено сю рецензию видрукувати в Записках (див. II. т. Наукові і крит. замітки і вісти).

Директор секциї предложив справозданнє з надісланої праці в. Іванова: „Картка з історії волинської і галицкої Руси з початку XIV. в.“; праця ся займає ся спірною доси особою Юрия II. або Болеслава Тройденовича. П. Іванів обстає за тим, що се були два осібні князї; — рецензент піднїс вправдї деякі свої сумнїви, але поручив сю розправу до друку, що й рішено.

Передано також до друку і замітки п. І. Копача про працю Франца Макульского „Причини бунтів українських (1790)“.

Крім того піднесено й ухвалено розділ історично-фільософічної секциї на два віддїли, оден історичний під проводом директора секциї, другий — правничий, під проводом заступника директора, д-ра Левицького, а то для успішнїйшого підготовлювання материялів для Записок: однак рішення мають западати на засїданнях повної секциї.

На другім звичайнім засїданю секциї фільольоґічної для 7 н. ст. липня 1893 р. прийшла на порядок дневнїй важна справа управильненя мови в загалї, а специяльно в наших виданях. Поставлено іменно слїдуючі питання: 1) чи звісне двоєнє суголосів л, н, д, т... перед прейотованими самоголосами в оттаких словах, як „значіння, весїлля“... і. т. д. переводити консеквентно, чи лишати авторам свободу, та чи кінчити сї слова в 1. падежі числа одиничного самоголосом є чи я (весїллє чи весїлля)? 2) чи приняти за іменик зворотний в видї ся чи ця то чи віддїлювати його в письмі від глагола, чи нї (робить ся чи робиться чи робицця)? 3) заіменик вказуючий: сей, ся, се, чи цей, ця, це? 4) закінченє приложників: чи -ський і -цький чи -ский і -цкий? 5) Як запобічи неольоґізмам і варваризмам те великим впливам чужих язиків на складню русько-українського язика?

По оживленій діскусиї, в котрій брали участь пп. др. Огоновский, і пр. Стоцкий, пр. Громницкий, Грушкевич, Коцовский, о. Гірняк, п. Кміцикевич, Копач і Макарушка, поставлено слїдуючі три внесеня: 1) Дра Стоцкого внесенє було: В справі здвоюваня суголосів перед прейотованими самоголосами і в закінчуваню приложників (-ский чи -ський чи -цький) полишити писателям свободу, а заіменик зворотний в формі ся (не ця) писати віддїльно від глагола.

2) П. Копач поставив внесенє, щоби неправильности язикові усувати при нагодї рецензуваня праць, присланих до поміщеня в Записках. Кождий рецензент мав би виписувати поодинокі слова і звороти не конче поправні, а по переведеній над ними діскусиї на засїданню секциї належить з автором статтї порозумітись чи він на предложені секциєю, зміни згодити ся схоче.

3) П. Кміцикевич вніс, щоби зложити анкету, котра би зібрала всї трудности язикові і правописні та піддала їх під наради на слїдуючім засїданню секциї. Внесеннє се, поперте пр. Грушкевичом і Коцовским принято і вибрано до анкети 4 членів: дра Ом. Огоновского, пр. Грушкевича, Коцовского і Пачовского, що їх предложив пр. Громницкий.

Рівнож згоджено ся в засадї на внесенє п. Ів. Копача. Тим, що внесенє п. Кміцикевича принято, мусїло відпасти внесенє дра Стоцкого, котре буде полагодженє аж по нарадах анкети.

В теперішнїм станї має наукове товариство ім. Шевченка членів 137 а іменно: професорів унїверзитету і полїтехнїк 9, директорів ґімназ. 5, професорів шкіл середнїх 27, інспектор краєвий 1, член виділу краєвого 1, лїкарів 10, інжинєрів 4, адвокатів 7, нотарів 5, судових урядників 16, інших урядників 2, сьвящеників 23, учителїв народних 4, купець 1, дідичів і обивателїв міст 5, лїтератів 11, товариство 1, женщина 1.

